

BUTLLETÍ
DE LA
SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

VII, 1996

*INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA*

ELS «SERVI» DE LA GRAN PROPIETAT ALS SEGLES VI-IX. UNA PANORÀMICA EUROPEA

JOSEP M. SALRACH

L'opinió tradicional i més comunament admesa a casa nostra és que durant els segles III-V l'esclavitud rural va deixar de ser la modalitat d'explotació dominant. La fi de les conquestes romanes, que van fer minvar les fonts de proveïment d'esclaus, els càlculs econòmics dels amos i el procés de ruralització, que va enxiquir el mercat (mercat urbà sobretot), en devien ser els responsables principals. Se suposa que els grans propietaris esclavistes difícilment podien plantar cara al problema de la reproducció de la mà d'obra servil estimulants la reproducció en granja i, com que l'aportació d'esclaus (captius de guerra) pel mercat fallava, els havia de ser més rendible deixar en mans dels mateixos esclaus la pròpia autoreproducció. El procediment emprat hauria estat el «casament», és a dir, l'establiment dels esclaus en unitats de producció de caràcter familiar i transmissibles hereditàriament, on els *servi* es reproduirien, treballarien la pròpia terra i, amb el producte obtingut, menjarien, sembrarien i pagarien una renda a l'amo. Una llarga tradició historiogràfica europea ha confrontat esclavitud i casament per concloure, també, que el canvi va ser una opció intel·ligent dels amos, que van descobrir que els treballadors sotmesos a renda, com que treballaven una terra pròpia, s'esforçaven més i resultaven més productius que els esclaus, que treballaven terra aliena. D'aquesta manera, com que des de la fi de l'imperi romà el sistema social a l'Occident s'hauria basat en l'existència d'una capa majoritària de treballadors de la terra que pagaven rendes a una classe monopolística de grans propietaris, de fet, ja es podria parlar de feudalisme des de cap al segle V. I el quadre es completa amb la idea d'un anivellament i una homogeneïtzació de les classes agràries: a la base, el casament hauria ascendit els esclaus a la categoria de semilliures i, més amunt, els *coloni* i els petits propietaris, oprimits i arruinats pel fisc, haurien caigut en una dependència més gran dels poderosos, baixant cap a la semilibertat. Vells esclaus i antics pagesos es devien trobar així barrejats en la nova categoria dels *serfs*.¹

Afanyem-nos a dir que el diagnòstic, globalment considerat, i a llarg termini, ens sembla vàlid, però amb matisacions i correccions importants. La reproducció de l'esclavitud en granja no era una novetat del baix imperi, sempre s'havia practicat, si més no com un complement de la compra d'esclaus (captius de guerra o capturats en ràtzies) al mercat. Ara es tractava d'invertir els termes. L'enxiquiment del mercat feia certament innecessària la gran producció esclavista i,

1. Sobre els problemes de fons de l'esclavitud antiga i medieval, és de gran interès l'anàlisi de Pierre Dockès, *La libération médiévale*, París, Flammarion, 1979.

per tant, probablement aconsellava reduir el nombre d'esclaus d'explotació directa, però no necessàriament extingir-los: hi seguia havent grans necessitats de consum (famílies aristocràtiques de molts membres; corts reials, comtals i episcopals; grans monestirs, etc.), que es podien satisfer millor amb l'explotació directa que no amb la rendal. Els tinents del feudalisme segurament eren més productius que els esclaus de la *villa* esclavista, però és força possible que els esclaus fossin més rendibles que no pas els tinents; i el que interessa l'amo és l'ingrés final, és a dir, la renda *efectiva* o producte net. No ens sembla correcte, doncs, parlar amb simplicitat de càlculs intel·ligents dels amos quan no es fa distinció entre productivitat i rendibilitat, i, en tot cas, no és admissible ignorar les resistències dels esclaus a l'explotació que rossegaven llur productivitat. El casament, per tant, si fos el resultat de càlculs intel·ligents dels amos, seria de càlculs sobre molts factors, entre els quals, i en primer lloc, hi havia la resistència secular a l'explotació, que en rebaixava els profits. Finalment, hi ha la qüestió dels ritmes en la transició de l'esclavisme al feudalisme, que ignorem quan es dona per consumat el procés de canvi ja en el segle v.

Perquè aquesta cronologia pogués ser acceptada sense reserves, s'haurien de resoldre les objeccions que les fonts hi posen. Fonts del baix imperi, com Salvià de Marsella i Sidoni Apol·linar. Salvià explica que entre les classes populars, oprimides pels poderosos i per l'Estat, s'esdevenen dues menes de reaccions: la fugida cap als territoris que controlen els bàrbars i els bagaudes, on troben la llibertat que no troben entre els romans, i la recerca de protecció entre els grans terratinents, que, de fet, se n'aprofiten per transformar-los en esclaus.² Sidoni Apol·linar, per la mateixa època, parla de grans dominis cultivats per esclaus a la Gàl·lia.³ Un bon coneixedor de les fonts d'aquest període, Moses I. Finley, considera, certament, la decadència de l'esclavitud antiga en el baix imperi, però accepta l'existència de masses d'esclaus als camps d'Occident encara en el segle v.⁴ I el que és més interessant per a nosaltres és que les fonts posteriors, d'època germànica, com Gregori de Tours (segle vi), corpus legislatius, polítics, *libri traditionum* i documents de la pràctica quotidiana (testaments, vendes, donacions), mostren que les masses servils van existir encara durant tota l'alta Edat Mitjana, efecte tant de la reproducció en granja com de la venda i del repartiment de captius de guerra. Però es tractava d'esclaus o de serfs? Eren homes sotmesos a explotació directa, esclavista, o indirecta, rendal? Tenien un paper essencial o només secundari en el procés de producció?

En un cèlebre article pòstum, inacabat, «Comment et pourquoi finit l'esclavage antique?», Marc Bloch (m. 1944) es preguntava pel destí de les masses esclaves de tradició antiga durant l'alta Edat Mitjana.⁵ I, el 1984, Pierre Bonnassie, en un altre article cèlebre, «Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut Moyen Âge», hi tornava per sostenir que el règim esclavista va sobreviure fins cap a l'any 1000.⁶

2. SALVIÀ, *De gubernatione Dei*, V, 5, 8, 9 (SALVIÀ DE MARSELLA, *Oeuvres, sources chrétiennes*, ed. G. LAGARRIGUE, t. 176 i 220, París, Les Éditions du Cerf, 1971 i 1975, 2 t.).

3. SIDONI APOL·LINAR, *Epistolage*, II, II, 2 pp. 45-53 (SIDOINE APOLLINAIRE, *Poèmes et lettres*, ed. A. LOYEN, París, 1961-70, 3 t.).

4. MOSES I. FINLEY, «La decadencia de la esclavitud antigua», a *Esclavitud antigua e ideología moderna*, Barcelona, Crítica, 1982, pp. 160-194.

5. MARCH BLOCH, «Comment et pourquoi finit l'esclavage antique?», *Mélanges historiques*, I, 1963, pp. 261-285.

6. PIERRE BONNASSIE, «Survie et extinctions du régime esclaviste dans l'Occident du haut Moyen Âge (ive-xie s.)», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, t. 28, 1985, pp. 307-343.

L'article de Bonnassie ha estat criticat amb arguments marxistes i institucionalistes. Des de l'angle del marxisme se li ha retret que parli de règim esclavista examinant únicament el tracte (o, més ben dit, mal tracte) rebut pels suposats esclaus (*servi*), és a dir, la condició jurídica, sense considerar la forma d'explotació del treball en si mateixa. Segons la historiografia marxista tradicional, només es pot parlar d'esclavisme quan hi ha explotació directa efectuada per homes propietat d'un amo, i encara quan aquesta forma és la modalitat hegemònica d'explotació del treball, qüestió que certament Bonnassie no es planteja, almenys en aquests termes. Des de l'angle dels historiadors del dret i de les institucions, se li ha criticat que confon esclavitud amb dependència; i recentment Barthélemy hi ha insistit recordant que per als romans l'oposició era entre llibertat i esclavitud, mentre que a l'època medieval l'oposició era entre noblesa i servitud. La servitud es defineix, segons Barthélemy, com un estatut en què subsisteix una idea esclavista però en què les implicacions són les d'una simple dependència. El serf seria, doncs, un pagès dependent que no pateix segregació, sinó que és acceptat pels altres pagesos amb els quals viu.⁷

Idees suggestives, expressades, i això es nota, per un historiador que treballa amb documentació baixmedieval (des dels segles xi i xii), que es quan es fa realitat la coexistència no segregacionista de les diferents categories de treballadors del camp. Durant la major part de l'alta Edat Mitjana, la segregació es manté; només cal llegir els codis jurídics de les monarquies germàniques, particularment la *Lex Visigothorum*, que penalitza terriblement les unions mixtes. Es pot pensar d'aquesta duresa legal que obeeix al fet que la pràctica social començava a desgastar les bases del segregacionisme, però això no desmentiria la tesi principal, que és l'existència del segregacionisme com a fonament del sistema. Fins quan? Com ha demostrat Pierre Toubert, fins a l'època carolíngia, segurament en ple segle ix, als dominis bipartits no es va acceptar i no es va practicar el matrimoni entre *liberi* i *servi*, el qual, certament, havia de ser un pas decisiu vers l'extinció del segregacionisme i de l'esclavitud rural.⁸

Restava, però, per a tota l'alta Edat Mitjana, l'objecció de fons plantejada per un sector de la historiografia marxista i dels que participen d'alguns dels seus plantejaments. Es podria formular com a pregunta: els *servi* o *mancipia* de l'alta Edat Mitjana vivien i treballaven en tinences i pagaven rendes (renda-producte o renda-treball) o, alimentats per l'amo i sense tinença, cultivaven en règim d'explotació directa (treballs forçats) el domini senyorial?

Quan Bonnassie va escriure el seu article sobre la supervivència i l'extinció de l'esclavisme a l'alta Edat Mitjana, devia considerar historiogràficament demostrades totes dues situacions: que els segles v-x hi havia *servi casati* o *servi quasi coloni*, és a dir, tinents servils, d'explotació (més o menys) indirecta, i esclaus purs, d'explotació directa. Demostrada, per unes altres recerques, l'existència de l'esclau com a classe, el seu treball podia centrar-se, doncs, en la pervivència de la condició jurídica esclavista i en la cronologia de l'extinció de l'esclavitud rural. Les crítiques sobre el que no hi ha en aquesta recerca de Bonnassie em semblen, doncs, en bona part,

7. Dominique BARTHÉLEMY, «La mutation féodale a-t-elle eu lieu?», *Annales ESC*, 47, 1992, pp. 767-777 i «Qu'est-ce que le servage, en France, au xie siècle», *Revue Historique*, 582, 1992, pp. 233-284.

8. Pierre TOUBERT, «Le moment carolingien (viii-xe s.)», a A. Burguière, C. Klapisch, M. Segalen, F. Zonabend (dir.), *Histoire de la famille*, París, Armand Colin, 1986, t. 1, pp. 333-359.

injustificades i, cosa que és pitjor, revelen ignorància sobre el que s'ha escrit els darrers anys referent a l'esclavitud rural en l'alta Edat Mitjana. Més encara: la traducció al castellà i la gran difusió d'aquest article de Bonnassie⁹ semblen haver centrat la qüestió en una simple acceptació o refús dels seus plantejaments, oblidant que hi ha nombrosos treballs, anteriors i posteriors, obra de molts historiadors que tracten del treball i de les condicions d'explotació dels *servi* en les grans propietats. El propòsit d'aquesta exposició és fer-ne una panoràmica, forçosament breu i no exhaustiva, que prendrà en consideració una sèrie de regions clau d'Europa occidental.

Pel que fa a la dominació social, la crisi de l'imperi romà i les invasions germàniques s'han de valorar amb matisos. Els moments d'inestabilitat i els circumstancials buits de poder (general o local) van ser aprofitats per molts per fer-se escàpols d'explotacions i de subjugacions, al preu, quasi sempre, de fugir. És el testimoniatge de Salvià sobre els romans que buscaven refugi entre bagaudes i germànics. En uns altres casos, les lluites van comportar la destrucció de la *villa* esclavista i l'extermini de la família dominical, amb la qual cosa *servi* i *coloni* es van poder convertir en petits propietaris, i la *villa*, en aldea. A molts desvalguts, però, la recerca de seguretat, que les institucions públiques no oferien, els portà a escollir la protecció i l'explotació de poderosos privats, seguint una vella pràctica (patrocini o encomanació) que tingué continuïtat durant tota l'Edat Mitjana. No és d'estranyar, si fem confiança a testimoniatges com el d'Hidaci, que diu que cap als anys 409-411, quan sueus, vàndals i alans van saquejar Hispània, la fam va ser tan atroç que els homes van practicar el canibalisme, les mares es van alimentar amb la carn dels seus fills i les feres van disputar l'aliment als homes.¹⁰ També és Salvià qui ens diu (ho explicàvem abans) que l'encomanació d'aquests desvalguts els convertia, de fet, en esclaus.¹¹ És probable que, a mitjà termini, aquesta direcció, l'abaixament, cap a l'esclavitud, de les condicions de vida i d'explotació de les poblacions rurals, més que la contrària, l'ascens dels *servi* cap a la llibertat, acabés prevalent. Seria la conseqüència del pacte pel poder entre les aristocràcies germànica i provincial romana que donà forma als estats successors de l'imperi romà, els regnes germànics, unes entitats polítiques que devien tenir com a primer objectiu refer les velles formes de domini i d'explotació social.

Els historiadors de l'antiguitat (Staerman, Carandini, Kolendo, Mazzarino, Corbier, Vera), circumscrita la mirada a l'imperi romà, insisteixen amb tota raó en la crisi de l'antiga esclavitud rural, més o menys coincident amb la crisi del baix imperi, però molts medievalistes (G. Fournier, M. Ruche, P. Bonnassie, A. Verhulst, G. Bois, D. Hägermann, C. D. Droste) parlen, amb no menys raó, d'una restauració quantitativa i qualitativa de l'esclavitud en època germànica.

En les seves investigacions sobre l'Alvèrnia i Aquitània, dels segles v-ix, G. Fournier i M. Ruche troben enormes masses d'esclaus (*pueri, mancipia, servi, vernaculi*) en augment i

9. Pierre BONNASSIE, «Supervisión y extinción del régimen esclavista en el Occidente de la Alta Edad Media (siglos IV-XI)», a *Del esclavismo al feudalismo en Europa Occidental*, Barcelona, Crítica, 1993, pp. 13-75.

10. HIDACI, *Crònica*, 42, 46-49 (HYDACE, *Chronique, sources chrétiennes*, ed. Tranoy, París, Les Éditions du Cerf, t. 218 i 219, 1974, 2 t.).

11. SALVIÀ, *De Gubernatione Dei*, V, 8, 9.

renovació constant a causa de les guerres internes i externes.¹² Com que la població servil era més nombrosa que la lliure, els amos van poder organitzar, al més pur estil de l'antiguitat clàssica, l'explotació directa, esclavista, de les *villae*. Això no exclou, però, l'existència de *servi casati* o *servi quasi coloni*, és a dir, esclaus establerts en terres dels amos, als quals aquells lliuraven una part de la collita, uns censos o una quantitat de diner. Per a Rouche, que pensa que aquests *servi casati* eren esclaus perquè podien ser venuts amb la terra o sense i no tenien res legalment seu (ni terra, ni família, ni força de treball), tot això és estricta continuïtat del baix imperi.¹³

Fins a la invasió musulmana, la història de les poblacions rurals d'Hispania no devia ser gaire diferent. Aquí, com en general a l'Occident europeu, l'esclavitud devia assolir el seu apogeu durant el segle VI i al principi del VII, quan les lleis germàniques se'n van ocupar amb notable ferocitat i els pares de l'Església (Gregori de Tours i Isidor de Sevilla) la van justificar. La restauració de l'esclavitud va ser seguida, en la segona meitat del segle VII i al començament del VIII, per una nova crisi que troba explicació en la lluita de classes i en les condicions econòmiques en què es va desenvolupar: traient partit de la feblesa demogràfica (buits de població i escassetat de mà d'obra), ocasionada per una successió de pestes, i dels probables inicis de la recuperació econòmica, molts esclaus van fugir dels dominis dels seus amos per cercar refugi en uns altres dominis on podien treballar en millors condicions o entremig els lliures. La crisi va amenaçar de mort l'esclavitud, especialment a països mediterranis com Itàlia i Hispania; altrament, no es comprendria que s'hi dictessin lleis duríssimes per reprimir les desercions, com les del llibre novè (*De fugitivis et refugientibus*) de la *Lex Visigothorum*.¹⁴

Aquest fenomen de les fugides i la duresa de les lleis per combatre'ls semblen encaixar millor amb la idea d'uns dominis esclavistes purs, treballats en règim d'explotació directa o concentracionària, com la *villa* clàssica, que no pas amb uns dominis feudals, parcel·lats i explotats en règim de tinença, amb tot el que això significaria de drets adquirits del tinent sobre les seves terres. És clar que el possible predomini de l'explotació directa no exclou que hi hagués *servi casati* i que potser es vagi perfilant una tendència general al casament dels esclaus, pràctica que podia contenir les fugides i dividir la massa servil: «Dividir és regnar», recorda Dockès. De fet, ni que la major part dels *servi* fossin casats, és a dir, establerts en unitats d'explotació formant famílies (cosa que encara no sembla el cas en el segle VII), i, per tant, que la norma jurídica (el tracte bestial que les lleis atorguen al *servus*) anés endarrerida respecte de la pràctica social o de l'organització social del treball, la norma jurídica o condició del *servus*, tal com la defineix la *Lex Visigothorum*, ha de ser presa amb molta consideració perquè no és aliena a les relacions de producció. Encara que, per definir la modalitat de producció i d'explotació, sigui essencial la forma específica de confiscació del treball (explotació directa o punció sobre el producte o

12. Gabriel FOURNIER, «L'esclavage en Basse-Auvergne aux époques mérovingienne et carolingienne», *Cahiers d'Histoire*, t. 6, 1961, pp. 361-375; Ídem, *Le peuplement rural en Basse-Auvergne durant le Haut Moyen Âge*, París, 1962; i Michel ROUCHE, *L'Aquitaine des wisigoths aux arabes*, París, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1979.

13. ROUCHE, *L'Aquitaine*, pp. 211-214.

14. *Leges Visigothorum*, ed. K. ZEUMER, Hannover i Leipzig, 1902 (*Monumenta Germaniae Historica, Leges 1*).

sobre la força de treball), no són menys importants les altres condicions en què el productor desenvolupa el seu treball: relacions amb si mateix i amb els altres productors, amb el *dominus*, amb els instruments i mitjans de producció, amb els processos de producció i de reproducció, amb la destinació del producte, etc. Així, en la mesura que els codis jurídics altmedievals, inspirats en la legislació romana, definien el *servus* com un ésser totalment alienat, és arriscat assimilar-lo a un tinent feudal, posseïdor, diria Marx, dels seus propis mitjans de producció, de les condicions objectives de treball necessàries per a la seva realització i per a la creació dels seus mitjans de subsistència; un home que efectuava el seu treball agrícola com la indústria domesticorural amb ell relacionada, pel seu propi compte.

Encara que el costum anés consolidant en el cas dels *servi casati* una forma i un volum de sostracció (una renda en producte, diner o treball), mentre en aquella societat de l'escassetat el dret (i també el costum) permetés al *dominus* prendre el que volgués del treball i de la força de treball del *servus* (era una eina de la seva propietat), no sembla apropiat parlar encara de tinent, és a dir, d'un pagès que té pròpiament terra, einam, força de treball, producció i família. Precisament en el desconeixement del ritme i de l'abast del «casament» i en l'ambivalència que tard o d'hora es va anar creant entre la condició jurídica del *servus* i la pràctica de la seva explotació econòmica es resumeix l'essencial de la transició en les modalitats d'explotació del treball rural durant l'alta Edat Mitjana.

De tota manera, parlar de casament de *servi* en la més alta Edat Mitjana pot induir a error perquè, referent a Aquitània, Michel Ruche ha pogut escriure que la tendència llavors encara no era pas que els *servi* es fessin *coloni*, sinó que els *coloni* es fessin *servi*, bestiar humà totalment en mans dels amos.¹⁵ És possible que aquest fenomen s'hagi de fer extensiu a Hispània, on, com se sap, les fonts (*Lex Visigothorum*, concilis de Toledo) no parlen de *coloni* i sí, en canvi, de *servi*. Ruche va més lluny quan explica que les fonts aquitanes divideixen els homes en *ingenui* i *servi*, i en una categoria intermèdia de *manumissi* o *liberti*, que, en lloc de ser homes que surten de l'esclavitud per anar cap a la llibertat, són generalment homes sortits de l'esclavitud que es troben en viatge de retorn a aquesta condició.¹⁶

Sobre tota aquesta qüestió és particularment interessant la recerca de M. J. Tits-Dieuaide, que va examinar curosament *formulae*, *leges*, textos literaris i hagiogràfics, testaments de prelats i diplomes reials per obtenir notícies sobre les modalitats d'explotació de la gran propietat en el conjunt de la Gàl·lia merovingia (segles VI-VIII). Segons aquesta historiadora, hi havia tres menes de dominis: grans explotacions de caràcter purament esclavista; dominis bipartits amb reserves explotades per esclaus purs (*aratores mancipia*, *servi nostri*) i tinences habitades per pagesos de diferent condició (*mancipia*, *coloni*, *liberti*, *accolae*), que pagaven rendes i tributs públics i eclesiàstics i feien algun servei en treball; i, finalment, dominis sense reserves, parcel·lats en

15. «Les colons ont-ils été assimilés aux esclaves ou inversement? La première solution est la bonne...» (RUCHE, *L'Aquitaine*, p. 213).

16. «Toujours selon le Bréviaire d'Alaric, l'affranchi ne peut être témoin en justice contre son patron, ni aspirer à une quelconque fonction publique. Officiellement libre, il vit en réalité dans un état de semi-liberté évoluant vers le retour à l'esclavage» (RUCHE, *L'Aquitaine*, p. 214).

tinences habitades per pagesos també de diferent condició que, com els anteriors, pagaven rendes i tributs.¹⁷ A partir d'aquesta recerca i de les pròpies investigacions, l'historiador belga Adriaan Verhulst afirma la preponderància a la Gàl·lia de l'explotació directa dels grans dominis mitjançant esclaus no casats abans de la gran difusió del sistema bipartit durant el segle VIII.¹⁸ I a les mateixes conclusions arriben D. Hägermann, en la seva recerca sobre *formulae* i lleis merovingies, i M. Weidemann, en el seu estudi sobre els testaments dels bisbes de Le Mans.¹⁹

En la seva investigació sobre la fortuna territorial de l'abadia de Sant Bavon de Gant, A. Verhulst va trobar que en el segle VII l'abadia posseïa un conjunt de dominis modestos (al nord-est i al sud de Gant, en el Brabant occidental, a les ribes de l'Escalda, a l'oest de Bruges, prop d'Anvers), antiga possessió de senyors locals, en què la reserva era desproporcionadament superior a la superfície del conjunt de les tinences i ocupava una posició autònoma respecte d'aquestes. No hi havia dubte: era cultivada per *mancipia* sense tinença, vinculats al centre d'explotació del domini. En canvi, en els grans dominis de l'abadia, generalment procedents del fisc reial, la relació entre tinences i reserves era més equilibrada i dependent. Aquí, l'abadia, que emprava també grups d'esclaus en explotació directa, obtenia la part substancial de l'excedent mitjançant els serveis en treball dels tinents.²⁰ Aquestes observacions de Verhulst, producte d'una recerca puntual molt fina, coincideixen amb la presumpció de Guy Bois que en l'alta Edat Mitjana l'esclavisme pur i dur va sobreviure millor als dominis petits i mitjans, en cadascun dels quals hi havia unes poques dotzenes d'esclaus, que als grans, on era més difícil mantenir sotmeses grans masses esclavistes: «Els esclaus són bestiar perillós», diu Plató a les *Lleis*.²¹ En aquests grans dominis devia ser on primer es passà al casament dels esclaus i a l'explotació rendal o a la fórmula híbrida dels serveis en treball, precisament perquè, dividits en unitats familiars, treballant separatament en parcel·les i preocupats per autoalimentar-se, es devien revoltar més difícilment. Però, és clar, no hauríem de perdre de vista que el gran domini de l'alta Edat Mitjana és més ben documentat que el modest, quan segurament, en conjunt, dominis petits i mitjans, encara esclavistes, agrupaven un nombre major de cultivadors i sostenien una quantitat més gran de famílies senyoriales i d'institucions eclesiàstiques.

Situats en aquest pla del domini petit, hom es podria imaginar, però, que aquí les relacions entre el *servus* i el *dominus* devien ser més personals i directes que en el gran domini i la *villa* de la Roma clàssica. Fàcilment devien adquirir un caràcter paternalista i l'esclau, pel bon tracte de l'amo, devia evolucionar imperceptiblement cap a la condició del pitañaire (*praebendarius*),

17. M. -J. TITS-DIEUAIDE, «Grands domaines, grands et petites exploitations en Gaule mérovingienne. Remarques et suggestions», a Adriaan VERHULST (ed.), *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, Colloque International (Gand, 8-10 setembre 1983), Gant, 1985, pp. 23-50.

18. Adriaan VERHULST, «Étude comparative du régime domanial classique a l'est et à l'ouest du Rhin a l'époque carolingienne», *Flaran*, 10, 1990, pp. 89-90.

19. D. HÄGERMANN, «Einige Aspekte der Grundherrschaft in den fränkischen formulae und in den leges des Frühmittelalters», a VERHULST, *Le grand domaine*, pp. 51-77; i M. WEIDEMANN, «Das testament des bischofs berthramn von Le Mans vom 27. März 616», Magúncia, 1986 (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien, t. 9).

20. Adriaan VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gen en haar grondbezit (vne-xve eeuw)*, Brussel·les, 1958.

21. Guy BOIS, *La mutation de l'an mil. Lournand, village mâconnais, de l'Antiquité au féodalisme*, Paris, Fayard, 1989, pp. 31-62.

un dependent alimentat a la casa del *dominus*. Si aquest és el bon pensament, les dures lleis esclavistes dels codis del segle VII, que no fan distinció entre esclaus de dominis petits i grans, ens n'han d'allunyar. Els amos, com a classe (a banda actes pietosos individuals), no devien donar res que els *servi* no es guanyessin o els prenguessin.

Així, seguint el fil de l'evolució, arribem a l'època final d'aquesta anàlisi, els segles VIII-X considerats abusivament com els del domini bipartit clàssic, una estructura, difosa sobretot pel nord d'Europa occidental, en què la superfície de la reserva o *pars dominica* servava relació amb la superfície de les tinences o *pars colonica*. Entre ambdues parts, de fet, hi havia unes proporcions més o menys calculades que permetien als pagesos de les tinences (homes d'origen distint) viure del producte obtingut a les «seves» terres, a les quals dedicaven només una part del seu esforç laboral, mentre que esmerçaven llargues jornades en el conreu de les reserves, en profit exclusiu dels *domini*. En els càlculs econòmics d'aquests, és clar, les tinences, que equivalien al salari dels pagesos, havien de tenir la superfície justa per permetre'ls viure i poder dedicar el màxim de temps possible al treball de les reserves, que equivalien al que avui anomenaríem l'excedent. El sistema devia de ser molt lucratiu per als poderosos, però també els obligava a intervenir molt directament en els processos de producció a través dels seus agents, particularment en l'organització del treball a les reserves. L'explotació indirecta, rendal, segurament era més poc lucrativa, però exigia menys implicació.

És fàcil d'entendre que el domini bipartit, d'origen fiscal i patrimonial, no era més que una fórmula de transició, en part succedània de l'esclavitud, per assegurar, mitjançant un sistema de treballs forçats, la continuïtat en l'explotació de les masses d'origen servil i per incorporar a aquest sistema explotatiu un gran nombre de famílies no propietàries d'origen lliure.²² Amb la seva creació i la descomposició posterior, el domini bipartit és un punt d'inflexió important en la transició del sistema antic al feudal, una transició que, a les zones on la bipartició predominava, va poder esdevenir-se de manera menys traumàtica que a la resta de l'Occident, potser perquè aquí l'aristocràcia, sòlidament instal·lada en l'Estat franc, sempre va tenir el poder i el control social, i enfront seu no hi hagué una pagesia forta.

Malgrat la seva importància, el domini bipartit no va ser omnipresent, més aviat al contrari,²³ fet que ens informa de les dificultats de l'aristocràcia per organitzar un mètode homogeni, eficaç i durador d'explotació del treball a tot l'àmbit occidental. A les zones majoritàries, sobretot meridionals, on el domini bipartit no es propagà, el pagès al·loer d'abans de l'any 1000 manifestava una gran vitalitat com a protagonista principal del creixement,²⁴ alhora que l'esclavitud rural, potser

22. Adriaan VERHULST, «La genèse du régime domanial classique en France au Haut Moyen Âge», a *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'Alto Medioevo*, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XIII, Spoleto, 1966, pp. 135-160.

23. La tesi defensada per Verhulst a la Settimana de Spoleto (1965) i als congressos de Xanten (1980) i Gant (1983) és que el règim dominical clàssic, bipartit, va ser un fenomen molt específic, limitat als segles VIII i IX, i a les regions del cor de l'imperi franc, entre el Loira i el Rin.

24. Pierre BONNASSIE hi ha insistit en molts treballs, entre els quals «Les paysans du royaume franc au temps d'Hugues Capet et de Robert le Pieux (987-1031)», a *Le roi de France et son royaume autour de l'an mil*, Colloque International Hugues Capet 987-1987, París, Picard, 1992, pp. 117-129.

després d'una darrera restauració corresponent a les guerres de creació de l'imperi carolingi, també va acabar declinant. El recurs a l'explotació dels béns fiscals i dels drets públics, conjugat amb l'explotació indirecta, rendística, i amb residus encara no menyspreables d'explotació directa, esclavista, devia ser la fórmula emprada pels poderosos per mantenir-se. L'abast llavors limitat d'aquestes formes de drenatge d'excedents i la major capacitat de resistència de la pagesia expliquen que aquí, quan el creixement donava els seus fruits, s'entrés en una fase curta de crisi, violència i ruptura, per mitjà de la qual s'acabà de desestructurar el que restava del sistema antic i es gestà el feudal, basat, molt més que abans, en una única modalitat d'explotació, la rendal.

Més enllà de les discordances acadèmiques entre mutacionistes i antimutacionistes,²⁵ en la transició del sistema antic al feudalisme haurien de considerar-se, doncs, les diferències de partida de les distintes regions europees en època prefeudal, diferències quant a les modalitats d'explotació del treball sobretot. Observem-les, per acabar, amb la visual posada en la qüestió dels *servi*.

Estudis locals i regionals, sobretot de Saxònia, Baviera, Francònia i el Hesse renà, permeten concloure que en el conjunt de l'Alemanya carolíngia, entre el Rin i l'Elba, la mar del Nord i els Alps, durant els segles VIII i IX, predominaven en la gran propietat, generalment de dimensió modesta (alguns centenars d'hectàrees), la superfície de les reserves (en proporció d'1 a 2,5 respecte de les tinences) i l'explotació directa esclavista (d'esclaus de la *curtis*, sense tinença), només reforçada ocasionalment pels serveis dels tinents. Les llargues llistes de *mancipia*, lliurats sense terra al monestir de Fulda en el segle VIII, i les lleis ferotgement esclavistes de bàvars (segle VIII) i turingis (segle IX), corroboren aquesta idea de la difusió social de l'esclavitud a l'Alemanya dels primers temps carolingis, fet que, a més, podria encaixar amb l'existència d'un excedent d'esclaus, producte de les campanyes de Carlemany. Aquesta situació esclavista de partida durant els segles IX i X es va anar desgastant per la pràctica del casament, l'organització més coherent de la bipartició i l'increment de la superfície dels grans dominis.²⁶

A França s'han fet també nombroses investigacions regionals. A l'oest del Rin, per Lorena i la Xampanya, hi ha importants residus d'esclavitud rural. Als dominis de l'abadia de Montier-en-Der (Alt Marne), el 845, no s'havia esdevingut encara la bipartició i hi havia un gran nombre de *mancipia* sense tinença cultivant la terra en profit directe de l'abadia i dels seus vassalls precaristes.²⁷ Monestirs, com el de Remiremon (Lorena), i catedrals, com la d'Amiens (Picardia), van rebre llavors (segles IX i X) donacions (*traditiones*) de centenars d'esclaus (amb terres o sense), efectuades pels seus amos.²⁸ Per a Charles Edmond Perrin, no hi ha dubte que eren purs esclaus

25. A la crítica de les tesis mutacionistes, formulada per Dominique BARTHÉLEMY, «La mutation féodale a-t-elle eu lieu?», van respondre Jean-Pierre POLY i Eik BOURNAZEL, «Que faut-il préférer au mutationisme? ou le problème du changement social», *Revue historique de droit français et étranger*, 72 (3), jul.-set. 1994, pp. 401-412.

26. Conclusions basades en nombroses recerques de la historiografia alemanya, que ha sintetitzat VERHULST, *Étude comparative du régime domanial classique*.

27. C. D. DROSTE, «Die Grundherrschaft Montierender im 9. Jahrhundert», a VERHULST, *Le grand domaine*, pp. 101-111.

28. Renée DOEHAERD, *Occidente durante la Alta Edad Media*, Barcelona, Labor, 1974, pp. 112-113.

(*mancipia propria, servi proprii, ancilla propria*) perquè el *dominus* en disposava a voluntat i en el moment de la *traditio* treballaven en la reserva i hi vivien.²⁹

A la conca de París i més al sud, entre el Sena i el Loira, la població esclava devia ser molt nombrosa. L'arquebisbe Elipand de Toledo escriu a Alcuí de York fent-li retret de la possessió de més de vint mil *mancipia* a les seves abadies de Ferrières, Saint-Loup de Troyes, Saint-Josse i Saint-Martin de Tours. És clar, la xifra pot semblar exagerada, però Alcuí sembla admetre-la quan s'excusa dient que ell personalment no ha contribuït a crear aquesta massa servil i que mai no ha comprat homes.³⁰

A la Borgonya, les investigacions successives de Déléage, Duby i Bois, però sobretot la més minuciosa del primer, informen puntualment de la situació dels *servi* a la regió i mostren que la societat borgonyona era profundament esclavista. Déléage amuntega exemples de senyors i clergues posseïdors de dominis petits, formats per menys de dues dotzenes d'explotacions, on vivien famílies de *servi* que probablement no estaven sotmeses a explotació rendal, sinó que «l'amo podia exigir-los-ho tot (treball i producte) sense donar-los res a canvi». El mateix historiador mostra la complexitat de situacions socials que s'amagava darrere del mot *servus*: hi havia *servi* amb *peculium* i *servi* sense *peculium*; *servi* sotmesos a explotació rendal; *servi praebendarii*, relativament autònoms que treballaven a canvi d'aliment; *servi* que estaven a la plena disposició de l'amo; *servi* que posseïen altres *servi*; etcètera.³¹

La pluralitat de situacions ha pogut ser interpretada com un indicatiu del desgast de l'esclavitud i la tendència cap a la relativa homogeneïtzació de les classes rurals, i això deu ser cert; però contra els judicis precipitats s'ha de recordar que ja en època romana existien aquestes diversitats, i, per aquest motiu, juristes com Alfenus, Labeó, Petrus i Ulpià sostenien opinions discrepants sobre la condició d'una part dels *servi*, els anomenats *servi casati* i *servi quasi coloni*, sobretot sobre els *servi* que tenien grans responsabilitats de gestió per compte dels amos: feien negocis, dirigen *villae* esclavistes i comandaven altres *servi*.³²

Al Berry, al bell mig de França, la recerca de Guy Devailly no troba dominis bipartits al segle x. Aquí la *villa* sembla que és una aldea i les grans propietats són formades per tinences a cens (censives) i per dominis sense tinences, aparentment treballats per famílies servils dels amos, vinculades directament a les *curtis*, no pas per serveis en treball de tinents ni per *servi casati*. La conclusió de Devailly, coincident amb la de Boutruche, és que *servi* i *mancipia* en el segle x devien estar més a prop dels esclaus romans que dels serfs medievals.³³

29. Charles-Edmond PERRIN, *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers (IXe-XIIe siècles)*, París, Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, 1935, pp. 142-156 i 632.

30. DOEHAERD, *Occidentie durante la Alta Edad Media*, p. 112; i Jean-Pierre POLY i Eik BOURNAZEL, *El cambio feudal (siglos X al XII)*, Barcelona, Labor, 1983, p. 132.

31. André DELEAGE, *La vie rurale en Bourgogne jusqu'au début du XIe siècle*, Mâcon, 1941, 2 t., pp. 213, 220, 231-238, 552-559 i 575-596; Georges DUBY, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, Sevpén, 1971, pp. 110-116; i Bois, *La mutation de l'an mil*, pp. 31-61.

32. Paul VEYNE, «Le dossier des esclaves-colons», *Revue Historique*, 537, 1981, pp. 3-25.

33. Guy DEVAILLY, *Le Berry du Xe siècle au milieu du XIIIe*, París-La Haye, Mouton, 1973, pp. 101-105 i 199. Tot i assenyalat sensibles diferències entre els esclaus de la Roma republicana i els *mancipia* de l'època carolíngia, Robert BOUTRUCHE considera preferible parlar d'esclaus i no de serfs per referir-se als no-lliures rurals dels segles IX i X: *Seigneurie et féodalité. I. Le premier âge des liens d'homme à homme*, París, Aubier-Montaigne, 1968, pp. 143-149.

Més al sud i a la conca del Roine, a Lionès, a Alvèrnia, al Biterrois i a Provença, estudiats per Jean-Pierre Poly i Christian Lauranson-Rosaz, les formes d'explotació de les grans propietats es coneixen millor. Aquí, en els segles ix i x, els dominis de les seus episcopals (Lió, Marsella, Besiers) i de les abadies (Mauriac) estaven gairebé desproveïts de reserves i les poques existents havien estan cedides a *actores*, en règim d'arrendament (com alguns *servi quasi coloni* de l'època romana clàssica), que les explotaven mitjançant grups de *servi* en règim d'explotació directa. La resta, és a dir, la part majoritària dels grans dominis eclesiàstics, dirigida per *ministeriales*, estava parcel·lada en tinences (*colonicae*), habitades per *servi* i *coloni*, que pagaven rendes fixes i a parts de fruits i càrregues d'origen públic. La situació en els dominis de l'aristocràcia laica, generalment més petits, però segurament més nombrosos, era diferent. Aquí hi havia reserves i tinences i un règim d'explotació que potser era majoritari a l'Occident, allí on no s'havia imposat la bipartició a l'estil del nord. Les reserves eren cultivades, en règim d'explotació directa, per petits grups d'esclaus que vivien a les *curtis*, mentre que les tinences eren habitades per *coloni* i *servi casati*, que proporcionaven rendes de suport. Tot això vol dir que en els dominis del fisc i de l'aristocràcia en general encara hi havia esclaus rurals, i un propietari com Gerard d'Aurillac en posseïa a centenars. De fet, les referències a *servi* i *mancipia* són molt nombroses en els documents dels segles viii i ix a la zona i hi van desapareixent en la segona meitat del x, probablement a causa de l'acció combinada de les fugides i la pràctica de la manumissió i del casament, en el benentès que el segon deu ser conseqüència de la primera.³⁴ Més que el càlcul econòmic, tal com diuen Bloch i Duby, deu ser la necessitat de retenir una mà d'obra secularment resistent i que fuig el que obliga els amos a suavitzar el tracte. De fet, el fenomen dels *servi in fuga lapsi* és comú a tot l'Occident durant els segles ix i x.

Al nord de la Península Ibèrica la situació devia ser moderadament diferent, pel fet que la invasió musulmana i la constitució del regnes cristians devien alterar l'estructura de la gran propietat i les modalitats d'explotació del treball que s'hi practicava, en el sentit d'afavorir la fragmentació en unitats d'explotació (tinences) i l'explotació indirecta (rendal), cosa que no exclou, és clar, l'existència, segurament minoritària, de petits dominis explotats directament per esclaus. De Galícia a Catalunya, la documentació dels segles viii-x mostra l'existència de *servi* i *mancipia*, la major part dels quals devien provenir dels *servi* de l'època goda anterior, aquells qui en el segle vii i al principi del viii resistien l'explotació fugint dels amos, una situació que la invasió musulmana del segle viii i la reconquesta cristiana dels segles viii-x (amb les possibilitats de colonització que la frontera oferia) no devien fer més que afavorir. De les lluites de classes del període n'és bon testimoni la revolta esclavista de vers 770 a Astúries i Galícia, que va ser reprimida pel rei Aureli. A la fi, les resistències seculars dels *servi*, les possibilitats de fugir, que la fluïdesa de la situació politicomilitar propiciava, i la necessitat de poblar i posar en conreu les enormes superfícies ermes que les lluites entre cristians i musulmans creaven devien actuar

34. Jean-Pierre POLY, *La Provence et la société féodale (879-1166)*, París, Bordas, 1976, pp. 99-103; Ídem, «Régime domaniaux et rapports de productions féodales dans le Midi de la France (xviii-xe siècles)», a *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (xe-xiii siècles)*, París, CNRS, 1980, pp. 57-84; i Christian LAURANSON-ROSAS, *L'Auvergne et ses marges (Velay, Gévaudan) du viii au xie siècle*, Le Puy-en-Velay, Les Cahiers de l'Haute-Loire, 1987, pp. 389-396.

com un incentiu per difondre la pràctica del casament dels esclaus. I és un fet que la documentació peninsular d'aquests segles i del segle xi, sobretot a l'àrea castellanolleonesa, és plena de referències a *casatos*, una riquesa que els reis asturlleonesos, els comtes castellans i els llinatges principals d'aquestes zones posseïen a centenars o a milers i que van emprar generosament per dotar l'Església. Donats moltes vegades sense la terra que treballaven i en la qual vivien, aquests *casatos* devien participar encara de la quàdruple exclusió que, com diu Sánchez Albornoz, caracteritzava l'esclau: no tenien drets reconeguts sobre la terra que treballaven, la seva pròpia força de treball i la seva descendència, i mancaven de drets polítics, com ara actuar en justícia (s'hi entén promoure judicis).³⁵

Itàlia era més esclavista encara. Les lleis dels llombards (segles vii i viii) són clarament segregacionistes i mostren, paral·lelament amb les dels visigots, una mateixa preocupació per les fugides dels *servi*, als quals també reserven un tracte bestial. Segons Toubert, a la Itàlia llombarda hi havia tres menes de dominis o grans propietats: dominis extensos dedicats a una economia silvopastoral d'explotació directa, que es basava en el treball d'esclaus pastors; dominis bipartits, amb reserves treballades per esclaus d'explotació directa i tinences habitades per *coloni* i *servi*, que pagaven rendes i feien serveis que complementaven el treball dels esclaus de les reserves; i dominis formats únicament per aglomeracions de tinences habitades per pagesos de diferent condició que pagaven rendes; tot plegat, força semblant al que en la mateixa època troba M. J. Tits-Dieuaide a la Gàl·lia merovingia. Amb la dominació carolíngia (segles viii-x), la bipartició va avançar, i segurament també la pràctica del casament. Llavors, a l'efecte d'explotació del treball, podem establir una nova tipologia dominical: dominis d'orientació extensiva, en què es juxtaposaven dos sectors de benefici senyorial, l'un indirecte (la *pars colonica*), format per tinences disperses que satisfien rendes, i l'altre directe (la *pars dominica*), integrat per *curtes*, dedicades a l'explotació ramadera, que es basava en grups reduïts d'esclaus; dominis d'orientació agrícola especialitzada, on el treball continuat dels esclaus de la *familia* dominical a les reserves era reforçat per l'aportació intermitent de serveis de tinents (que, a més, pagaven rendes) en els moments punta de l'any agrícola; i dominis bipartits, en què els diversos tipus de tinents aportaven la força de treball principal per al conreu de la reserva, encara que també aquí hi havia esclaus,

35. Claudio SÁNCHEZ ALBORNOZ, «Los siervos en el noroeste hispano hace un milenio», *Cuadernos de Historia de España*, LXI-LXII, 1977, pp. 5-95; Ídem, «Los libertos en el reino asturleonés», a *Viejos y nuevos estudios sobre las instituciones medievales españolas*, Madrid, Espasa-Calpe, 1980, t. 1, pp. 329-363; Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xie siècle*, Toulouse, Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, 1975, t. 1, pp. 298-301; Ernesto PASTOR DÍAZ DE GARAYO, *Castilla en el tránsito de la Antigüedad al Feudalismo: poblamiento, poder político y estructura social*, Universidad del País Vasco, 1994, pp. 572-588 (tesi doctoral mecanografiada); i Juan José LARREA, *Peuplement et société en Navarre de la fin du monde romain à l'âge féodal (ve-xie siècles)*, Université de Toulouse-Le Mirail, 1994, 2 t. (tesi doctoral mecanografiada). José María MINGUEZ, al llarg de nombrosos treballs de gran interès metodològic, ha insistit en la idea de la pervivència de l'esclavisme a Hispània, fins a les primeres dècades del segle viii, quan la destrucció de l'Estat visigòtic pels musulmans invasors hauria accelerat la dissolució de les relacions de producció esclavistes. Vegeu, per exemple, José María MINGUEZ, «Ruptura social e implantación del feudalismo en el noroeste peninsular (siglos viii-x)», *Studia Historica. Historia Medieval*, III, 2, 1985, p. 32; i Ídem, *Las sociedades feudales. I. Antecedentes, formación y expansión (siglos vi al xiii)*, Madrid, Nerea, 1994, pp. 133-135.

apreciats no únicament per la qualitat de la seva labor, sinó també perquè garantien la continuïtat i la flexibilitat en l'aportació de treball.³⁶

Toubert considera que en aquest model, el més difós a la Itàlia carolíngia, el volum de treball dels esclaus que vivien *infra casam dominicam* era quantitativament inferior al dels tinents, i deu tenir raó en xifres absolutes (hores de treball en reserves i tinences), però l'exemple que proporciona, procedent d'uns càlculs de Gino Luzzatto, sobre Santa Giulia de Brescia mostra que, en el conreu estricte de la reserva, el treball de l'esclau pur encara podia ser més important que el del tinent: sobre un total probable de 200 dies laborables per any, cada jornada uns 300 tinents abandonaven les tinences per anar a treballar a la reserva (unes 60 *curtes*), on l'abadia podia aplicar a discreció el treball d'uns 750 esclaus no casats. Si els nostres càlculs no són errats, l'aportació de treball dels tinents a la reserva devia ser, doncs, d'unes 60.000 hores a l'any, mentre que els esclaus, si tots eren homes adults i en edat de treballar i, com els tinents, treballaven uns 200 dies a l'any, hi devien aportar unes 150.000 hores de treball anual!³⁷ Naturalment, els esclaus eren mantinguts per l'abat, mentre que els tinents s'autoalimentaven i, a més de fer serveis en treball, devien pagar rendes en productes o en diners. Des del punt de vista final de la renda *efectiva* o producte net, doncs, és possible, com opina Toubert, que l'aportació del tinents fos més important que la dels esclaus, però aquests càlculs han de servir, si més no, per mostrar la importància que encara tenia l'explotació directa, esclavista, a la Itàlia carolíngia.

Aquest panorama regional sobre els *servi* de la gran propietat a l'Europa occidental durant els segles v-x podria allargar-se més, però el que hem descrit ens sembla suficient per formular unes hipòtesis i unes conclusions:

1. L'esclavisme va conèixer una crisi profunda a partir del segle II i durant el baix imperi. Llavors, expliquen alguns historiadors, va deixar de ser la modalitat hegemònica d'explotació del treball, però l'esclavitud rural no va desaparèixer. De l'antiguitat romana, les societats altmedievals van heretar unes quantes modalitats de producció i d'explotació del treball, i una fou, doncs, l'esclavista.

2. La caiguda de l'Estat romà, guardià de les diverses modalitats de producció i d'explotació del treball, i els estralls causats per les invasions van afectar de manera segurament contradictòria la modalitat esclavista. En algunes *villae* i regions, la fallida dels vells poders va facilitar la dissolució dels vincles esclavistes, mentre que en unes altres el clima d'inseguretat va incentivar entrades en dependència que van derivar cap a noves formes d'esclavitud. A la fi, la creació dels estats successors es pot considerar com un pacte de poder a poder entre les aristocràcies germàniques i romanes que perseguia restaurar les velles modalitats d'explotació. A la restauració consegüent de l'esclavitud hi van ajudar també les guerres i les ràtzies per a la captura d'esclaus entre pobles germànics.

36. Pierre TOUBERT, «L'Italie rurale aux VIII-IXe siècles. Essai de Typologie domaniale», a *I problemi dell'Occidente nel secolo VIII*, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XX, Spoleto, 1973, pp. 95-132; Ídem, *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe à la fin du XVe siècle*, Roma, École Française, 1973, 2 t., pp. 466-471 i 510; i Ídem, *Castillos, señores y campesinos en la Italia medieval*, Barcelona, Crítica, 1990, pp. 86-99.

37. TOUBERT, *Castillos, señores y campesinos*, pp. 40 i 99.

3. Esclavitud o esclavisme? Tots els historiadors admeten que hi hagué esclaus, i per tant esclavitud, a l'Occident altmedieval, però no tots estan disposats a admetre que hi hagué esclavisme o modalitat esclavista de producció i d'explotació del treball. Les lleis, diuen, permeten parlar d'esclaus, però les fonts no permeten parlar d'un règim d'explotació esclavista, en el sentit clàssic de l'existència de ramats d'esclaus sotmesos a explotació directa, com a la *villa* clàssica de Columel·la. Segons aquesta visió, tret d'uns pocs esclaus del servei domèstic, la majoria restant devien ser esclaus casats, és a dir, establerts en unitats d'explotació familiar, i per això mateix tinents potencials. Per als que pensen així, aquesta seria la distinció essencial entre l'esclavitud rural antiga i la medieval. Les dades que hem aportat desmenteixen, però, aquesta interpretació. Els *servi casati* són, efectivament, tinents potencials, però no pas reals perquè no tenen res propi, sinó que tot el que és suposadament propi és del seu amo. Simple consideració jurídica, s'hi objecta, però s'ha de recordar que la condició jurídica no és aliena a les relacions de producció. Més important que això encara és el fet, demostrat quasi arreu de l'Occident, que hi hagué ramats d'esclaus no casats i vinculats directament a les *curtes* que, com els esclaus antics, treballaven les terres dels seus amos en règim d'explotació directa. Hi hagué, doncs, esclaus i modalitat esclavista de producció.

4. Modalitat de producció o sistema social? Tots dos conceptes són necessaris. Les formacions socials altmedievales de l'Occident es van articular d'acord amb un conjunt coherent d'estructures (econòmiques, socials, polítiques, ideològiques) que constituïen un sistema social de matriu antiga, entre altres coses perquè funcionava impel·lit, com dèiem, per unes modalitats de producció i d'explotació del treball experimentades en l'antiguitat: la modalitat esclavista (del *servus*), la tributària o fiscal (de la *capitatio-iugatio*) i la rendal o feudal (del *colonus*). Aquestes modalitats en alguns aspectes i a curt termini es complementaven, però en general i a llarg termini coexistien en tensió perquè el retrocés de les unes era l'avanç de les altres, i, ja ho sabem, a llarg terme, el desgast de l'esclavisme i la tributació impulsava la feudalització. El panorama dibuixat hauria de servir, però, per mostrar que la «partida» va ser molt més llarga del que no s'admet comunament, i que en el «joc» hi hagué avanços i retrocessos, desgast i restauració. Des d'aquesta òptica, els temps altmedievales han de ser pensats com els d'una llarga transició en què el referent, seguint la lògica històrica, ha de ser el de partida (el sistema antic), que era el realment existent, no pas el d'arribada (el sistema feudal), que estava en construcció. Transició multisecular, massa llarga? Més havia durat abans el sistema antic i més durà després el feudal. Fins i tot algú s'ha permès de dir que els homes viuen sempre en transició...

5. Esclaus o serfs? Esclavitud o servitud? Hem parlat sempre d'esclaus o de *servi*, entesos com a esclaus, i d'esclavitud i d'esclavisme perquè la nostra lectura de les fonts jurídiques i dels documents relatius a la gran propietat ens hi obligava. No teníem raons per marcar un profund tall amb el passat romà en l'experiència de l'explotació del treball. Això no ens impedeix, però, reconèixer el progrés a llarg termini de la pràctica del casament i de la socialització de l'esclau, fenòmens a vegades més intuïts que constatats. Però, en aquest terreny com en uns altres, el panorama dibuixat hauria de servir per copsar ensembles evolucionis uniformes, particularitats regionals i diferències de ritme. La construcció de la classe pagesa com a principal classe antagònica de la feudal, en el llarg procés de feudalització, va ser un part perllongat i enormement

ric de matisos regionals. L'adopció apressada dels conceptes serf i servitud per referir-se als homes del camp en aquesta època altmedieval no resol els problemes, sinó que molt sovint serveix per esquivar-los i no haver d'afrontar els interrogants sobre la condició jurídica i social dels *servi*, i, en general, els problemes de l'organització social de la producció en la transició.

6. Es redueix, doncs, la transició a un joc d'equilibris i de desequilibris entre modalitats d'explotació, fruit de les opcions dels poderosos? De cap manera! Pel que afecta el tema que aquí ens ocupa, els *servi*, amb els seus treballs, les seves lluites, fugides i resistències, devien contribuir poderosament a modelar aquesta transició i el feudalisme resultant. Ho hem dit i repetit: el casament, amb el que això significava d'establiment de l'esclau a la terra i d'inici d'un llarg procés de «possessionament» (ni que sigui parcial) de la terra, la força de treball, la producció i la família, és a dir, el règim de la tinença, no era res que els amos regalessin als seus esclaus, ni segurament tampoc no era res que els amos escollissin com a resultat de càlculs sobre la millora dels rendiments. No hi ha cap motiu per pensar que els amos altmedievals eren més calculadors i intel·ligents que els grecs i els romans, que, en canvi, van saber gastar immoderadament (el sistema els funcionava!). El que és més raonable és imaginar que el casament va ser una fórmula, potser de compromís, imposada per les múltiples resistències dels esclaus, aguditzades durant l'alta Edat Mitjana, pel fenomen recurrent de les fugides, que s'han de relacionar amb la socialització progressiva de l'esclau (un ésser més acceptat pels seus veïns). El casament va ser també una fórmula acceptada i, doncs, practicada pels poderosos perquè hi frenaven les fugides, hi retenien la mà d'obra i dividien les masses rurals encel·lulant-les («dividir és regnar», dèiem); i, si amb la pràctica del casament obtenien dels *servi* menys renda *efectiva* o producte net, potser això no era llavors tan inquietant com ho devia haver estat segles enrere: durant l'alta Edat Mitjana, amb un mercat consumidor empetitit i en un món que globalment s'organitzava sobre reflexos d'autosubsistència, els poderosos devien tenir dificultats per donar sortida, amb regularitat, als excedents dels seus dominis.

ALGUNS HOMES RICS (EL PAPER DELS JUEUS DE MALLORCA DURANT EL SEGLE XIII)

RICARD SOTO I COMPANYY

LA «HISTÒRIA DELS JUEUS», ENTRE LA IDEOLOGIA I L'ANÈCDOTA

Encara que tothom està d'acord a atorgar una «gran importància» als jueus dintre del procés de formació de la societat mallorquina, sempre s'ha tractat el tema d'una manera perifèrica o poc rigorosa. Això respon a dues causes de caràcter metodològic. En primer lloc, perquè aquest és el tipus de tractament historiogràfic habitual rebut pels grups ètnics o religiosos que alguna vegada poblaren les illes i que, per un motiu o un altre, ara només formen part d'un difós patrimoni cultural illenc. Efectivament, la societat mallorquina actual és descendent per línia directa dels conqueridors catalans de 1229-1230,¹ i en aquest sentit els «altres» només són elements d'un paisatge folklòric que dota de la necessària personalitat pròpia la societat mallorquina. Això no vol dir que els mallorquins del present descendeixin exclusivament de catalans, de manera que la pervivència «racial» (o sigui, simplement «física») d'elements andalusins, dintre de la societat sorgida amb la conquesta, o la d'elements preandalusins a la societat musulmana, resulta tan postulable com irrellevant.

En el cas de la «història» dels jueus, particularment, hom troba la dificultat afegida d'intentar evitar fer història «confessional» o anecdòtica, que és en el que solen caure les monografies sobre aquest tema que sovintegen a casa nostra. En aquest sentit, val a dir que em sembla correcte el to altament crític emprat per J. Riera a l'hora de considerar la major part de les aportacions fetes a la història dels jueus dintre de l'àmbit dels Països Catalans.² Naturalment, això planteja la necessitat d'adoptar un model d'estudi o, millor encara, una sèrie de models ja que la història dels jueus hispànics, com una variant de la història medieval que és, en definitiva, es ressent de les classificacions més o menys arbitràries (gairebé sempre en funció de les fonts documentals emprades) entre història economicosocial, institucional, religiosa, cultural, etc.

El present treball³ té un objecte modest però precís, que és intentar concretar aquella pretesa importància que hom atribuïa als jueus en la conquesta i el repoblament de Mallorca al llarg del segle XIII. La participació dels jueus en un joc que no era el seu, com ara la instal·lació d'una

1. Malgrat l'existència de població musulmana residual, o de grups repobladors d'altres orígens, la importància dels catalans en el procés repoblador resulta aclaparadora (Mas, 1995).

2. L'autor assenyala, sobre tot, que la història dels jueus feta a casa nostra és cosa d'algunes «poques revistes erudites», la qual cosa confereix a la majoria dels treballs un «caràcter dispers».

3. Aquest paper té com a origen la conferència que, amb el títol «El jueus de Mallorca al segle XIII», vaig fer el 12 de maig del 1992 a les jornades sobre jueus i conversos de Balears a l'època del descobriment d'Amèrica,

societat monolíticament cristiana i repressora, com la descrita per Moore (Moore, 1989), va acabar girant-se contra ells i, finalment, també ells van resultar tan perjudicats com la mateixa població andalusina.

Aquest estudi, però, és només a mitges inèdit, ja que el seu punt de partida és un ja remot article meu (Soto, 1978a), on no s'intentava res més que aportar notícies diverses («miscel·lànies» en diríem, amb tot el que això comporta de manca de metodologia precisa). S'hi plantejava que la conquesta i la colonització de Mallorca durant el segle XIII van comptar amb la col·laboració activa de diversos grups de jueus, organitzats fonamentalment en nuclis familiars. Bona part d'ells devien ser procedents de la Corona d'Aragó o d'Occitània, de Castella, de Navarra, de Sicília o del nord d'Àfrica (sobretot de Siyilmàssa), mentre que uns altres podrien tenir un origen probablement mallorquí. En la meua opinió, el grup que realment es va beneficiar de la conquesta fou més aviat el de jueus no mallorquins, que ja devien tenir relacions comercials o d'una altra mena (a l'administració o com a intèrpretes o *torsimanys*) amb la corona o la noblesa catalana. Al llarg de tot el segle, l'afluència de jueus al regne de Mallorca va ser constant, sempre sota «protecció» reial, com ho demostra la concessió d'*instruments de franquesa*. Els jueus a Mallorca van rebre cessions territorials, com les que consigna el *Llibre del Repartiment*, o algunes alqueries de districtes no reials, com ara Valldemossa (a la porció de Nunó Sanç), però llur activitat fonamental va ser el comerç, la manufactura i el préstec.

Aquesta llunyana incursió en un àmbit al marge dels meus estudis, basada en un tipus de font documental que fornía notícies fonamentalment economicosocials i, en menor grau, institucionals,⁴ se centrava de fet en l'estudi de dos grups «familiars» significatius, el grup procedent de Siyilmàssa i els Bānu (o Aben?) Mocatil,⁵ i s'aturava en el 1276, a la mort de Jaume I. L'aspecte que més em va interessar va ser el paper dels Mocatil dintre de l'administració del regne de Mallorca, en el qual vaig trobar un paral·lelisme en el descrit per a la Corona d'Aragó per David Romano (Romano, 1956 i 1969-70). Fins i tot vaig aventurar un pronòstic creient que, a les etapes posteriors a 1276, el paper dels jueus com a administradors anirà en augment.

Les notícies que vaig anar trobant amb posterioritat, referides al període 1276-1301, o fins i tot aportant noves notícies sobre l'època de Jaume I,⁶ constitueixen el gruix d'aquest estudi, que, d'altra banda, és tributari, metodològicament, de l'obra més important i recent de David Romano (Romano, 1983).

convidat pel Dr. Pau Cateura, organitzades i patrocinades per l'Institut de Relacions Culturals Balears-Israel i per la Comissió de les Illes Balears per a la Commemoració del V Centenari del Descobriment d'Amèrica.

4. L'Escribania de Cartes Reials (ECR, a partir d'ara) de l'Arxiu del Regne de Mallorca.

5. J. Riera (1986, p. 108) assenyala que anomeno els Mocatil «impròpiament» «Banu Mocatil» alhora que m'acusa de «destrossar» la grafia dels noms jueus. En el primer cas, no estic segur que sigui més propi parlar d'Aben Mocatil (patronímic catalanitzat) que de «Bānu Mocatil» (patronímic arabitzat), tant més quan Mocatil o «Almocatil» és un patronímic que, segons el *Llibre del Repartiment* ja hi era a Mallorca abans de la conquesta (c. C. fol. 57r), tot i que la relació entre aquest patronímic i el grup estudiat sigui dubtosa. Quant a la grafia dels noms jueus, jo no vaig destrossar res que no haguessin fet prèviament els escriptors catalans dels segle XIII, que amb prou feina sabien llatí i, òbviament, encara menys hebreu.

6. Particularment, les que procedeixen del registre 643 de l'ECR.

Una història dels jueus a Mallorca, ni que sigui durant el segle XIII, encara està per fer. L'únic estudi global dedicat als jueus de Mallorca (òbviament encara no superat) és el d'Antoni Pons Pastor,⁷ estudi en el qual no es troben presents, per exemple, les riques referències documentals de l'ECR. Això, al meu parer, dona una imatge poc fonamentada sobre els jueus de Mallorca i que, de fet, serveix per assegurar la pervivència dels tòpics habituals sobre els jueus. Així, per exemple, se'ls atribueix un gran paper dintre de la societat mallorquina, però sense determinar-lo exactament. De fet, hom no sap si els jueus constituïen aquella rica, riquíssima comunitat, dedicada a la usura, i que, per tant, despertava les iras dels cristians endeutats amb ells, o eren més aviat una comunitat menys poderosa, econòmicament i numèrica, que no s'ha cregut després; és clar que hom podria trobar-hi personatges rics i influents, però de cap manera no podem estendre aquest paper al conjunt de l'*aljama*, de la qual hom ignora fins a quin punt era homogeneïa atenent el criteri econòmic i social. Molt probablement aquestes preguntes no poden ser contestades amb el magre bagatge documental que a continuació esmentaré, però crec que els exemples dels jueus dintre de l'administració reial o la seva participació dintre del «comerç» d'esclaus serviran per concretar una mica més la seva a la Mallorca del XIII.

ELS JUEUS I LA CONQUESTA DE MALLORCA: DUES COMUNITATS DIFERENTS?

La situació dels jueus en el moment de la conquesta de Mallorca era molt diversa en l'àmbit de la cristiandat romana i de l'islam magrebí. A l'Europa ultrapirinenca, els jueus eren objecte tant de persecucions populars com de la rapacitat dels prínceps locals ja abans del Concili IV del Laterà, el 1215,⁸ però aquest agreujà les seves condicions, establint la norma d'elements distintius a llur vestimenta i la prohibició d'ocupar càrrecs públics. A la Corona d'Aragó i a la de Castella, emperò, els jueus encara van viure una etapa de tolerància per part dels poders reials que alguns, potser ben intencionadament, han confós amb una tolerància religiosa en la qual han vist un model de convivència.⁹ El cert és que la «tolerància» de les corones cristianes envers els jueus només es

7. L'obra mereix el següent comentari de J. Riera: «Història escrita sense ordre i sense mètode, ignorant molta bibliografia anterior, si bé a voltes se n'apropia de dades com si fossin inèdites» (Riera, 1986, p. 130). Estic d'acord amb una cosa de la qual tots (jo entre ells) som culpables, i és el fet que he assenyalat abans, que el tema dels jueus sempre ha estat tractat de forma «anecdòtica», «curiosa», «erudita» o «tangencial». No ho estic en el sentit que l'obra de mossèn Pons, amb les seves múltiples (i òbvies) limitacions, constitueix l'únic intent global d'aproximació al tema dels jueus a Mallorca.

8. Com assenyalava Moore (1989), els jueus ja havien estat víctimes de persecucions dues o tres dècades abans, atès que havien estat expulsats de França el 1182 (després d'una sèrie de préstecs forçosos i confiscacions) i readmesos el 1198 per tal de poder maximitzar llur explotació, i poc després anorreats a York el 1190 (unes 150 víctimes). A més, com a norma general, eren tradicionalment privats de drets legats per posseir terra o transmetre propietats hereditàries (p. 20).

9. Així ho expressa càndidament Hillgart (1979, p. 193), particularment per a la Castella d'Alfons X («La Pensínsula, tierra de tres religiones»). La «gran simpatia» de la qual parla envers els musulmans, per exemple, sembla tenir poca relació amb el dràstic Fuero de Terol que castigava amb la foguera les relacions sexuals entre cristians, musulmans i jueus. S'apliqués rigidament o no, això no era pas precisament un exemple de «tolerància». Burns (1987, p. 193), tot seguit Bofarull atribueix al rei Jaume I una «edat d'or dels jueus europeus». L'autor el justifica per una suposada pertinença comuna al món mediterrani que permetria defugir el «prejudici» nòrdic (p. 191): «Els blocs territorials feudals de l'Europa nòrdica no disposaven gaire ni de lloc ni de paciència per als jueus i els marginaven amb més facilitat, mentre que el món mediterrani els valorava en tant que component significats de la seua activitat central». Lamentablement, no explica en què consisteix aquesta activitat central.

donava allà «donde la creación de nuevas comunidades y empresas exigía el capital y las habilidades que sólo ellos podían proporcionar» (Moore, 1989, p. 20), com als estats cristiano-feudals de la Península Ibèrica o a Polònia, etc., on la rapacitat de monarques i senyors feudals necessitava uns diners en efectiu que no podien proporcionar les inexistents o febles «burgesies» locals cristianes. En el moment en què un grup cristià disposava de numerari efectiu, els jueus eren tractats com a competidors perillosos, i eliminats de l'administració «pública» mitjançant el pertinent concurs a la religió i a la demagògia, recurs d'èxit fàcil entre les masses pageses i suburbanes en moments de frustració col·lectiva.

A la Corona d'Aragó, i particularment a Catalunya, hi havia força aljames jueves de gran importància numèrica i econòmica. Les relacions d'aquestes comunitats van ser particularment bones amb Jaume I i Pere el Gran, per als quals, sempre necessitats de numerari per a les seves ambiciosos empreses d'expansió militar, els jueus eren una magnífica font d'ingressos.¹⁰ A canvi d'això, durant aquests regnats, van rebre «protecció» reial o, més aviat, «privilegis».¹¹ Quan, a partir dels avalots de la dècada dels seixanta, l'hostilitat envers els jueus anà augmentant, fins a arribar a les corts de 1283 i el *Privilegi General*,¹² els jueus encara van ser explotats amb més força per la corona.¹³

L'existència de jueus a Mallorca és anterior a la conquesta de 1229, i fins i tot anterior a la conquesta musulmana (Pons, 1984, p. 3 i ss.). El grau d'integració dels jueus dintre de *Mayûrqa* ens resulta desconegut, encara que probablement fou tan elevat com a qualsevol altre indret d'al-Andalus, si no major. Així, Riera (1982) remarca la influència musulmana en la formació de noms jueus a Mallorca. Pel que sembla, la tradicional tolerància dels musulmans envers els jueus va continuar durant la dominació almoràvit. No fou pas així amb els almohades, els quals Keller (1985, p. 302) caracteritza com a enemics dels jueus. Sempre segons ell, el poeta Abraham ibn Esra es va lamentar així:

«¡Qué desolada está Córdoba, la ciudad de los sabios y los fuertes! Jaén e incluso Almería han quedado vacías de judíos. Ya no hay ningún albergue en Mallorca ni en Málaga para los vejados, para los despojados judíos...» (Keller, 1985, p. 303).

Ara bé, la dominació almohade a les Illes va ser molt curta (de fet, va tenir lloc del 599 al 1203). A més, segons el mateix Keller (p. 305), també els almohades van remetre aviat en la

10. Shneidman (1975, vol. II, p. 200 i ss.) s'interroga, molt pertinentment, «Potser més que preguntar-nos per què els comtes reis es preocupaven de protegir els jueus, valdria més que ens demanéssim perquè els necessitaven. La resposta usual d'aquesta pregunta és el diner».

11. El mateix Shneidman (1975, vol. 2, p. 175) remarca que, jurídicament, els jueus eren «esclaus» de la corona: «En aquesta posició legal, els jueus es trobaven a mans de la voluntat i el caprici del monarca; tots els privilegis —perquè no podem parlar de drets— provenien dels sobirans. Els reis els podien premiar o castigar; podien atorgar poder als jueus o els podien expulsar, segons volguessin».

12. «Item demandan los ricos homes e todos los otros sobredichos que en los reynos d'Aragón e de Valencia, ni en Ribagorça ni en Teruel, que no aya bayle que jodio sea».

13. Dufourcq (1983, p. 197) assenyalava que els jueus van pagar aproximadament el 10% de la contribució extraordinària imposada per Jaume II d'Aragó el 1295: «Pero hay que señalar, una vez más, que las aljamas de Cataluña resultaron favorecidas: apenas aportaron 600 libras, mientras que las de Aragón, Mallorca y Valencia —que en cada uno de dichos estados agrupaban a una población israelita muy inferior a la de Cataluña— tuvieron que pagar mucho más: respectivamente, cerca de 2.000 libras, 800 y cerca de 800».

persecució antijueva. Pons (1984, p. 5), en canvi, assenyala que *Mayûrqa* esdevingué terra d'asil per als jueus, des de la persecució de Sulayman, el 1013, fins que

«la destrucción de las aljamas andaluzas por los almohades obligaba a los doctos israelitas a refugiarse en tierras castellanas y catalanas [...] También Mallorca, como en tiempo de los romanos, constituíase en tierra de asilo de perseguidos».

El que resulta ben conegut és que els catalans van trobar jueus, en un nombre indeterminat, a Mallorca.¹⁴ Per a alguns (Pons, 1984, p. 12 i ss.) això és probablement l'origen dels dos calls existents després de la conquesta. N'hi ha uns altres, en canvi, que semblen més aviat partidaris de la presència de dues comunitats jueves, fins i tot en detriment de la primera.¹⁵ Tanmateix, els jueus de Mallorca constituïen una sola comunitat; per cert, una de les més antigues des del punt de vista del seu reconeixement legal.¹⁶

De tota manera, el 7 de maig de 1268, el batlle Pere de Caldes va donar permís als jueus Maimo Abenamar, David Mocatil, Bonisac Daics, Jucef Abenaaron, Abraffim Alazarac, Atzuz fill de Maimoni i a Cresces Ferrusol, en representació de l'aljama,¹⁷ «ad dividendum sinagogam judeorum Maioricarum almudayna». No hi especifica cap motiu d'aquesta divisió, i només es diu que «possitis dividere dictam sinagogam vostram inter judeos populates in Maioricis» (ECR, 643, f. 70). Ignoro el motiu d'aquesta partició, que potser es pot explicar per la pressió numèrica, creixent a conseqüència del nombre de jueus arribats durant aquest període, i que la concessió d'«instruments de franquesa» afirma. Aquesta pressió numèrica fins i tot podria haver estat la causant d'una possible segona interpretació, que seria la de divergències entre dues «comunitats» jueves, sia pel seu origen, sia per uns altres motius.

ENTORN DE PROBLEMES «DEMOGRÀFICS»

El nombre de jueus a Mallorca durant el segle XIII, com el de *tota* la població de Mallorca, és, a hores d'ara, una incògnita. Així, Dufourcq (1983, pp. 196-198) i Hillgarth (1979, pp. 52-53) segueixen bàsicament les indemostrables dades de Sobrequès (1972) reduint-les a la meitat: «Estas cifras parecen demasiado altas y probablemente habría que reducirlas por lo menos a la mitad», diu Hillgarth, cosa que situaria la quantitat de jueus mallorquins, per exemple, entorn dels 2.000/2.500 al final del segle XIII, en el moment del seu màxim apogeu, tot i que molts d'ells devien constituir una població resident només «flotant».

14. Pons (1978, p. 15) cita A. de los Ríos, qui «opina que el número de moradas que formaban entonces la judería mallorquina oscilaría entre trescientas cincuenta y cuatrocientas, alcanzando gran aumento con la inmigración de familias hebreas que vinieron después de la conquista a repoblar la ciudad y el resto de la isla».

15. Això és el que sembla dir Baer (1961, p. 139) quan, després d'assenyalar el paper d'alguns jueus occitans, particularment d'Astrug i de Samuel Abenvenist, respectivament assistent del procurador i alfaquí de Nunó Sanç, afegeix que «but while the list of the expropriated contains many Moslem names, it mentions only a few Jews». Vol dir això que, mentre els jueus arribats amb la conquesta van rebre tot tipus de compensacions, els jueus «indígenes» van ser, encara que parcialment, expropiats?

16. L'esment més antic de l'aljama de Mallorca és de 1247 (EIC, 343, f. 231, citat a Soto, 1978, p. 172, doc. IX), el qual estaria molt a prop de l'esment més antic recollit arreu per Romano (1978, p. 349), que és el de 1244, per a Barcelona.

17. La paraula «secretariis» apareix esborrada.

No obstant això, crec fora de dubte que el nombre de jueus va anar en augment al llarg de tot el segle. La millor prova són els «instruments de franquesa» concedits per les autoritats reials: si bé al meu primer estudi vaig recollir notícies sobre 22 jueus que el van rebre (Soto, 1978a, pp. 147-148), posteriorment he pogut afegir-hi referències de 37 més,¹⁸ tots ells entre 1263 i 1285. La major part es concentren als anys seixanta, entre 1261 i 1269, aspecte potser lligat amb les necessitats financeres de la dues primeres fases de l'«infantat» (Cateura, 1986, p. 58 i ss.). El fet que les evidències documentals posteriors siguin menors tal vegada és només un problema documental.¹⁹ També és cert que la situació general dels jueus a Catalunya havia començat a deteriorar-se a partir dels avalots antijueus de Girona, justament a la dècada dels seixanta (Batlle, 1988, p. 106).

Les cartes de franquesa concedides a jueus representen un percentatge molt considerable (el 25,76%) entre el total de concedides en el període, ja que constitueixen 59 de les 229 que he consignat, enfront de les 17 només (el 7,42%) atorgades a un grup «estranger» tan econòmicament actiu com el dels genovesos. Ara bé, fins a quin punt es tracta d'individus establerts definitivament a l'illa o tan sols de «transeünts»? La carta, en principi, es donava a «forasters», però en algun cas es va donar a «ciutadans» de Mallorca²⁰ o a individus que ja hi residien.²¹

EL PAPER ECONÒMIC DELS JUEUS A MALLORCA, UNA DISTORSIÓ HISTÒRICA?

Crec que resulta clar que el nombre de jueus, residents o itinerants, era important a Mallorca. Els reis, particularment Jaume I, els hi van atreure i els hi van confirmar certs privilegis, i aquest fet en una època en què a la resta d'Europa eren perseguits; però això era exclusivament perquè els jueus constituïen una bona font d'ingressos. A Mallorca, el pagament puntual de la *questia* era una de les principals fonts d'ingressos de la corona mallorquina.²² A la *questia* hom podria afegir diferents ingressos extraordinaris, com l'obtingut pels oficials reials en la venda d'un llibre jueu, el 4 de gener de 1270, per 61 sous reials de València (ECR, 643, f. 115v), comprat per Bonisac Daics. Aquest llibre, segurament, havia estat prèviament requisat per les autoritats.²³

Ara bé, realment, no hi ha indicis documentals que permetin qualificar la comunitat jueva de «molt poderosa» econòmicament. Poc podem saber, mitjançant l'ECR, de les autèntiques

18. La procedència documental d'aquests és d'ECR, registres 643, 349, 350 i 16.

19. La procedència de la major part de les cartes de franquesa és del registre ECR, 643 o Novell. L'estructura d'aquest registre és diferent de la dels normals, ja que conté només aspectes relacionats directament amb l'administració reial. És possible que hi haguessin més registres «extraordinaris», com ara aquest i el 644, i que s'haguessin extraviat.

20. Com és el sorprenent cas de Bernat Sala, ciutadà de Mallorca al qual es va donar carta de franquesa el 1278 (ECR, 349, f. 1v).

21. Com ara el cas de Guillem Arrufat, de qui es diu «qui stat in parrochia Sancti Michaelis» (ECR, 643, fol. 61v, any 1280).

22. I no tant per la quantitat en sí, encara que molt considerable, de 165 lliures reials de València (Soto, 1978, p. 157), sinó sobretot per la seva regularitat. El principal problema dels ingressos reials territorials (els drets reials sobre blat, vi, oli, etc.) era el de la seva aleatorietat i dificultats de captació, la qual cosa obligava a arrendar-los molt sovint.

23. Òbviament, aquest episodi està relacionat amb l'actitud de Jaume I respecte a les «blasfèmies» talmúdiques referida per Shneidman (1975, vol. II, p. 189).

ocupacions dels jueus mallorquins ja que molt rarament s'hi esmenta un ofici (alfaquí, cirurgià, argenter, canviador...). Hom pensaria que tots els jueus es dedicaven al préstec usurari,²⁴ però fins i tot aquesta activitat sembla no gaire rellevant.

En realitat, els jueus dins la Corona d'Aragó, a diferència dels del nord d'Europa, no tenien impedit l'accés a la possessió de la terra, i això devia constituir una font d'ingressos important.²⁵ Per a Mallorca, Dufourcq (1983, p. 196), basant-se exclusivament en el *Llibre del Repartiment*, aventura que «diversos judíos de Barcelona, Gerona, Lérida y Tortosa recibieron entonces propiedades rurales en la isla, generalmente agrupados según sus ciudades de origen: por ejemplo, en Petra, en el centro de Mallorca, fueron establecidos los judíos de Lérida».

La presència dels jueus fora de la ciutat era molt important. Així, només a l'antic districte de Bunyola-Valldemossa he trobat referències de 23 jueus, que tenien cases a les viles de Bunyola i Valldemossa (encara que no em consta que hi fessin residència) i uns quants *rahals* i alqueries del terme.²⁶ També hi ha indicis d'abundant presència jueva a Inca.

Crec que distingir jueus ciutadans de jueus forans és impertinent, i, si és així, l'explotació agrària (directa o, més aviat, mitjançant subestabliments) en devia furnir una bona font d'ingressos. Els oficis ciutadans també devien ser una important activitat econòmica.²⁷

Així doncs, si deixem de banda els «prejudicis» i ens centrem en la documentació coneguda, el perfil de la comunitat jueva de Mallorca resulta una mica diferent del que es podia esperar. Per exemple, al registre 353 de l'ECR, sobre un total de 2.090 individus consignats,²⁸ apareixen registrats només 30 jueus, cosa que representa el baixíssim percentatge de l'1,43%.²⁹ No vull dir que això sigui significatiu,³⁰ entre altres coses perquè tal vegada les activitats de préstec d'aquests anys 1292-94 eren contingudes en un altre tipus de documentació que a hores d'ara no s'ha trobat,³¹ tal vegada no eren consignades enlloc. Però, si hem de seguir aquesta documentació (i no n'hi ha cap més), els jueus que consigna el registre ECR 353, per exemple, semblen més aviat

24. Com al cas d'Adam Paterna citat per Burns (1987, p. 202 i ss.). «La identificació del jueu amb el financer és tan gran que aquest ja va ser automàticament considerat com a jueu, per Soldevila i Torres Fontes, pel sol fet de ser un prestamista opulent». Val a dir que, en el meu cas, només he considerat jueus aquells individus que l'ECR qualificava d'aital manera.

25. Shneidman (1975, vol. II, p. 183) remarca que els jueus podien «comprar, vendre, arrendar, llogar i rebre terres amb "quasi" la mateixa llibertat amb què ho feien els cristians». Burns (1987, p. 202 i ss.) assenyalava el paper dels jueus com a «propietaris» rurals a València, i Dufourcq (1983, p. 196) a Mallorca.

26. A Bunyola el rahal Camporoch, el rahal Margi de Biniforani, i a Valldemossa l'alqueria Benirocadi o Benanracoti i els rahals Benisurci i Altoloni (Soto, 1991).

27. «En cuanto a los israelitas ciudadanos, aun siendo comerciantes, a menudo eran también artesanos, en particular ameros, joyeros carpinteros, zapateros, sastres, tejedores, etc.» (Dufourcq, *ibid.*).

28. El registre 353, buidat exhaustivament, té un total de 583 documents datats entre els 1292 i el 1294. En ell (sense incloure-hi les signatures) apareixen esmentats 2.090 individus de sexe masculí.

29. En canvi, s'hi esmenten 50 genovesos (2,39%). Compareu amb l'anterior exemple en què la concessió d'instruments de franquesa a jueus era més de tres vegades superior als concedits a genovesos.

30. Que els jueus prestaven diners a interès és evident. No s'hi entendria, llavors, perquè els jueus són gairebé majoritaris en l'adquisició d'esclaus mitjançant comandes o referències indirectes com la de per exemple ECR 349, f. 215v/216v, en què es produeix la subhasta dels béns del difunt Ramon de Godelles (Raimundi de Godellis) a instància dels seus creditors, cristians i jueus.

31. Els primers registres de l'ECR, fins al 348 (Soto, 1978) sí proporcionen aquesta informació, però és possible que una posterior reordenació de la burocràcia reial en creés registres específics.

relacionats amb activitats artesanals (compravenda d'obradors i de cases a ciutat) o rurals (particularment a Valldemossa) i contrasten fortament amb l'activitat com a prestamistes que jo mateix vaig detectar entre alguns grups jueus per a la primera meitat del segle.³² De fet, ja Shneidman (1975, vol. II, p. 192) assenyalava que, malgrat tot, «els documents indiquen que els jueus no tenien capital suficient per a grans préstecs, excepte quan un grup d'ells s'unia per a un gran préstec».³³

ELS «ABEN» MUCATIL I EL PAPER DELS JUEUS EN L'ADMINISTRACIÓ DEL REGNE DE MALLORCA

L'altra gran font de poder econòmic dels jueus podia ser l'administració reial. Les opinions generals respecte a això són, com ja hem vist, contradictòries: enfront de l'opinió tradicional que assegurava que els monarques cristians, a conseqüència de la pressió eclesiàstica i d'uns altres sectors, anaven relegant els jueus dintre de l'administració «pública» (prohibició d'exercir com a batlles), alguns, com ara Shneidman (1975, vol. I, p. 46 i ss.), són partidaris de veure en el regnat de Jaume I un intent d'administració reial independent respecte de la noblesa, de manera que el rei devia introduir administradors jueus com a col·laboradors. Crec que David Romano ha sabut veure l'autèntic abast d'aquesta administració «jueva» dintre del regnat de Pere el Gran quan, a la introducció i a les conclusions del seu treball més important (Romano, 1983), remarca que «los judíos no fueron el elemento básico, aunque sí tuvieron una importancia destacada en la administración. Precisaré más aún: *algunos judíos únicamente*» (la cursiva és meua). De fet, Romano no veu «els jueus» com a col·lectiu, sinó com un nombre molt restringit d'individus, àdhuc de famílies, que comptaven amb la confiança del rei. D'altra banda, el mateix autor assenyalava fins a quin punt el paper dels jueus va ser molt més destacat des del punt de vista financer que no pas des de l'administratiu.³⁴

A Mallorca, em penso, va passar quelcom molt semblant, però amb una sola família: els «Aben» Mucatil. Encara que aquest grup familiar ja ha estat estudiat (Soto, 1978a), algunes referències documentals que vaig trobar posteriorment a aquella publicació serveixen per perfilar més bé la importància d'aquest grup; encara tinc dubtes sobre el seu origen, tot i que la presència d'un Juceff Amocatil entre els beneficiaris del capbreu de Nunó Sanç l'any 1232 (Aguiló, 1911-1913, p. 245, n. 182) potser enforteix la hipòtesi de l'origen extramallorquí dels Mucatil.³⁵ Devien ser, llavors, procedents de Saragossa? (Regné, 1911, doc. 241).

32. Particularment, els jueus de Siyilmâssa (Soto, 1978, pp. 159-162).

33. I si veiem els préstecs consignats per mi mateix es pot comprovar que es tracta de quantitats petites (entre 22 sous melgonesos i 170 sous reials de València), excepte en un cas en què la quantitat és molt més gran, 30 lliures re. val. prestades per Ammar Abenyacub als representants de l'aljama (Soto, 1978, pp. 159-162).

34. «...nunca los judíos desempeñaron ni cargos ni funciones propiamente judiciales o militares, aunque muchas de sus actividades en el terreno económico les llevasen a intervenir en asuntos que quizás hoy consideremos propios de otros ministerios, pero que de ningún modo lo eran en el siglo XIII, cuando la Corona de Aragón todavía no había llegado a estructurar por completo su organización» (Romano, 1983, p. 9). Més endavant, concreta més (nota 1.454) quan polemitzava amb Shneidman: «Ningún judío ostentó cargos oficiales (veguer, sobrejuntero, zalmedina, justicia, juez, etc.), aunque en algún caso concreto y aislado sí pudo desempeñar funciones que, en cierto modo, pueden ser consideradas judiciales».

35. De fet, només l'existència del rahal Almocatil a Pollença em fa encara a hores d'ara dubtar.

Encara que actuaven col·lectivament, els membres més actius de la família van ser Juceff i el seu fill David. Que Juceff no era un personatge irrellevant és palès per l'absolució que va rebre del batlle Pere de Caldes, el 19 de febrer de 1265, de l'acusació d'haver tingut relacions «cum feminis christianis, specialiter cum quandam feminam que vocabat Alvira». L'absolució li va costar 250 sous reials de València (ECR, 643, f. 20v). L'acusació era molt greu ja que la llei era severíssima en aquesta qüestió,³⁶ i només una posició força influent (i solvent) podia alliberar l'acusat del terrible càstig.

Juceff Mucatil, ensems amb el seu fill David, va ser el jueu que va assolir càrrecs públics de més importància dintre de l'administració reial. L'any 1269, Jacmina, filla del difunt Melis de Torrella, es va presentar al batlle i lloctinent reial Pere de Caldes, per declarar que el seu pare havia adquirit a l'infant Pere de Portugal uns corrals al carrer dels Captius a cens d'un morabatí, però que no en conservava el document. Jacmina argüí que, tanmateix, pagava el cens a David Mocatil, «judeo, collector censualis domini Regis in Maioricis et patre suo Juceff Mocatil similiter tunc collector censualis predicti» (ECR, 643, f. 105v). D'aquest document es desprèn que el càrrec de recaptador de censos del rei va ser ocupat primer per Juceff i, després de la seva mort, per David Mocatil. A ECR, 643, foli 106, David Mocatil ratifica la declaració de la dita Jacmina i especifica que «Juceff Mocatil pater dicti David colligebat censualia domini Regis in Maioricis». Les dates no em semblen en absolut casuals ja que corresponen al període 1265-1276, que fins i tot Romano, dintre de la seva crítica de Shneidman, accepta com a possible punt màxim de la influència jueva dintre de l'administració reial. A Mallorca, l'infant Jaume no devia dur una política gaire diferent, segons sembla desprendre's de l'esmentat estudi de Cateura (1986), i, en definitiva, la família Mocatil hi devia haver tingut un paper preponderant.

Ara bé, a banda d'aquesta referència als Mocatil com a recaptadors «oficials» d'impostos, la seva relació amb l'administració va ser, de fet, financera, com diu Romano. En efecte, al meu estudi de 1978 apareixen exclusivament com a arrendadors de drets reials entre 1246 i 1278 (pp. 165-167). Posteriorment a aquesta data, només apareix Aaron Mocatil comprant el dret del vi del pla de ciutat per dues-centes lliures reials de València (ECR, 349, f. 85v),³⁷ de manera que no solament no van incrementar el seu paper dins de l'administració, sinó que arribaren a l'absoluta desaparició.

No tan sols els Mocatil, sinó els jueus en general: també el 1280 (ECR, 349, f. 85v) Jafude i Hubeit, fills d'Abraim Alazarach, van comprar el dret reial del vi d'Inca per 115 lliures reials de València. A les vendes o als arrendaments posteriors al 1280 i fins al 1301 (Soto, 1991) ja no he pogut consignar cap jueu.

Quines podrien ser les causes d'aquesta sobtada desaparició? Crec que es poden resumir en dos grans apartats:

36. El Fur de Terol, que era el que s'aplicava per a aquests casos, preveia la immediata execució a la foguera dels culpables (si una dona cristiana havia jugut amb un musulmà o jueu). Amb el temps, les normes no es van suavitzar gens ni mica: el 1315 la llei al respecte especificava que «si alcun dels dits jueus serà trobat amb fembra crestiana en loc sospitós per haver copla carnal, que sien abdós cremats sens tota mercè» (Pons, 1984, p. 199).

37. A un document una mica posterior (ECR, 341, f. 73v) apareixen lligats a l'operació més membres de la família: Juceff Mocatil, Aaaron Mocatil, David Mocatil i Regina, vídua de Mosse Mocatil.

a. D'una banda, hi havia una tendència general a la disminució del paper polític dels jueus, compartida amb la Corona d'Aragó, a causa de l'ascens de poder econòmic de grups cristians, així com al fet que la pèrdua de contacte «directe» amb els musulmans devia fer que tota una sèrie d'oficis característics dels jueus, com ara el d'interpret, quedessin arraconats, alhora que l'increment de la instrucció al llarg del segle va comportar que molts altres oficis tradicionals dels jueus quedessin també en mans de cristians. A més d'això, cal tenir en compte les seqüeles de la creixent oposició nobiliària contra els jueus a la Corona d'Aragó i que es plasmà en el *Privilegi General* de 1283.

b. D'altra banda, cal considerar factors interns, propis de la corona mallorquina: a partir de 1280, l'administració del regne entra en una etapa prebèl·lica, la qual fa que els drets reials siguin venuts en blocs, de manera que els preus són considerablement més elevats que en les etapes anteriors. La conquesta catalanoaragonesa i la posterior restauració jaumina (1291) ja no van modificar aquesta estructura. Tal vegada el «negoci» va quedar fora de l'abast dels jueus? Els compradors de drets reials d'aquest període semblen constituir un grup relativament homogeni de «nobles», de mercaders i d'administradors, tant de la corona mallorquina com de la corona catalanoaragonesa. Sembla difícil que els jueus s'hi poguessin infiltrar.

Oposició eclesiàstica i nobiliària juntament amb l'existència de grups financers i administratius «cristians» feren els jueus innecessaris, en definitiva, per a l'administració reial.

ELS JUEUS I EL TRÀFIC D'ESCLAUS

Tot i que Shneidman (1975, vol. II, p. 201) afirma que «és impossible de negar que els jueus feien comerç —àdhuc comerç d'esclaus—, no sembla pas que aquesta fos una activitat gaire important. Com diu el mateix autor més endavant, tot seguint Dufourcq, «comerciar no vol pas dir dominar el comerç».

Pel que sembla, la participació dels jueus en el comerç d'esclaus musulmans³⁸ a Mallorca és força irregular. En primer lloc, no semblen gaire actius com a venedors ja que només 11 jueus, sobre un total de 254 individus venedors d'esclaus (Soto, 1978b), homes i dones, hi apareixen venent un o més esclaus en alguna ocasió, i això no sembla un percentatge gaire significatiu (el 4,33%). Tampoc no podem dir que concentrin un gran nombre de vendes en poques mans perquè de fet, només un jueu fa dues vendes,³⁹ mentre que la resta tan sols fan una venda; en això, els jueus no es diferencien gran cosa de la resta de venedors cristians, ja que són comptats els que fan més d'una venda.⁴⁰ La cosa comença a canviar quan considerem el nombre de jueus que

38. No he pogut trobar indicis que a Mallorca no s'acomplís rigorosament la norma que prohibia als jueus la possessió d'esclaus cristians reflectida a les Siete Partidas i als Costums de Tortosa (Shneidman, 1975, p. 185). Efectivament, no n'hi ha cap cas, en tots els quadres continguts als apèndixs, on hom pugui trobar que els esclaus en mans de jueus (ni com a penyora) siguin batats.

39. Es tracta de Bolfarax de Messina, qui, a més, resulta ser l'únic que en una de les vendes inclou més d'una persona, en vendre tres individus, pare, mare i fill (ECR, 344, f. 316v). Seria l'única cosa semblant a un autèntic «traficant» d'esclaus.

40. D'aquest total, només 18 fan 2 vendes, 4 fan 3 vendes i 3 fan 4 vendes.

compren esclaus: 20, sobre un total de 237 compradors, també homes i dones, que totalitzen el 8,43%, encara que en aquesta qüestió tampoc no hi ha sinó un cas en què trobem més d'una sola adquisició.⁴¹ Però, en canvi, el paper dels jueus és aclaparador dintre de les *commandas* d'esclaus, és a dir, aquells casos en què per un endeutament es deixa un esclau com a garantia o penyora.⁴² Dels 23 dipositaris de comandes d'esclaus, 10 són jueus, fet que representa el 43,47%. Crec que això sí que és rellevant, i s'ha de relacionar, sens dubte, amb les activitats de préstec centrades, bàsicament, en el grup de jueus de Siyilmâssa abans esmentades, i naturalment abans de la dècada de 1280.

CONCLUSIONS

Crec que convé revisar a la baixa i, sobretot, matisar el paper dels jueus al regne de Mallorca, almenys durant el segle XIII. Efectivament, *alguns jueus* semblen haver-hi tingut un paper molt rellevant (Mocatil, jueus de Siyilmâssa...), però el nombre de jueus residents (i transeünts) hi sembla considerablement alt i no sembla desprendre-se'n una influència especial, econòmica i política, dels jueus com a «col·lectiu», ja que la major part dels esments d'importància se centren en els grups mencionats.

A banda del problema de la «influència», es presenta un problema de cronologia, més difícil de resoldre. La documentació coneguda presenta dues etapes radicalment diferents, essent cap al 1280 el punt d'inflexió. En la primera etapa, el paper dels jueus és considerablement superior al de la segona en tots els aspectes. Queda, però, per saber fins a quin punt això reflecteix una realitat o és només un problema estrictament de caràcter documental, com hem apuntat abans. Si realment els jueus haguessin perdut pes cap al final de segle, tanmateix (i aquest és el meu parer) no en faltarien motivacions i, en aquest sentit, la trajectòria de Mallorca hauria diferit relativament poc de la de la Corona d'Aragó.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ, E. K. (1911-1913). «Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments y donacions fets per Don Nuno Sanç de la seva porció». *BSAL*, pp. 209-224, 241-256, 273-285 i 53-62.
- BAER, Y. (1961). *A History of the Jews in Christian Spain*. Filadelfia: 2 v., The Jewish Publication Society of America [hi ha una edició castellana, de 1980, que no he pogut consultar].
- BATLLE, C. (1988). «L'expansió baixmedieval, segles XIII-XV». A: VILAR, Pierre (dir), *Història de Catalunya*. Barcelona, vol. II.
- BOFARULL, F. de (1910). *Los judíos en el territorio de Barcelona (siglos X al XIII), reinado de Jaime I, 1213-1276*. Barcelona.

41. És el cas de Farmo (ECR, 344, fols. 62 i 70v).

42. El sentit de la paraula *commanda* no té res a veure amb el de les comandes comercials (Sayous, 1975), sinó més aviat amb el definit per Madurell i García (1973, p. 77): «la entrega de un esclavo para que trabaje en el oficio de quien lo recibe».

- BOFARULL, F. de (1913). «Jaime I y los judíos». *I Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Barcelona, pp. 818-943.
- BURNS, R. I. (1987). *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*. València.
- CAUTERA, P. (1986). «Mallorca a la segona meitat del segle XIII (aspectes polítics i financers fins a 1276)». *Estudis Baleàrics*, 17, pp. 57-86.
- C. C. (1984). *Còdex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*, edició a cura de R. SOTO, Mallorca.
- DUFOURCQ, Ch. E.; GAUTIER-DALCHÉ, J. (1983). *Historia económica y social de la España cristiana en la Edad Media*. Barcelona.
- GOITEIN, S. D. (1967). *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*. Berkeley.
- HILLCARTH, J. N. (1979). *Los reinos hispánicos, 1250-1516*. Barcelona, 2 v.
- KELLER, W. (1985). *Historia del pueblo judío*. Barcelona, 2 v.
- MADURELL, J. M.; GARCÍA, A. (1973). *Comandas comerciales barcelonesas en la Baja Edad Media*. Barcelona.
- MAS, A. (1995). «El procés repoblador a Mallorca durant la primera meitat del segle XIV. Una aportació al seu estudi». *BSAL*, 50, pp. 167-198.
- MOORE, R. I. (1989). *La formación de una sociedad represora. Poder y disidencia en la Europa occidental, 950-1250*. Barcelona.
- PONS, A. (1984). *Los judíos del reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*. Palma de Mallorca, 2 v.
- RÉGNÉ, J. (1911). *Catalogue des actes de Jaime Ier. concernat les juifs*. París.
- RIERA, J. (1982). «Antroponímia jueva mallorquina (segles XIII-XV)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, 10, pp. 58-65.
- (1986). «Estudis sobre el judaisme català. Anys 1970-1984». *Calls*, 1, pp. 93-132.
- ROMANO (1956). «Los hermanos Abenmenassé al servicio de Pedro el Grande de Aragón». *Homenaje a Millás-Vallicrosa*. Barcelona, vol. II.
- (1969-1970). «Los funcionarios judíos de Pedro el Grande de Aragón». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, XXXIII, Barcelona, pp. 5-41.
- (1978). «Judíos escribanos y trujamanes de árabe en la Corona de Aragón (reinados de Jaime I a Jaime II)». *Sefarad*, XXXVIII, pp. 71-105.
- (1979). «Aljama frente a judería, call y sus sinónimos». *Sefarad*, XXXIX, pp. 347-354.
- (1983). *Judíos al servicio de Pedro el Grande de Aragón (1276-1285)*. Facultat de Filologia. Universitat de Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals.
- SAYOUS, A. (1975). *Els mètodes comercials a la Barcelona medieval*. Barcelona.
- SHNEIDMAN, J. L. (1975). *L'imperi catalano-aragonès (1200-1350)*. Barcelona.
- SOTO, R. (1978a). «La Aljama judaica de Ciutat en el siglo XIII (época de Jaime I)», *BSAL*, any XCIV, t. XXXVI, pp. 145-184.

Soto, R. (1978*b*). «La población musulmana de Mallorca (1240-1276)». *Fontes Rerum Alearium*, II, 2, pp. 65-80, i 3, pp. 549-564.

— *L'ordenació de l'espai i de les relacions socials a Mallorca en el segle xiii (1229-1301)*. [Tesi doctoral dirigida pel doctor M. Barceló Perelló, UAB, inèdita.]

LA DIFERENCIACIÓ SOCIAL PAGESA A PARTIR DELS INVENTARIS POST MORTEM. EL PENEDEÈS, 1708-1815¹

BELÉN MORENO CLAVERÍAS

CARACTERÍSTIQUES DELS INVENTARIS *POST MORTEM* COM A FONT. OBJECTIUS I METODOLOGIA APLICADA A L'ESTRUCTURA SOCIAL PENEDESENCA DEL SEGLE XVIII

Si bé tota font documental ofereix resultats de diversa índole en funció dels objectius i de la interpretació que en fa l'investigador, els inventaris *post mortem* són particularment flexibles a molts interrogants de caràcter teòric. Citar tots els treballs basats totalment o parcialment en aquests documents ocuparia bona part d'aquest article, però sí que podem traçar les principals línies de recerca que ha produït la seva utilització: estudis sobre l'evolució de l'ús de múltiples objectes com ara les eines agrícoles² o el llibre,³ la transformació de les pautes de consum,⁴ els nivells de vida i de fortuna,⁵ l'examen patrimonial de famílies nobles o burgeses,⁶ les funcions

1. Aquest article és resultat del meu treball *Pagesos, menestrals i burgesos al Penedès del segle XVIII. Les economies familiars a partir dels inventaris post mortem*, treball de 8 crèdits presentat a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, Universitat Pompeu Fabra (desembre del 1995). La seva elaboració ha estat possible gràcies a la beca predoctoral de Formació d'Investigadors concedida per la Direcció General de Recerca de la Generalitat de Catalunya i a la direcció de la Dra. Eva Serra i Puig.

2. Una bona mostra la tenim en els treballs de J. CODINA (1966), com ara *Delta del Llobregat. La gent del fang (El Prat: 965-1965)*, ed. Montblanc, i L. C. ÀLVAREZ SANTALÓ i A. GARCÍA-BAQUERO (1981), «El utillaje agrícola en la tierra de Sevilla. 1700-1833», *Archivo Hispalense*, Sevilla, pp. 193-194.

3. És el cas d'E. MOREU-REY (1980), «Sociologia del llibre a Barcelona al segle XVIII», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. VII, pp. 275-301; de G. LAMARCA (1984), «Las bibliotecas privadas en los protocolos notariales. Valencia, 1740-1808», *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 4, pp. 191-193; i de L. C. ÀLVAREZ SANTALÓ (1984), «Librerías y bibliotecas en la Sevilla del siglo XVIII», *actas del II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, vol. II, Santiago.

4. J. BREWER i R. PORTER (1993), *Consumption and the World of Goods*; C. SHAMAS (1990), *The Pre-industrial Consumer in England and America*, Oxford; L. WEATHERILL (1988), *Consumer Behaviour. Material Culture in Britain 1660-1760*, Londres i Nova York.

5. L. CASTAÑEDA PEIRÓN (1984), «Ensayo metodológico sobre los inventarios *post mortem* en el análisis de los niveles de vida material: el ejemplo de Barcelona entre 1790-1794», *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, vol. I, pp. 757-769. També, A. L. RODRÍGUEZ VÁZQUEZ (1995), «Primera aproximación estadística al nivel de fortuna de la Sevilla del siglo XVI a través del estudio de los inventarios *post mortem*», *Actas del II Congreso de Historia de Andalucía*, vol. II, pp. 437-449.

6. Per exemple, E. GIRALT (1983), «Familia, afers i patrimoni de Jaume Cortada, mercader de Barcelona, baró de Maldà», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 6, pp. 272-318; E. SERRA (1975), «Evolució d'un patrimoni nobiliari durant els segles XVII i XVIII. El patrimoni nobiliari dels Sentmenat», *Recerques*, núm. 5; J. SUAU (1989), «Els patrimonis nobiliaris mallorquins al darrer quart del segle XVIII i primeres dècades del segle XIX», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 7, pp. 139-159; J. A. CATALÀ (1995), *Rentas y patrimonios de la nobleza valenciana en el siglo XVIII*, Madrid.

del crèdit,⁷ l'anàlisi de l'habitatge⁸ i la forma de vida d'alguns col·lectius professionals específics.⁹

La majoria d'aquests autors han dedicat algunes planes a descriure —més o menys sistemàticament— les característiques formals dels inventaris, així com les seves possibilitats d'aprofitament i les seves limitacions. Ara bé, aquestes característiques poden variar a cada lloc i, per tant, les generalitzacions són difícils. Per exemple, els notaris penedesencs —a diferència dels notaris sevillans o valencians— no feien la taxació dels béns del difunt (cosa que dificulta qualsevol intent d'estimació econòmica global), ni en feien constar l'edat (cosa que implica la impossibilitat de saber com el cicle vital de la persona afectava la situació del seu patrimoni sense recórrer a uns altres tipus de fonts). Un altre inconvenient —sembla que força generalitzat— és la manca de dades referents al nombre de persones que residien a la casa del difunt. Cal pensar que dos patrimonis semblants podien suposar unes condicions de vida diferents en funció de la relació específica entre treballadors i consumidors. Aquests inventaris, en canvi, contenen certs avantatges que no es presenten a les escriptures d'unes altres zones: s'hi esmenten absolutament tots els elements que formaven cada patrimoni familiar, tant mobles com immobles;¹⁰ sempre hi figura la condició socioprofessional de l'inventariat (l'absència d'aquesta informació ha comportat greus limitacions en alguns estudis);¹¹ i, més important, no tan sols s'inventariaven els béns de les famílies més riques —com de fet remarquen gairebé tots els autors citats anteriorment per als inventaris de la seva àrea geogràfica—, sinó que trobem documents pertanyents a totes les categories socials, jurídiques i econòmiques, tant rurals com urbanes.

Independentment de les peculiaritats dels inventaris a cada lloc, tots els treballs resultants tenen un efecte comú: sigui quin sigui el tema d'interès, aquest s'estudia sempre «des de dins», penetrant dins les cases, obtenint un panorama fidel del *modus vivendi* de la gent. Podríem definir l'inventari *post mortem* com la fotografia —no plana— d'un patrimoni després de la mort del seu amo. Precisament, els seus avantatges principals són la riquesa de detalls i l'escàs marge per a les ocultacions a causa de l'interès dels familiars del difunt en la correcta concreció dels béns que havien d'heretar.

El meu interès per aquesta font va sorgir després de treballar-ne una altra amb una certa intensitat. Es tracta dels contractes de conreu recollits en els protocols notariaus penedesencs. Els

7. M. M. ROCHA (1993), «Living on credit. The importance of credit practices for private consumptions and retailing (Lisbons, 16th-19th)», ESTER-Seminar on Material Culture, Wageningen-Arnhem.

8. Per exemple, P. LÓPEZ GUALLAR (1980), «Vivienda y sociedad en la Barcelona del setecientos», *Estudios Históricos i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. VIII; X. LENCINA PÉREZ (1993), «Activitat laboral i espai familiars en els gremis barcelonins de l'època moderna», *Pedralbes*, núm. 13-II, pp. 335-348.

9. S. ALCOLEA (1978), «Sobre argenteros barceloneses de los siglos XVII i XVIII», *Estudios Históricos y documentos de los archivos de protocolos*, núm. VI, pp. 257-271; R. HUGUET (1990), *Els artesans de Lleida: 1680-1808*, Lleida.

10. L'absència dels béns immobles en alguns inventaris nobiliaris valencians i sevillans ha provocat problemes metodològics. Així ho assenyalen J. A. CATALÀ (1995), p. 135, i L. C. ÁLVAREZ SANTALÓ i A. GARCÍA-BAQUERO (1980), «La nobleza titulada en Sevilla. 1700-1833. (Aportación al estudio de sus niveles de vida y fortuna.)», *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 7, Sevilla, pp. 128-129.

11. Així ho remarca, per exemple, M. J. DE LARA RÓDENAS (1995), «Mentalidad social y estructura de los capitales en la Huelva del siglo XVII. Una aproximación a través de los inventarios post mortem», *Actas del II Congreso de Historia de Andalucía*, vol. II, Córdoba, pp. 345-365.

vaig utilitzar per estudiar els ritmes i les formes jurídiques que l'expansió de la vinya va prendre al Penedès a partir de la divuitena centúria.¹² Les escriptures del contracte de rabassa morta —l'instrument jurídic més idoni per a la plantació de vinya— són extraordinàriament útils per tal d'estudiar el procés d'especialització vitivinícola que s'esdevé a la comarca. Ara bé, si mitjançant l'anàlisi dels contractes queden clares les condicions jurídiques dels contractants, poca cosa més podem saber tant dels homes que cedien la terra per ser treballada com d'aquells qui les prenién. Eren tots els concedents de terres grans propietaris? Eren tots els rabassers pagesos sense terra pròpia? La manca de cadastre a la zona estudiada dificultava encara més una aproximació social i econòmica a aquests pagesos concedents o adquirents de terra per la via del contracte. I és per això que vaig recórrer als inventaris *post mortem*. Un cop examinats un grapat d'aquests documents, les preguntes es multiplicaren: quantes situacions reals poden amagar-se darrere d'un concepte tan genèric com «pagès»? Quina relació tenien amb la terra uns altres col·lectius socioprofessionals com els artesans, els doctors o els comerciants? Es beneficiaren de la mateixa manera de l'expansió de la vinya? Quins elements permetien l'ascens social dels d'uns i l'estabilitat o el descens dels altres? Per intentar respondre a aquestes qüestions, vaig fer el buidatge sistemàtic de cinc manuals notariais d'inventaris i encants que es troben a l'Arxiu Històric Comarcal de Vilafranca del Penedès (AHCVP) i que abasten el període 1708-1815.¹³ Això ha donat com a resultat l'examen de 280 inventaris *post mortem*.

La riquesa d'informació dels inventaris *post mortem* ens permet endinsar-nos en la complexitat real de l'estructura social de l'època —caracteritzada per la formació de classes— i ens ajuda a fugir de les definicions massa fàcils. Qui coneix aquesta font, però, sap que la riquesa d'aquests documents —molt atractius de llegir— es converteix en dificultat a l'hora d'intentar sistematitzar-la. El fet de seleccionar només una part de les dades que hi figuren, per tal de respondre a una qüestió específica, facilita la metodologia. Però aquesta es complica quan interessa tot tipus d'informació, tant dels béns mobles com dels immobles. Aquest era el meu cas, per la qual cosa vaig elaborar una fitxa amb 130 apartats ajustada a la documentació tal com es presenta als protocols notariais penedesencs. Els principals àmbits temàtics són els següents:

— Béns mobles. Dintre d'aquest apartat tenim els articles de caràcter productiu (eines, premses, bótes, carros), els objectes de luxe (obres d'art, objectes de plata i d'or, cert mobiliari), articles culturals (llibres, art), mobiliari, roba (de casa i vestuari personal) i armes. Totes aquestes variables ofereixen pistes valuoses sobre les pautes de consum i els nivells de vida familiar.

— Béns immobles. És a dir, les cases (s'hi especifiquen els espais productius i habitables que les formen), peces de terra (s'hi anoten l'extensió i la classe de conreu), heretats, horts, eres, pallisses, corrals, molins, castells, capelles... que formen cada patrimoni familiar.

12. Els resultats d'aquesta recerca a B. MORENO CLAVERÍAS (1995), *La contractació agrària a l'Alt Penedès durant el segle XVIII. El contracte de rabassa morta i l'expansió de la vinya*, Barcelona, Fundació Noguera; i «Del cereal a la vinya. El contracte de rabassa morta a l'Alt Penedès del segle XVIII», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 11 (en premsa).

13. Són els següents: AHCVP, APN, Manual d'Inventaris de Pere Soler (1708-1753), P-XVIII-15-1; Salvador Miret (1740-1778), P-XVIII-47-1; Manuel Rovira (1774-1794), P-XVIII-129-1; Marià Abella (1790-1826), P-XVIII-182-2; i Gabriel Frexas (1679-1729), P-XVIII-365-1.

— Bestiar-producció reserva. En aquest apartat s'inclouen els animals de càrrega i tir (bous, mules, matxos i rucs); els ramats, les vaques i l'aviram que signifiquen una part dels ingressos familiars de manera directa o indirecta (ja sigui per a la venda, l'autoconsum o l'explotació de la terra pròpia o aliena). D'altra banda, la producció que es troba al celler i als magatzems de cereals (vi, mestall, blat, ordi, oli, llegums...) ofereix dades sobre les oportunitats d'acumulació de cada família.

— Diners en efectiu: quantitat de diners en moneda que es troba a la casa de l'inventariat. Mitjançant el seu examen, podem relacionar la seva presència amb la pràctica de certs oficis o certes activitats econòmiques.

— Inversions: diners invertits en usura (censals, compres a carta de gràcia), crèdit, comerç (en companyies comercials o «negocis de mar») i ramaderia (mitjançant fórmules diverses, com la parceria de bestiar). Aquest apartat és interessant per analitzar les tendències econòmiques predominants en cada època i les preferides per cada grup social.

— Deutes: diners deguts pel difunt en el moment de la seva defunció (en concepte de censals, vendes a carta de gràcia, deutoris i petits crèdits per al consum que no exigeixen escriptura pública). S'ha d'assenyalar, però, que, si bé els diners prestats pel difunt i que encara s'han de cobrar apareixen clarament especificats al seu inventari, no passa el mateix amb els diners que deu. Aquests només figuren en una petita part dels inventaris penedesencs, i aquesta mancança redueix l'efectivitat de la font per estudiar el grau d'endeutament dels diversos grups socials.

— Drets senyorials: delmes, primícies i altres classes de censos. Aquest apartat és útil per estudiar el pes d'aquestes rendes en algunes economies familiars i la seva evolució.

— Contractació agrària: terres cedides o adquirides mitjançant un contracte de conreu. S'hi especifiquen el tipus de contracte (arrendament, masoveria, parceria, emfiteusi, rabassa morta...), les característiques de la terra cedida o adquirida (extensió i tipus de conreu) i, a vegades, la classe tipus de cens que s'ha de rebre o satisfer. Aquest apartat és imprescindible per situar jurídicament l'inventariat, així com per esbrinar la funció —econòmica, jurídica i social— d'un contracte agrari en la unitat familiar del concedent o l'adquirent.

Amb la combinació de tots aquests elements podem aproximar-nos a la situació —socioprofessional, econòmica i jurídica— del difunt i de la seva família. Aquesta globalitat és difícil d'aconseguir amb uns altres tipus de fonts i, sobretot, és molt efectiva per diferenciar tres categories que s'acostumen a confondre. En primer lloc, l'ofici que apareix al document situa la persona en una categoria socioprofessional, és a dir, aporta informació sobre la seva principal font d'ingressos i sobre la seva pertinença a un grup (amb qui es relaciona, amb qui es casa, etc.). En segon lloc, els seus béns (mobles i immobles) l'emplacen en una categoria econòmica dintre del seu col·lectiu socioprofessional (això explica, per exemple, que un pagès hagi de treballar per a un altre). En tercer lloc, les dades contractuals la situen en una categoria jurídica respecte a l'explotació de la terra (concedent de terres, adquirent o ambdues coses alhora).

Cal remarcar la necessitat de no confondre aquestes tres categories. Per exemple, quan pensem en un rabasser (una categoria jurídica), tendim a relacionar-lo immediatament amb un

pagès (categoria socioprofessional) pobre i insuficientment dotat de terra (categoria econòmica). I, encara que aquesta relació pugui ser real en molts casos, no sempre és així. Dins el cos de rabassers, per exemple, no tan sols trobem membres d'unes altres categories socioprofessionals (menestrals, doctors o comerciants), sinó que també hi ha persones en unes situacions econòmiques molt diverses (hi ha rabassers benestants). Tampoc tots els concedents de terres no eren grans i rics propietaris. Fins i tot alguns estaven més mal dotats de terra que els seus rabassers o parcers. La incapacitat per treballar les seves finques, la necessitat d'uns diners que podien rebre en concepte d'entrada, la distància geogràfica o cultural que podien tenir respecte a l'explotació directa i uns altres factors determinaven aquestes cessions de terra a d'altri. Si prenem l'ofici com a indicador, s'hi observa que molt sovint els «pagesos» complementen els seus ingressos amb activitats no agràries i que els menestrals ho fan precisament amb activitats agràries. Si prenem com a punt de referència la situació econòmica, les relacions fàcils tampoc no funcionen sempre. Per exemple, un home ric (ja sigui pagès, burgès o menestral) hi pot aparèixer jurídicament com a rabasser. Les causes poden ser múltiples: ha pogut heretar aquesta rabassa, l'ha pogut obtenir com a aval d'una quantitat prestada o ha servit per ampliar la seva producció de vinya.

D'aquestes tres categories, jo he triat la primera —la socioprofessional— com la primordial, i dintre de cada una considero les diferències econòmiques i jurídiques. Això respon al meu interès primer, que no radica pas en la quantitat de béns posseïts per cada família (cosa que hauria comportat una divisió en funció dels nivells de vida), sinó en la manera de relacionar-se amb aquests béns (relació que és determinada essencialment per l'ofici). Com a conseqüència, he classificat els 280 inventariats en quatre grans grups: pagesos (163 inventaris), menestrals (66), burgesos (32) i nobles (19). Encara que sembla una divisió molt simple, és la que utilitzaven els notaris i és la que més s'ajusta a la realitat, ja que en cada un d'aquests conceptes van implícites dades de caràcter social, polític i cultural que es perdrien si només parlessin de «pobres» i «rics». Aquí —per no caure en una síntesi massa superficial— només tractaré dels pagesos, que formen —en una societat eminentment agrària— el col·lectiu socioprofessional majoritari.

LA DIFERENCIACIÓ SOCIAL EN EL SI DE LA PAGESIA: DES DEL «PAGÈS» SENSE TERRA AL «PAGÈS» SENYOR I NEGOCIANT

El mot «pagès» amaga una gran diversitat i complexitat. És pagès tot aquell qui viu al camp i del camp, però hi ha moltes maneres de viure-hi i de sobreviure-hi. Per exemple, una família pot residir en una casa àmplia i còmoda, amb molts espais separats, i obtenir uns ingressos del seu patrimoni (terres, cases i heretats, molins, censals, inversions en comerç i usura, drets senyorials...) que permetin als seus membres el consum de certs objectes de luxe, ocupar certs càrrecs públics, donar carrera als descendents barons i dotar les filles amb una quantitat de diners considerable. Una altra família pot residir en una casa llogada de dimensions minúscules, on tots els components del grup familiar conviuen amb gallines i rucs, i on es depèn exclusivament dels jornals minsos dels homes de la casa, i de les feines encara més mal pagades de les dones i dels nens al camp o en la manufactura domèstica. Ambdues famílies són declarades a la documentació

com a «pageses», però la distància jurídica, social i econòmica entre elles és extraordinàriament àmplia.

Ara bé, si aquesta diferenciació entre aquells qui posseïen molt i aquells qui no posseïen pràcticament res és real, no hem de creure que som davant d'una societat agrària dicotomitzada. Si bé el blanc i el negre existeixen, entremig hi ha infinitat de grisos. El sistema d'accés a l'explotació de la terra de la jurisprudència i del costum catalans possibilitava l'existència de múltiples lligams dels homes respecte a la tinença —més que la propietat— de la terra. De fet, la majoria de les terres que apareixen als inventaris com a «pròpies» tenen el seu origen en antics contractes emfitèutics, és a dir, no es tracta de propietat plena. L'acumulació, per alguns sectors de la pagesia, de la tinença d'importantes extensions de terra permet que —al seu torn— aquests pagesos en puguin subestablir d'altres durant alguns anys. Ara bé, la via contractual predominant al segle XVIII no és ja l'emfiteusi perpètua —amb un cens fix, no revalorable—, sinó contractes limitats temporalment que permeten una extracció ajustada a la producció i que pateixen —per la pressió dels concedents i pel suport dels juristes— un enduriment progressiu de les seves clàusules.¹⁴ Mentre que els emfiteutes quasipropietaris satisfien durant aquests anys unes rendes dominicals fixes i escasses, maniobraven amb un ampli marge d'independència per establir i extreure rendes i endurir pactes, els seus rabassers estaven constrets a suportar clàusules cada cop més oneroses i a emmarcar-se en unes condicions jurídiques amb un grau escàs de benefici econòmic. Les tendències econòmiques comarcals del segle feren la resta. El pas del sistema cerealicoloramader a l'agricultura especialitzada —aprofitant la bona conjuntura per a la producció i la venda de vi— és el millor marc perquè alguns d'aquests pagesos benestants es puguin enriquir a partir de l'explotació de les seves terres, mentre que els menys afavorits han de dedicar la seva força de treball al conreu d'unes terres que no serveixen per al seu autoconsum.

Però quins són els elements que determinen el creixement de la diferenciació social en el si de la pagesia? El punt de partida de cada família i els recursos amb què compta condicionaran el seu futur i les seves possibilitats d'aprofitament de la conjuntura. I, entre aquests recursos, el més important per a la reproducció del cicle familiar és la terra. Per això he triat aquesta variable per separar uns «pagesos» dels altres. S'ha de remarcar, però, que —com ha assenyalat Enric Tello— ocupar no és pas el mateix que valer.¹⁵ És a dir, encara que l'extensió de la terra posseïda no és el més bon indicador per parlar de diverses categories pageses (era més rendible disposar de poca terra de bona qualitat que de molta amb rendiments marginals), és el que utilitzaré perquè és l'únic de què dispo (als inventaris només s'esmenta la distribució de conreus en les terres patrimonials, però no s'hi dona cap informació sobre si eren de qualitat bona, mitjana o baixa qualitat). Vegem ara les característiques de cada grup.

14. Sobre les implicacions econòmiques del canvi contractual, és molt clarificador l'article de R. GARRABOU, E. TELLO i E. VICEDO (1993), «De rentistas a propietarios: la gestión de patrimonios en el último ciclo de la renta feudal en Cataluña (1720-1840)», *Señorío y feudalismo en la península ibérica s. XII-XIX*, Saragossa, pp. 567-604.

15. E. TELLO (1995), *Cervera i la Segarra al segle XVII. En els orígens d'una Catalunya pobra, 1700-1869*, Pagès Editors, Lleida, pp. 85-100.

a. *Els pagesos sense terra*. Dels 163 pagesos de la mostra, 28 (el 17,18%) no tenen cap peça de terra «pròpia»; és a dir, poden ser catalogats com a jornalers. Els indicadors econòmics que mostren els seus inventaris són els següents: només el 28,6% tenen casa (la majoria ha de restar dels seus escassos ingressos una quantitat en concepte de lloguer), el 60% disposen d'un animal de tir (element fonamental per a les seves economies, atès que podien obtenir uns diners fent regularment de traginers), la capacitat mitjana de les seves bótes per guardar-hi vi és de 14 cargues, el 38% tenen vi al celler amb una mitjana de 21 cargues, el 43% tenen una mitjana d'11 quarteres de mestall i el 22% tenen blat amb una mitjana d'11 quarteres. Hi apareixen uns 6 llençols (indicador clar del consum familiar de productes tèxtils) per família. La mitjana d'objectes de plata és de 0,7. En canvi, a cap d'aquests inventaris no hi ha premses, arades, ramats, censals, objectes d'or, «oficines de fer aiguardent» o armes. Les cases on resideixen són petites, amb un parell de cambres, un espai que fa alhora de menjador i cuina, celler i estable.

La precarietat d'aquests jornalers podia ser major o menor en funció de la possessió temporal del dret d'explotació d'alguna peça de terra mitjançant contracte de conreu (és el cas del 68%). Aquests contractes, però, no els feren abandonar la seva condició jornalera. L'augment progressiu de l'exacció dels propietaris sobre els treballadors de les terres i la pressió fiscal posaren en perill en molts moments la reproducció d'aquestes famílies, per a les quals anar a jornal era una activitat imprescindible. A més, en cas de mala collita, no tenien més produccions a les quals podien recórrer. El crèdit i l'agudització de l'autoexplotació de la força productiva familiar¹⁶ foren els únics mecanismes amb què comptaven.¹⁷

Però, si la seva situació és precària, imaginem-nos la de les nou famílies restants, sense terres, sense contractes de conreu. La distància entre aquests i els pobres mendicants devia ser estreta. Per exemple, tenim el cas —molt gràfic— de Jaume Castellet,¹⁸ pagès de Vilafranca, que en el moment de la seva mort (el 1749) no tenia cap bé immoble i els altres béns del qual eren realment escassos: dos cànecs, tres forques, tres camises d'estopa, unes calces de burell, un llum, dos bancs de llit, una cullera i una forquilla de llautó, dos plats de foc i una cassola. Això era tot el que tenien ell i la seva dona.

La intervenció de familiars en alguns casos similars esdevé crucial. Molts d'aquests pagesos sense terra adquireixen el dret d'explotació d'una parcel·la gràcies a la concessió d'un parent directe. És el cas de Ramon Montserrat,¹⁹ pagès de Castellet, que l'any 1784 —i a falta de cap bé immoble— vivia a la casa d'un germà i tenia el dret d'explotar tres jornals propis del mateix

16. La feina de les dones i els nens tenia una importància cabdal en les economies familiars. M. Barba i Roca així ho manifestava a la dècada del 1780: «Las mujeres y niños de los labradores se ocupan en el campo de escardar, coger la hortaliza y venderla, regar las huertas, acarrear leña a los mercados para vender y llevar comida a sus maridos o padres, o hilar cáñamo. Las otras hacen calceta, media, hilan, torcen, hacen encajes, cosen ropa de los labradores y hay algunas que hilan a torno lino y algodón», a A. M. BARBA I ROCA (1991), *El corregiment i partit de Vilafranca del Penedès a l'últim terç del segle XVIII. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*, Edicions del Museu de Vilafranca, p. 67.

17. Un treball molt útil per entendre els mecanismes que es posen en marxa a les llars dels camperols pobres és el d'A. V. CHAYANOV (1974), *La organización de la unidad económica campesina*, Buenos Aires.

18. AHCV, APN, Manual d'Inventaris de Salvador Miret, foli 43.

19. AXCV, APN, Manual d'Inventaris de Manuel Rovira, foli 17.

germà, l'hereu. En uns altres ocasions és el pare, la mare o, fins i tot, la muller qui impedeix que els seus familiars quedin totalment desvalguts.²⁰ Els contractes de conreu servien a vegades per contrarestar els efectes dels sistema hereditari català. També es pot entendre com una opció que respon al càlcul econòmic de l'hereu. Quina millor manera de treballar les terres del patrimoni familiar que mitjançant la cessió a una persona de confiança i sense haver de disgregar-lo?

La combinació de contractes múltiples podia comportar per a la família —en casos excepcionals— assolir una certa seguretat econòmica. Per exemple, Francesc Alsina,²¹ pagès de Sant Pere d'Olivella, tenia fins al moment de la seva defunció —l'any 1789— una masoveria i el dret d'exploitar quinze jornals de terra gràcies a quatre contractes de rabassa morta de diferents concedents. Posseïa 45 eines d'agricultura (entre les quals hi havia 2 arades), 5 animals de tir, un ramat de 50 borrecs i 12 gallines. Tenia alguns objectes d'or i de plata i una bona producció reserva (98 cargues de vi, 18 quarteres de blat). Aquest inventari és útil per mostrar l'extrema diversitat que podem trobar fins i tot dintre del grup dels pagesos sense terra. És ben representatiu d'aquells casos —minoritaris— de pagesos que, malgrat no posseir la tinença emfitèutica ni la propietat de la terra, es poden apropar als sectors benestants dels camperols gràcies —únicament— a uns quants contractes de conreu temporals; tot i que, perquè això es pogués esdevenir, havien de disposar prèviament del capital necessari: animals de tir, eines suficients, diners líquids per aconseguir al mercat allò que les terres recentment adquirides encara no produïen... Evidentment, no tots els pagesos estaven igualment dotats per aprofitar els beneficis que l'accés a l'explotació d'algunes terres podia comportar.

b. *Els pagesos petits propietaris*. He inclòs en aquest grup els 41 pagesos que posseeixen de 0,5 a 10 jornals de terra pròpia (signifiquen el 25,2% de tots els pagesos de la mostra). D'aquests petits propietaris, 16 (el 39%) figuren com a adquirentors d'algun contracte de conreu i 2 (el 4,8%) són ja concedents d'una petita part del seu escàs patrimoni. El 63,3 % tenen ja casa pròpia, el 14% posseeixen un hort —peça clau per a l'autoconsum del grup familiar—, el 44% tenen un animal de tir o càrrega (aquest percentatge era major entre els pagesos sense terra a causa d'haver de buscar més regularment ingressos complementaris fent de traguers), la capacitat mitjana de les seves bótes és de 19 càrregues, el 4,8% tenen dret a cobrar algun censal, el 4,8% disposen d'una premsa, i el 32% d'arada. La mitjana de llençols ja és en aquest grup de 9 per família i de 0,7 la dels objectes de plata. Si gairebé en totes aquestes variables es pot percebre un augment significatiu respecte al col·lectiu de pagesos sense terra, no succeeix el mateix amb la producció de reserva. Aquests petits productors disposen de menys quarteres de mestall (el 22% en tenen unes 8,3 quarteres) i de menys cargues de vi (el 44% tenen vi amb una mitjana de tan sols 13 càrregues). Això s'ha d'explicar per la major necessitat dels pagesos sense terra d'acudir al mercat per aconseguir els productes bàsics (fet que provoca que hi hagi en tot moment una quantitat mínima als seus cellers), mentre que els petits pagesos havien d'esperar el moment de la collita i la verema per acumular una producció que havia de durar el màxim temps possible, i, per tant, tenia una presència més estacional.

20. A l'anàlisi de la contractació agrària penedesenca del segle XVIII, vaig poder comprovar que existia un vincle familiar entre els contractants en el 10% de les escriptures de rabassa morta. B. Moreno (1995).

21. AHCV, APN, Manual d'Inventaris de Manuel Rovira, inventari núm. 23.

Anar a jornal, els contractes de conreu i la manufactura tèxtil domèstica són els recursos més freqüents que utilitzen aquests pagesos per tal d'augmentar els seus ingressos. El recurs al crèdit és també molt habitual. Per a aquestes famílies, el pagament d'un deute o un dot, una mala collita o qualsevol altra urgència podien comportar fàcilment la pèrdua —temporal o perpètua— de l'únic bé immoble que detenien mitjançant la seva venda a carta de gràcia o venda perpètua. Per exemple, Josep Bas²² de Santa Fe, l'any 1808, tenia venudes a carta de gràcia la casa on habitava i una part de l'única peça de terra —de 2,5 jornals tan sols— que posseïa. No disposava d'objectes de valor ni de res per vendre per tal de salvar aquests immobles. Qualsevol moment d'inestabilitat podia fer passar aquestes famílies al grup de pagesos sense terra.

c. *Els propietaris mitjans*. He inclòs en aquest grup els 22 pagesos que posseeixen entre 10 i 50 jornals de terra, és a dir, el 13,5% dels camperols de la mostra. Els indicadors econòmics dels seus inventaris mostren austeritat, però també estabilitat. Absolutament tots tenen ja casa pròpia, alguns dues o més i tot (el 36,5%). A més, 14 (el 64%) posseeixen com a mínim un hort —a part dels jornals de terra. El 80% tenen una mitjana de dos animals de tir, el 65% disposen almenys d'una arada, el 9,1% té ja algun ramat, la mitjana de capacitat de les seves bótes és de 40 cargues; i un 9% disposen d'«oficina de fer aiguardent», element molt efectiu per extreure'n ingressos complementaris. Respecte a la producció de reserva, hi ha un salt significatiu. Un 45% dels propietaris mitjans tenen vi als seus cellers, amb una mitjana de 26 cargues; el 46% compten amb mestall amb una mitjana de 18 quarteres i el 13,6% tenen blat amb una mitjana de 27 quarteres. Tenint en compte l'estimació de J. Caresmar²³ sobre el consum necessari de cereals per habitant i any, que va fixar en vuit quarteres, la reproducció dels productors mitjans devia ser menys difícil que la dels petits i la dels pagesos sense terra.

La mitjana de llençols que hi ha a les llars passa de 9 en el grup de petits camperols a 14 en aquest. De 0,7 objectes de plata per família a 2,3. De la pràctica inexistència d'objectes d'or i de pedres precioses a la seva tímida aparició.

El signe, però, més clarificador que som davant d'un col·lectiu força allunyat de l'anterior és que, d'aquests 22 pagesos, només un és rabasser i tres són ja concedents de terres per explotar. Recordem que el 39% dels petits propietaris eren rabassers o parcers i gairebé el 68% dels pagesos sense terra. Aquests pagesos molt més ben dotats de terra no necessiten accedir a l'explotació d'unes altres parcel·les ni suportar l'enduriment progressiu de les clàusules contractuals. Tampoc no han de fer tan habitualment de jornalers o traguers. El seu patrimoni els permet funcionar de manera autònoma, encara que sense luxes. L'inventari d'Esteve Tarrada²⁴ pot funcionar com a model. Aquest pagès vilafraquí podia viure de l'explotació dels seus 11,5 jornals de terra. Tenia una casa al centre de la vila, unes bones eines d'agricultura (entre les quals hi havia dues arades) i un estable amb un ruc i un matxo. Comptava amb una producció de reserva acceptable: 23

22. AHCVP, APN, Manual d'Inventaris de Marà Abella, foli 178.

23. J. CARESMAR (1780), *Discurso sobre Agricultura, Comercio y Industria, con inclusión de la consistencia y estado en que se halla en cada partido o veguerío de los que componen el Principado de Cataluña*, Biblioteca de Cataluña, ms. 143 bis, foli 74.

24. AHCVP, APN, Manual d'Inventaris de Marà Abella, foli 112.

cargues de vi, 40 quarteres de blat, 10 de favolins i 6 de llovins. No era concedent ni adquirent de terra per via de contracte.

És clar que uns altres propietaris mitjans intentaven diversificar al màxim les seves fonts d'ingressos i ho aconseguien. Per exemple, Francesc Riba,²⁵ pagès de Sant Quintí, tenia, a més dels seus 20 jornals de terra pròpia i dos horts, 43 jornals més conreats a rabassa morta. És a dir, era un rabasser benestant. Són mostra de la seva situació les seves tres cases, els dos corrals, la seva «oficina de fer aiguardent», les seves 63 cargues de vi més 21 d'aiguardent, els seus 16 botons i alguns altres objectes de plata i els seus censals amb un preu total de 132 lliures. I és que als ingressos derivats de l'explotació de la terra hi hem d'afegir els ingressos derivats de la manufactura tèxtil domèstica, com prova l'existència a casa seva d'una «botiga de paraire» amb un bon grapat d'eines relacionades amb aquest ofici (torns de filar llana, un teler, caixes de cardar, pintes, etc.).

Aquesta complementarietat de feines diverses —més habitual en les famílies amb escassos recursos econòmics— podia dependre de les característiques de l'àrea geogràfica on residien. Allà on el terreny dificultava el conreu de cereals i la vinya era de rendiments marginals —com a la zona de la vall del Bitlles, on s'estaven aquest pagès i la seva família—, la combinació d'unes quantes activitats econòmiques era més habitual que a les àrees on el conreu de la vinya o el cereal produïa prou beneficis.

d. *Els pagesos de mas*. Les explotacions intermèdies dels pagesos amos d'una «casa i heretat» són precisament el que caracteritza els propietaris benestants del món rural. He format aquest grup amb 52 inventaris de la mostra, que representen el 32% dels inventaris de pagesos. En aquests documents figuren una sèrie d'elements que augmenten la distància entre aquests pagesos i els altres d'una manera considerable. Si bé hi havia un pas entre els pagesos sense terra i els petits propietaris, i aquesta augmentava respecte als propietaris mitjans, ara el salt és més gran i fa que la mobilitat social entre els altres i aquest darrer grup sigui molt més difícil. Per exemple, per a un pagès que tingués un parell de jornals de terra no era gaire difícil —aprofitant una bona conjuntura econòmica— accedir a uns quants més mitjançant contracte o compra a carta de gràcia. En cas de mala collita, guerres o qualsevol altre factor de trasbalsament, tampoc no era estrany que pogués perdre la seva escassa propietat i anés així a engrossir el grup de pagesos sense terra. En canvi, el posseïdor d'una heretat comptava amb moltes més oportunitats de fer créixer el seu patrimoni aprofitant els avantatges de l'especialització vitícola, i era molt més difícil que perdés el seu patrimoni en cas de crisi.

Això respon al fet que la possessió d'una heretat gairebé mai no anava sola. En primer lloc, tots disposaven d'una casa àmplia, part de la qual es destinava a activitats productives (estable, celler, botiga de cereals, corral i alguna «oficina de fer aiguardent»). A més a més, ja una mica més del 40% d'aquests pagesos eren al mateix temps ramaders, el 86% tenien horts dins les seves heretats i comptaven amb una mitjana de tres animals de tir (entre els quals sempre hi havia un

25. AHCVP, APN, Manual d'inventaris de Marià Abella, foli 195.

bou), el 46,2% tenien premsa pròpia i el 78,4% disposava d'arada amb una mitjana de dues per família. La capacitat de les seves bótes era 70 cargues, el 70% tenien vi als seus cellers amb una mitjana de 33,7 cargues, el 63,5% tenien unes 38 quarteres de mestall i el 42,3% disposaven de 37 quarteres de blat.

Uns altres indicadors respecte a les pautes de consum són clars. Dels 9 llençols a les llars dels petits pagesos i dels 14 a les dels mitjans, passem a 23 a les d'aquests amos d'una heretat. L'evolució dels objectes de plata en els mateixos grups passa de 0,7 objectes (petits), 2,3 (mitjans) a 5,8. A més, una dada de gran pes econòmic i social és que el 26% d'aquests pagesos eren censalistes.²⁶ Prop del 36% figuraven com a concedents de terres, només dos eren beneficiaris de contractes i dos més eren alhora concedents i adquirents.

La majoria d'aquests pagesos estaven molt ben situats per aprofitar les oportunitats que l'especialització vitícola anava comportant. Per exemple, Fèlix Albornar,²⁷ pagès de les Cabanyes, posseïa el 1770 —quan aquest procés ja estava força avançat— una heretat formada per 136 jornals i dividida en 24 parcel·les (dues de les quals estaven cedides a rabassa morta a un germà seu): 47 jornals eren de terra campa, 39 de vinya, 34 de bosc i 16 de conreu mixt. El mas constava d'entrada, menjador, cuina, sis cambres, sala, celler, estable, dues botigues de cereals, salador, pastador, galliner, aixoll i corral. A més, posseïa un hort, tres pallisses, una era, una «oficina de fer aiguardent», un trull i una teuleria amb dos forns. Estava molt ben equipat pel que fa a elements necessaris per treure el màxim partit de les seves terres: tres matxos, un carro, tres arades, una premsa de racó, dos cups i vint-i-quatre bótes de set cargues (és a dir, 168 cargues de capacitat per guardar-hi vi). Una producció de reserva més que satisfactòria omplia els seus magatzems o «botigues de cereals»: 81 quarteres de blat, 75 d'ordi, 30 de civada i 111 de mestall. Al celler, 14 cargues de vi i «tres pipas de aiguardent de prova d'Olanda plenes». Les 22 gallines i els 14 porcs facilitaven, encara més, la folgada subsistència del grup familiar. Finalment, per acabar d'arrodonir les seves fonts d'ingressos, comptava amb un ramat de 39 caps d'ovelles amb 36 anyells i amb el dret de cobrar tres censos consistents en un parell de quarteres de blat.

Uns altres signes mostren la seva condició benestant: vint-i-cinc quadres (pràcticament absents a les cases dels pagesos sense terra, petits i mitjans) de diferents figures de sants guarnien les parets de casa seva. Entre el seu vestuari personal apareixen peces de bona qualitat: capes i jupes de drap, dues armilles de cotó i fil, i de les seves set camises, n'hi ha una que és ja de tela (el parell de camises que solien tenir el pagesos més desfavorits eren d'estopa i bri). Cinc objectes de plata i roba de casa en quantitat i de bona qualitat (48 tovallons de fil i cotó, 41 llençols...) són elements també diferenciadors dels grups analitzats anteriorment.

26. Sobre la significació econòmica dels censals existeix una àmplia bibliografia. Destaquem, però, E. TELLO (1986), «La utilització del censal a la Segarra del set-cents: crèdit rural i explotació usurària», *Recerques*, núm. 18, pp. 47-71; (1987), «El paper de l'endeutament en la distribució social de les terres (Cervera 1744-45)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 6, pp. 57-99; (1994), «El papel del crédito rural en la agricultura del Antiguo Régimen: desarrollo y crisis de las modalidades crediticias (1600-1850)», *Noticiario de Historia Agraria*, núm. 7, pp. 9-37. De L. FERRER I ALÓS (1983), «Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (s. XVIII)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 4, pp. 101-128.

27. AHCV, APN, Manual d'Inventaris de Salvador Miret, foli 162.

Un cas semblant és el de Josep Ferrer de la Torra,²⁸ pagès de Sant Sadurní d'Anoia. L'any 1813 posseïa una heretat, quatre cases i setze jornals de terra en parcel·les independents de l'heretat. Tenia 273 cargues en bótes per al vi i un ramat de 41 ovelles, 2 moltons, 2 bous i 1 matxo. Cobrava un censal de 100 lliures i tres censos anuals de 12 lliures. Era un d'aquells pagesos que començaven a invertir diners en activitats no lligades a l'agricultura: tenia 140 lliures, «que són en poder de Francesc Roig de Vilanova a negoci per mar». Havia comprat a carta de gràcia les herbes d'una heretat i era concedent de quatre jornals de terra a rabassa morta. La nota curiosa és que al mateix temps era rabasser: explotava tres peces de terra de diferents amos que sumaven vint-i-un jornals. És un dels rabassers benestants localitzats. Potser la seva estratègia consistia a desprendre's de l'explotació de terres de baixa qualitat (mitjançant cessions a rabassa morta) i adquirir-ne d'altres amb millors qualitats (també mitjançant contracte de rabassa morta).

e. *L'elit pagesa.* Entre els 280 inventaris buidats, 20 ens han servit per il·lustrar la situació del sector més ric dels camperols penedesencs durant el Set-cents. Aquesta elit pagesa representa el 7% de tots els inventaris i el 12,2% dels inventaris de pagesos. Es tracta de pagesos propietaris des de dues heretats i fins a vuit. Els indicadors que he utilitzat per definir els trets peculiars de cada grup aquí arriben a assolir xifres i valors impressionants. El 90% d'aquests pagesos rics disposen d'una mitjana de quatre animals de tir (entre els quals sempre hi ha un parell de bous); el 85% tenen una mitjana de dues arades; la mitjana de capacitat de les seves bótes és de 98 cargues; el 55% posseeixen ramats; també el 55% tenen com a mínim una premsa; l'«oficina de fer aiguardent» és present en el 35% d'aquests inventaris. La mitjana de llençols és 33 i la d'objectes de plata és 11, i el 70% tenen una mitjana de 8 joies d'or i pedres precioses. El 60% eren censalistes, el 65% hi apareixen com a concedents de terra mitjançant contracte i no n'hi ha cap adquirent. Una dada curiosa és que el 30% d'aquests pagesos rics tenen armes (escopetes i pistoles) a casa seva, enfront del 17% dels pagesos de mas. Respecte a la producció acumulada als seus cellers i a les botigues de cereals, hi trobem que el 75% tenen blat amb una mitjana de 70 quarteres, el 65% tenen vi amb una mitjana de 48,2 cargues i, a l'últim, el 70% deté una mitjana de 48,6 quarteres de mestall.

En alguns casos podem parlar d'autèntica acumulació, cosa que permet a alguns d'aquests pagesos esdevenir «negociants» de productes agraris. Per exemple, Jaume Lleó, pagès de Sant Martí Sarroca, disposava a l'octubre de 1751 de 279 quarteres de blat (que suposaven unes 1.200 lliures) exclusivament per vendre, ja que s'especificava que era el blat «rellevat lo gra dels censos fa la casa, lo que se gastó per lo dit difunt, lo que és venut, lo que se és gastat per lo consum de la casa y per pagar lo delme». Això era el resultat de l'explotació de les seves cinc heretats (treballades per masovers, parcers i rabassers), de les quals també havia extret 100 cargues de vi, 76 quartans d'oli, 44 quarteres de civada, 5 d'espelta i 76 de mestall (tot rellevat).

La riquesa d'aquestes famílies els ha permès situar-se en una posició social destacada sense abandonar la seva activitat en l'agricultura. L'adquisició de senyories i la col·locació de fills a l'Església són dos bons símbols d'aquest fenomen d'ascens social. Per exemple, Josep Cerdà de

28. AHCV, APN, Manual d'Inventaris de Marià Abella, foli 260.

Palou,²⁹ pagès del Pla, té a la segona dècada del Set-cents un fill seu, Francesc, sacerdot. A més de les seves dues grans heretats, és «senyor del castell i quadra de Bellpuig, a Sant Jaume sas Oliveras de Noia».

També Josep Oliver,³⁰ pagès de Sant Quintí, té al final del segle XVIII «tota aquella señoria de la Quadra de Pareras ab tota jurisdicció civil y criminal, y ab delme de la mateixa quadra». El seu patrimoni és realment important: quatre cases, cinc apartaments, una «oficina de fer aiguardent», quatre heretats a diferents zones del Penedès, més setanta jornals en parcel·les i quatre horts. Hem d'afegir també a un molí fariner «quatre fàbricas de fer paper, dos de blanc y dos de estrassa, ab tots sos aparatos».

En efecte, la diversificació de les fonts d'ingressos és força habitual en aquestes cases riques. Aquest fenomen no té res a veure amb la diversificació forçada que havien de portar a terme les famílies més pobres. Mentre que aquesta responia a l'intent de sobreviure combinant oficis («home de molts oficis, pobre segur»), les inversions múltiples de les famílies benestants (en censals i compres a carta de gràcia, en producció i venda de vi i cereals, en ramaderia, en molins paperers i fariners, en comerç ultramarí, en drets senyorials, etc.) eren conseqüència de voler evitar riscos en un únic tipus d'activitat econòmica i ampliar el marge de beneficis.

L'inventari de Pere Mir i Ros³¹ i del seu hereu Josep, pagesos de Sant Sadurní, és molt gràfic. L'any 1808 posseïen vuit heretats repartides entre Sant Sadurní, Subirats i Piera, és a dir, un mínim de 800 jornals. Hem d'afegir a això 73 jornals dividits en nou peces de terra, 43 dels quals eren plantats de vinya, cinc horts, una era, una pallissa, dos magatzems, tres «oficines de fer aiguardent», quatre molins i quatre cases. Aquesta família apareix com la primera contribuent als cadastres de Sant Sadurní d'Anoia dels anys 1780 i 1816.³²

A diferència d'unes d'aquestes famílies pageses, no habitaven un dels seus masos, sinó una casa situada al bell mig de la vila de Sant Sadurní. Quatre de les deu cambres existents a casa seva servien per allotjar-hi criades, freres i forasters. Tenien organitzada una bona infraestructura per tal de poder explotar al màxim el seu patrimoni rústic: sitges per col·locar-hi el blat, cups per al vi, 642 cargues de capacitat per guardar-hi vi, tres premses, cinc arades, catorze parells de portadores, quatre matxos, dos bous i tres rucs, alguns dels quals eren a parceria amb els seus masovers. També disposaven de catorze caps de bestiar boví i dues vaques. Entre la producció de reserva que hi havia el primer de setembre del 1808, hi trobem 234 quarteres de blat, 15 de civada, 70 de mestall, 8 quartans d'oli, 105 cargues de vi i 2 pipes d'aiguardent anisat.

Encara que a casa seva només hi havia cent lliures en diners en efectiu, les xifres que manejaven eren totes considerables. Havien venut a carta de gràcia les terres de conreu d'un molí fariner per 10.000 lliures. Entre els deutes pendents de cobrar hi havia 1.500 lliures «que deuen diferents persones de censos, censals y altra cosas». Reben anualment 133 lliures, 11 sous i 2 diners

29. AHCVP, APN, Manual de Protocols de Pere Vallès (any 1714), s/n.

30. AHCVP, APN, Manual d'Inventaris de Marià Abella, foli 102.

31. AHCVP, APN, Manual d'Inventaris de Marià Abella, foli 180.

32. La informació sobre el cadastre, a M. COSTA I VIA (1989), *Sant Sadurní d'Anoia. Un perfil socio-econòmic (1771-1816)*, Sant Sadurní d'Anoia, pp. 84-85.

de censos i censals, més 156 gallines de censos. Una de les seves heretats amb un molí fariner inclòs «se pledeja, sobre si deu quedar establert a favor de Francesc Fontanillas per lo cens annual de 390 ll. y entrada 2.000 ll.». Els seus ingressos li permetien provar sort en unes altres activitats econòmiques: tenia invertides 800 lliures «en negoci per mar».

Tot és extraordinàriament nombrós en aquest inventari. Per exemple, dintre de la casa hi havia 129 llençols, 96 tovallons i 48 estovalles. Tenien tres rellotges, «un de butxaca que toca las horas, un de repetició i un altra de or». Entre els vint quadres que penjaven de les parets, un era el «retrat del amo». Hi ha un millor indicador de la seva riquesa?

En definitiva, la diferenciació social en el si de la pagesia produeix aquesta distància —social, econòmica i jurídica— entre uns camperols i uns altres. Encara no han sorgit conceptes nous per diferenciar-los com ara «hisendat», «jornaler», «parcer», «hortolà», etc. Absolutament tots apareixen als documents com a «pagesos». Només els fills d'alguns pagesos rics abandonaran aquesta etiqueta per declarar-se «notaris», «doctors en medicina» o «burgesos honrats».

UNA VISIÓ DE GÈNERE DELS MOVIMENTS SOCIALS BARCELONINS (1913-1918)

MARTA LÓPEZ DEL CASTILLO I RUIZ

INTRODUCCIÓ

Entre els pocs estudis que la historiografia ha dedicat a les dones obreres catalanes del segle present, els moviments de 1913 i de 1918 han estat dels que més interès han atret.¹ Les línies següents pretenen ser una aportació al que ja s'ha dit afegint-hi alguna idea més amb vista a ampliar en un futur la investigació d'aquests moviments, amb la voluntat de no limitar-se a fer història contributiva i presentar algun element de reflexió. Per altra banda, cal deixar constància en favor de la història contributiva que és aquesta la que ha estimulat treballs posteriors, com també cal afegir-hi que aquesta manera de fer història no ha estat exclusiva en certs estudis sobre la dona, sinó que va ser tota una tendència de la història social del nostre país.²

Per a la realització de l'article present s'ha comptat amb un buidatge de premsa a partir d'*El Diluvio*, *Diario de Barcelona*, *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa*. L'ús exhaustiu d'*El Diluvio* ha estat interessant per l'evolució que manifesta el diari (de caràcter republicà radical) en passar de mostrar obertament la desconfiança envers les mobilitzacions a principis de juliol de 1913 a justificar-les, atacant l'actuació de la patronal i del Govern al començament d'agost de 1913. Així mateix, durant el gener de 1918 simpatitzà amb les dones mobilitzades. Aquesta posició contrasta amb la del *Diario de Barcelona*, totalment pro governamental i pro patronal.

Tots dos moviments tenien objectius diferents: el 1913 hom reivindicava la jornada de nou hores, i la pujada d'un 2% dels salaris i d'un 40% en el treball a preu fet, així com es reclamava l'aplicació de les lleis de 1900 i 1912 que regulaven el treball nocturn i el dels infants. Era un moviment vaguístic amb objectius laborals i comptava amb el suport organitzatiu, fonamentalment,

1. D'una banda, hi ha estudis específics: Albert BALCELIS (1974), *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900-1936)*; Lester GOLDEN (1981), «El rebombori del pa del gener del 1918», a *L'Avenc*, 45; Temma KAPLAN (1990), «Conciencia femenina y acción colectiva: el caso de Barcelona, 1910-1918»; AMELANG (1990), *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*; Josep LLUÍS MARTÍN RAMOS (1992), «Guerra y conflictividad social»; J. L. MARTÍN RAMOS i J. SERRALLONGA (1992), *Condicions materials i resposta obrera a la Catalunya contemporània*. I, per una altra banda, hi fan esment obres d'abast més general: HUERTAS CLAVERÍA (1978), *Obrers a Catalunya*; Mary NASH (1988), «Treball, conflictivitat social i estratègies de resistència: la dona obrera a la Catalunya contemporània»; NASH ed. (1988), *Més enllà del silenci*; Jordi PALAFOX (1991), *Atraso económico y democracia en España*; KAPLAN (1992), *Red City, Blue Period. Social Movement in Picasso's Barcelona*; M. Dolores RAMOS (1993), «¿Madres de la revolución? Mujeres en los movimientos sociales españoles (1900-1930)»; F. THEBAUD (1993), *Historia de las mujeres. El siglo xx*, vol. 5.

2. Sobre aquest tema, vegeu: Mary NASH (1991), «Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración», a *Historia Social*, núm. 9.

d'un sindicat: La Constància de l'Art Fabril. I es dotà d'una sèrie d'instruments organitzatius (un comitè de vaga format pels diversos sindicats del tèxtil que se sumaven al moviment, un comitè pro presos, un comitè de premsa, unes assemblees, la distribució de carnets pels sindicats per identificar-se i la bossa de resistència) i mobilitzadors (mítings multitudinaris i assemblees per districtes, marxes per la Rambla, marxes pels diversos barris). Per altra banda, el moviment de 1918 tenia un objectiu molt més marcat per la necessitat: l'encariment dels productes bàsics (bacallà, oli, carbó, farina) i dels lloguers, producte de la inflació, com també l'establiment d'uns preus intervencionistes per la Junta de Subsistències que no s'adeien amb la realitat. L'organització i la mobilització del moviment van quedar reflectides a la premsa en el seu caràcter espontani.

La cronologia de les dues mobilitzacions és marcada per elements diferents. En primer lloc, la vaga de 1913 seguí una dinàmica autònoma, sense deixar-se imposar condicions des de fora (per la força de la repressió militar, per la posició de força que d'entrada tingué el Govern), i s'acabà per decisió de les seves protagonistes. Aquesta dinàmica queda plasmada a les etapes següents que hem observat:

- a. La preparació de la vaga des del mes de juny.
- b. De l'esclat de la vaga el 29 de juliol al 4 d'agost, en què cau el comitè de la Confederació Regional del Treball i es constitueix un nou comitè de vaga.
- c. Del 5 d'agost, en què s'inicien manifestacions de dones, a l'11 d'agost, quan l'assemblea rebutja la proposta d'acord feta pel Govern.
- d. Del 12 d'agost, quan les manifestacions de dones guanyen més pes i la repressió policial i militar guanya en virulència, al 16 d'agost, en què torna a rebutjar-se la proposta del Govern.
- e. A partir del 16 d'agost, quan es manifesta una divisió dins el moviment entre el pla i la muntanya, fins al 22 d'agost, en què una assemblea aprova la transacció que proposa el Govern: jornada de tres mil hores l'any sense augment de sou (que en la pràctica significava jornada diària de deu hores).
- f. A partir del dia 22, que es publica el real decret que estableix les deu hores, fins al seu compliment, que topà amb la resistència de la patronal i l'amenaça de locaut.

En canvi, la cronologia dels fets de 1918 no és pas marcada per la dinàmica pròpia, sinó per la repressió, de manera que només podem presentar el desenvolupament del moviment en les dues etapes següents:

- a. Del 8 de gener, en què hi ha els primers avalots a les carboneries, es va ascendent fins que de manera organitzada en alguns llocs, i espontània en uns altres, el dia 23 de gener les dones imposen la pròpia taxa de preus als barris respectius, que és acceptada pels venedors com a mal menor.

- b. A partir del 24 de gener, en què es declara l'estat de guerra a la província de Barcelona i hom destitueix el governador. La xifra de dones vaguistes arriba al seu punt màxim el divendres 25 (eren 26.080 dones i 1.840 homes). El dilluns següent, el 50% de les dones ja tornen a la feina.

Malgrat aquestes diferències bàsiques (d'organització i de pressió externa), tots dos moviments es caracteritzen per les demostracions públiques de les dones en manifestacions

—les quals eren desfilades ordenades— que tenien el mateix punt d'arribada: el palau del Govern Civil. Alhora, pensem que moltes de les participants en els dos moviments devien ser les mateixes persones. Almenys hi ha un nom identificat en la direcció de tots dos que sembla coincidir en la mateixa persona.³

Per altra banda, cal que digui algunes coses que en treballs precedents no apareixen i que, en tot cas, s'haurien de mirar amb més deteniment: en primer lloc, les manifestacions de dones de 1913 sembla que realment són convocades i organitzades des dels locals del sindicat, i tenen un caràcter complementari de tota l'altra activitat que s'hi realitza i no pas un caràcter alternatiu. En segon lloc, en cap d'aquests dos anys no arriba a esdevenir-se una vaga general, encara que se'n parlà i hi hagué moltes vagues de solidaritat. En el cas de 1913 no hi hagué una vaga de ferroviaris, tot i que aquests estaven disposats a fer-ne si el sector del tèxtil ho demanava, i sí que, en canvi, alguns dels seus dirigents participaren en assemblees del tèxtil. Alhora, cal afegir-hi que no hi ha cap constatació a la premsa esmentada de processons periòdiques de dones de mercat en mercat ni durant 1913, ni durant 1918.⁴ Finalment, seria interessant corroborar les aportacions de Lester Golden sobre la vinculació de les dones de 1918 a algunes organitzacions de partit i alguns sindicats perquè proporcionaria nova llum a la qüestió; de tota manera, a la premsa consultada només se'n pot deduir alguna vinculació a sindicats de sectors.

SISTEMA DE GÈNERES

La societat catalana del començament de segle compartia el sistema de gèneres establert per a tota la societat occidental i basat en la divisió d'esferes, que atorgava a la dona l'esfera privada i a l'home la pública. Aquest plantejament és l'eix de la ideologia de la domesticitat sobre el qual el pensament conservador va teoritzar i que el conjunt de la societat tenia interioritzat: el paper de la dona era, doncs, el de mantenidora de la llar i mare protectora. S'afirmava així que el treball assalariat impedia un desenvolupament adequat de la funció maternal i familiar.⁵ L'escàs moviment obrer organitzat havia deixat manifest en el congrés de Saragossa de 1872 el dret de la dona al treball assalariat. Aquesta proclama no es pot considerar fruit de cap reivindicació específica, sinó que més aviat mostra l'existència d'una controvèrsia en aquest sentit al si del moviment obrer.

Troblem interessant el concepte que planteja Temma Kaplan de consciència femenina com a acceptació per part de les dones del sistema de gèneres que la societat té establert, l'element central de la qual és la conservació de la vida, cosa que té conseqüències importants: «...al colocar la necesidad humana por encima de otras exigencias sociales y políticas, y la vida humana por

3. Aquesta és María García, que no crec que sigui la mateixa socialista madrilenya a qui es refereix Kaplan, més aviat sembla una coincidència de noms. María García pertanyia a *La Constància*, va estar al comitè de vaga del 1913 i formà part d'un grup discordant d'aquell comitè alhora. De la mateixa, el 1918 la trobem formant part de la comissió d'Amàlia i es mantingué en la comissió que destitueix l'anterior.

4. Vegeu KAPLAN (1992).

5. Sobre el pensament conservador, podeu veure Cristina DUPLAA (1989), «Les dones i el pensament conservador contemporani»; NASH (1988); Geraldine SCANLON, *La polémica feminista en España*; Mary NASH (1988). I sobre la influència d'aquest pensament en les característiques del feminisme català: Mary NASH, «Desde la invisibilidad a la presencia de la mujer en la historia: corrientes historiográficas y marcos conceptuales de la nueva historia de la mujer», a *Actas I Jornadas de investigación disciplinaria*, Madrid.

encima de la propiedad, los beneficios e incluso los derechos individuales, la conciencia femenina crea la visión de una sociedad que todavía no ha hecho su aparición. La cohesión social se alza sobre los derechos individuales y la calidad de la vida, por encima del acceso al poder institucional».⁶ És un concepte que s'aparta d'uns altres models d'anàlisi i que empraré juntament amb la proposta de Joan Scott (cal avançar, però, que en l'aplicació d'aquests conceptes he trobat alguns problemes). Joan Scott va fer un plantejament que intentava esquematitzar com el gènere pot ser útil en qualsevol anàlisi històrica. D'una banda, com a element interrelacionat amb el poder en tots els nivells i, d'una altra, el defineix a partir de quatre elements: *a*) símbols culturalment disponibles (per exemple, en la cultura cristiana, Eva i Maria); *b*) conceptes normatius, els quals s'expressen en doctrines religioses, educatives, legals..., que alhora s'instauren a partir del rebuig o de la repressió de possibilitats alternatives; és a dir, molts cops aquests conceptes són resultat d'un conflicte; *c*) àmbits diferents en què es construeix el gènere, fora del sistema de parentiu: mercat de treball, educació, política; *d*) la identitat subjectiva.⁷

Si parlem de divisió d'esferes com de possibilitats d'accés al poder i/o al control d'àmbits diferents segons el sexe, hi observem que no es qüestiona el control de la dona dins l'àmbit familiar (d'aquí el mite que la dona mana més que l'home), mentre que resta fluixa l'argumentació de la prohibició de l'accés de la dona a l'esfera pública perquè en tots els casos se n'ha de fer una excepció: és justificat que la dona treballi quan ho marca la necessitat.⁸ Aquesta argumentació del pensament conservador la utilitza la dona de classe mitjana quan es troba en situació personal extrema i l'expressen alguns homes organitzats en el moviment obrer. Però, a partir d'entrevistes personals, hem arribat a la conclusió que homes i dones de les classes populars no es plantejaven mai que la dona hagués de deixar de treballar pel fet d'haver-se de casar, així com tampoc no es plantejaven qui havia de fer les tasques de la llar i tenir cura de les criatures.⁹ Així doncs, si tenim una part de la ideologia de la domesticitat que coixeja, n'hi ha una altra que no ofereix cap mena de dubte: en qualsevol circumstància és la dona qui es fa càrrec de la llar i, en la seva absència, se'n fa càrrec qualsevol altra dona de la família (una filla, la mare...) o del veïnat (aquí hi ha una de les funcions de les xarxes de veïnes).¹⁰ En aquest sentit, potser cal afegir-hi que ens inclinem per una visió de la participació de la dona en el món laboral de la indústria com a part de la necessitat i de l'estratègia familiar de subsistència i no pas com una victòria de les dones sobre aquella ideologia subordinadora.¹¹

6. KAPLAN (1990), p. 267.

7. SCOTT (1990).

8. NASH (1988).

9. Tinc dues entrevistes enregistrades, efectuades l'any 1992. Una és a Teresa Pàmies, nascuda a Barcelona l'any 1900, obrera temporal en diferents sectors, entre ells el tèxtil. L'altra és a Antònia Gort, nascuda a Barcelona l'any 1898, treballadora a domicili en el sector de l'agulla.

10. KAPLAN (1990 i 1992); RAMOS (1993).

11. Tenen la visió del treball fabril de la dona com a resultat d'una necessitat, tant BALCELLS (1974) com NASH (1988). En canvi, Anne-Marie SOHN (1993) planteja una visió diferent per al cas europeu a «Los roles sexuales en Francia e Inglaterra: una transición suave»; THÉBAUD (1994).

Dels quatre conceptes que Joan Scott esmenta per a la definició de gènere, incidirem en el que fa referència a l'element simbòlic i alhora d'identitat subjectiva. D'altra banda, pot ser possible d'entreveure si els conceptes normatius que parteixen de la interiorització col·lectiva de la ideologia de la domesticitat es mostren com a fruit d'un conflicte latent.

ELS SÍMBOLS I LA IDENTITAT

Dins del moviment de la vaga de l'agost de 1913 no s'observa cap símbol propi amb què les dones s'identifiquessin. Però des de fora sí que s'hi troba una referència de Gabriel Alomar, el qual fa un paral·lelisme entre els símbols de l'obra de Teresa Claramunt i les dones en vaga enfront de les dones benestants: el món que mor i el món que neix:

Tota la nostra Espanya està compresa entre els dos exèrcits femenins: dames i obreres, el món que mor i el món que neix; les qui s'obstinien en què la roda no marxi o les que impulsen el volant frenètic, i a l'entretant senten florir en si mateixes una consciència nova, com devia sentir l'home quan sortia de la primitiva animalitat.¹²

Per altra banda, el moviment de gener de 1918 no presenta cap símbol concret, però sí una voluntat d'identitat col·lectiva que va ser expressada per Rosari Dolcet al míting del dia 20: «Rosario Dolcet hizo historia del movimiento de mujeres, dando la voz de alerta contra los elementos perturbadores que se han presentado para desvirtuarlo».¹³

És una llàstima que no disposem fil per randa de tot el que va dir, però amb això ja n'hi ha prou per saber que les dones que encapçalaven aquell moviment tenien clar que formaven part d'un altre de més global, amb una història pròpia que en aquella ocasió ella volia recordar; segurament era una història vinculada al ram del tèxtil. Fixem-nos també que, a part d'un model històric que es recorda, també hi ha un model antagonista que es rebutja. Sap greu no tenir elements més concrets que aquests.

EL CONFLICTE LATENT DURANT L'AGOST DEL 1913

L'any 1913, quan durant la vaga va ser detingut tot el comitè de la Confederació Regional del Treball, les esposes i les filles d'aquests (tots eren homes) van presentar-se davant el governador per reclamar un tracte d'igualtat amb els detinguts: o els alliberaven o les empresonaven amb ells. Elles afirmaven tenir la mateixa responsabilitat que aquells, tal com escrigueren a la carta que presentaren:

Señor: nosotras, esposas e hijas de los que injustamente yacen en la cárcel por el solo hecho de un excesivo humanismo quizás, que nosotras no solo compartimos, sino que las más de las veces les inspiramos, alentándoles a ejecutar el sacratísimo deber o derecho de la justicia humana, venimos aquí no a protestar, sino a deciros que se nos considere igual que a ellos y, por lo tanto, queremos que se nos lleve a la cárcel para compartir con nuestros compañeros y nuestros hijos la injusticia de que son víctimas.

12. Gabriel ALOMAR, «La feminitat nova», a *La campana de Gràcia*, Barcelona, 9.8.1918.

13. *El Diuio*, 21.1.1918.

No queremos sufrir los estragos aniquiladores de la miseria en el goce de la libertad [...].

Decidid, señor.¹⁴

Les dones van fer una seguda al despatx del governador, que les havia rebudes pensant-se que es tractava d'una comissió habitual. Aconseguir que se n'anessin va portar molta feina als guàrdies de palau i, en sortir totes, encara en quedà una a dins.

Si n'analitzem el contingut, veiem que hi ha idees que topen amb la ideologia de la domesticitat: elles són les inspiradores, o portadores, d'aquells ideals de justícia de què són acusats els homes, en són les transmissores. I davant del poder públic exigeixen el reconeixement d'aquesta responsabilitat. Però al costat de l'afirmació d'igualtat i de la voluntat del reconeixement públic, elements que topen amb la ideologia de la domesticitat, també hi ha un altre element que mostra parcialment la seva interioritació: elles han tingut la part passiva de transmetre idees des del seu rol privat i els homes la part activa de posar-les en pràctica.

Ahora, els homes vaguistes tenien totalment interioritzada aquesta ideologia i apel·laven a la consciència femenina de les obreres. Aquests homes eren els delegats de la Muntanya, que després de la darrera assemblea de Barcelona intentaven en un manifest convèncer les obreres d'acceptar l'oferta governamental. Vegem alguns fragments significatius de la carta dels delegats:

[...] Repárese que los sábados las mujeres no pueden en la jornada de 60 horas realizar sus quehaceres domésticos, algo abandonados durante la semana, y esto puede armonizarse trabajando durante la semana algo más para terminar los sábados más temprano, de acuerdo patronos y obreros. [...]

Mujeres huelguistas de Barcelona: ¡Levantaos!

Acudid en masa a vuestros directores; decidles, exigidles, que no queréis persistir en la actitud tan intransigente como loca; que el hambre se enseñorea de nuestros hogares y que la misma es mala consejera; que de aceptar el real decreto obtendréis un triunfo, aunque pequeño, positivo; que de seguir por el sendero emprendido, la impotencia os llevará al vilipendio y a la derrota.

Ciudadanas! ¡Compañeras! La batalla que hasta ahora con privaciones habéis sostenido vais a perderla irremediamente.

¡No deis por más tiempo oídos a equivocados que os llevan a la ruina!

¡Exigid! ¡Levantaos!

Os lo ruegan los delegados de varias poblaciones de Cataluña.¹⁵

Com podem veure, no tan sols recordaven a les dones els seus deures (que es consideren immanents a elles), sinó que també les titllaven de persones sense criteri propi que eren conduïdes per uns altres que les manipulaven. Aquesta mateixa idea era compartida pel governador, que en cert moment manifestà que eren pobres dones enganyades i que no tenien prou idea de les coses.¹⁶ Però el fet és que es dirigien a les dones perquè sabien que eren elles les qui en aquesta

14. *El Diluvio*, 8.8.1913.

15. *El Diluvio*, 18.8.1913 i 22.8.1913.

16. El governador, Francos Rodríguez, declarava llavors: «Esas manifestaciones públicas deben acabarse —nos dijo el señor Francos Rodríguez—, pues a esas pobres mujeres hay quien les llena la cabeza de tonterías

vaga tenien el poder de decidir. Un poder en l'esfera pública que elles mateixes van prendre gràcies a la seva voluntat i l'organització sindical.

El comitè de vaga, del qual també formaven part dones, va escriure una resposta, la qual seguia un criteri de classe i obviava l'element gènere (segurament, per a aquella resposta no hi havia argumentació). Si bé el manifest parla dels «companys i companyes» que estan heroicament en vaga, no pot evitar de dir que «Nuestra dignidad de hombres lanza la presente hoja a la opinión pública...»,¹⁷ referència aquesta a la manca de «dignitat d'homes» que tenien els delegats de la Muntanya, però, alhora, excloent inconscientment (o no) les dones de l'acció pública de redactar un manifest i sentir-se'n autores.

La resposta de les dones va ser pràctica i no pas per escrit. Després de l'assemblea del dia 16 hi mostraren el seu suport amb l'acord de continuïtat de la vaga, que també fou seguida als pobles d'on provenien aquells delegats.

En els xiulets i els crits que les obreres dediquen als delegats durant les assemblees, perquè defensen la tornada a la feina, pot haver-hi un sentiment general que la crònica del diari transcriu així:

[...] Habla después una mujer, que dice que de ningún modo se debe reanudar el trabajo el martes y que si los hombres flaquean y carecen de valor, las mujeres se encargarán de continuar la huelga.¹⁸

Per tant, s'accepta explícitament el paper subordinat de la dona obrera a la direcció sindical per homes, però si aquesta falla, elles amenacen de suplir-la. Això podria lligar amb la idea de Kaplan, segons la qual la consciència femenina pot arribar a ser revolucionària quan exigeix els drets que es deriven del sistema de rols. Però en aquest cas no es tracta de defensar el dret a la vida, sinó de reclamar unes condicions de treball. Dit això, es podria optar per una interpretació agosarada i dir que aquesta amenaça a la massa masculina podria ser expressada així: si els homes no compliu el que s'espera de vosaltres segons aquest sistema, les dones el canviarem. El sentit revolucionari, però, varia: no es tracta de portar el sistema de rols fins a les últimes conseqüències, sinó de canviar-lo si no serveix per als seus interessos.

EL CONFLICTE LATENT DURANT L'HIVERN DEL 1918

El moviment que va esdevenir-se aquell hivern, a diferència de l'anterior, havia expressat des del principi la seva voluntat de ser exclusivament de dones (d'altra banda, cal tenir en compte que les motivacions que mouen cadascun dels moviments són originàriament diferents). El cartell que portava Amàlia Alegre cridava només les dones, no es permetia els homes participar en les manifestacions¹⁹ i se'ls privava el pas als mítings (recordem que els periodistes havien d'anar

y las impulsa a actos de esta índole», a *El Diluvio*, p. 15, 12.8.1913. D'altra banda, la figura de Francos Rodríguez seria mereixedora d'un estudi més aprofundit. Es pot llegir un text d'ella a la recopilació de Mary NASH (1983), *Mujer, familia y trabajo en España*.

17. *El Diluvio*, 22.8.1913.

18. Part del resum de l'assemblea celebrada el 10 d'agost publicat per *El Diluvio*, 11.8.1913.

19. «Como que el ambiente les es favorable y cuentan con las simpatías del público, fueron muchos los transeúntes y vecinos que pretendieron sumarse a las manifestantes, pero éstas, con energía, rehusaban a los hombres que querían unir su protesta a la de las manifestantes», a *El Diluvio*, 12.1.1918.

acreditats). Alhora, també la convocatòria de vaga es feia exclusiva per a les dones.²⁰ Aquesta actitud féu un tomb, no sabem ben bé a partir de quin moment, però queda expressat en el míting a l'aire lliure darrere la Monumental, el dia 23, quan Lola Ferrer anuncià el canvi de criteri i cridà també els homes a la vaga.²¹

Durant aquell mes trobem mostres reals de la interiorització de la ideologia de la domesticitat, expressada tant als articles de fons de la premsa com en les intervencions de les dones en els mítings dels dies 17 i 20. La justificació que donava la premsa era la següent:

[...] Eran mujeres principalmente las que formaban las manifestaciones. Ellas han de llenar la mesa y ellas saben mejor que nadie que esto es imposible a los precios que se les venden los comestibles. La ira ha derivado contra establecimientos llamados de recreo, que las mujeres protestantes con gran simplicidad, juzgan un escarnio a su pobreza. Cuando hay quien no puede comer, creen un insulto que se tire el dinero en vicio y en pasatiempos.²²

L'opinió pública i aquelles dones compartien la idea que es tractava bàsicament d'una qüestió moral. I, alhora, es creien les millors dipositàries d'aquells valors morals: «Nadie con más voluntad y con más desinterés —exclamó— defenderá nuestras vidas y las de nuestros hijos».²³

Però és curiós que en aquest mateix míting hi hagués una crítica clara als homes del moviment obrer perquè no qüestionaven la divisió sexual del treball. La crítica provenia de Llibertat Ròdenes, la qual la premsa qualifica amb grans dots de paraula: «Luego preguntó: —¿Dónde están las mujeres de los cien mil obreros sindicados que hay en Barcelona? / La oradora fue muy aplaudida».²⁴

La pregunta com a crítica i la bona rebuda d'aquesta a la sala signifiquen que aquelles dones devien considerar contradictori el fet que uns homes poguessin defensar ideals d'un món més just i en un moment com aquell tenir les dones tancades a casa.

Per tant, a diferència de 1913, durant la mobilització per les subsistències, el 1918 les dones utilitzaren (o tiraren per la cara) la ideologia de la domesticitat i la pròpia consciència femenina per legitimar la defensa dels seus interessos. Però només la utilitzaven. Per alguna mena de raonament que desconeixem, van reorientar la seva estratègia i van clamar la unitat de tots els treballadors, homes i dones, davant la fam. La repressió, però, havia d'arribar abans que hi pogués haver cap resposta de la classe treballadora en conjunt.

20. «A los hombres se les decía que debían seguir trabajando, pues bastaban las mujeres para conseguir lo que se proponen. Siguiendo estas instrucciones cesaban en el trabajo las obreras y continuaban los obreros», a *El Diluvio*, 15.1.1918.

21. «(...) dijo que si hasta ahora las mujeres habían rechazado el concurso de los hombres, desde este momento cambiaban de criterio y pedían el apoyo de todos los trabajadores», a *El Diluvio*, 24.1.1918.

22. Fan referència a la imposició per part de les dones que es tanquessin els *music-halls*. *El diluvio*, 12.1.1918. Tal com s'explica en obres generals sobre el període (per exemple, a Josep TERMES, *De la revolució de setembre a la fi de la guerra civil*), el Paral·lel no era zona de luxe, sinó popular, fins a quin punt, ens preguntem, les dones no estaven evitant que part dels seus familiars dels pobres desapareguessin en aquells locals? Només és una suposició que caldria comprovar.

23. Fragment de la intervenció de Rosari Dolcet al míting del cinema Muntanya el 20 de gener. *El Diluvio*, 21.1.1918.

24. Intervenció al míting del cinema Muntanya el 20 de gener. *El Diluvio*, ídem. Lester GOLDEN (1981) extreu la síntesi de la mateixa intervenció de *Tierra y libertad*, 23.1.1918.

GÈNERE I CLASSE

En tots dos moviments hi ha alguns fets reveladors de l'autoidentificació de les dones com a part de la classe obrera amb l'especificitat del seu gènere, com ja havia observat Mary Nash. Per un costat, les dones de les classes populars es tenen presents les unes a les altres a l'hora de protagonitzar una protesta. Quan es realitzà la vaga de La Constància, Paulina Roca féu una crida a les mestresses de casa perquè se solidaritzessin amb les obreres.²⁵ I, quan les mestresses de casa i les treballadores a domicili sortiren a protestar per les subsistències, anaren a buscar les obreres a les fàbriques i als tallers i aquestes es declararen vaga (en l'aspecte extern, les unes no es distingien de les altres). I, per l'altre costat, la seva autoidentificació també es construeix per «oposició a».

Així és com es presenten les obreres el 1913 quan pretenen imposar l'antiga estratègia sindical de pacte directe amb els patrons, sense la intervenció d'una administració que sempre s'havia mostrat dèbil: com a obreres davant l'enemic directe, l'industrial.²⁶

I el 1918, l'enemic directe és l'especulador, objecte dels assalts i dels controls. Però també aquella societat opulenta que aguditzava la seva misèria i el benestar d'uns pocs. Per això identificaven les «dames», que es distingien fàcilment d'elles pel seu aspecte exterior, com a part d'aquell món de luxe que el poder pretenia resguardar. I així obligaven aquelles dames i senyoretes, que es passejaven per la ciutat i anaven a comprar, a incorporar-se a les seves marxes per tal de resguardar-se elles de les envestides de la policia i la guàrdia civil:

[...] Las mujeres subían a los tranvías en la Rambla, y de ellos obligaban a bajar quieras no quieras, a todas las señoras y señoritas que encontraban, haciéndolas unirse a la manifestación.

Las protestas eran inútiles. A una señora que iba en coche le obligaron a que descendiera del vehículo. Como dicha señora opusiera resistencia, la arrancaron del coche a viva fuerza, y una vez en tierra, la obligaron a que llevase uno de los cartelones.²⁷

Pràctica que es va aconsellar de continuar emprant en el míting del dia 20:

Vicenta Companys habló para exhortar a sus compañeras a que continuaran en la actitud de resistencia que han emprendido hasta lograr el abaratamiento de las subsistencias.

Aconsejó que en adelante se obligue a las esposas de los ricos a que se unan a la causa de las pobres para evitar que sean apaleadas por la fuerza [...].²⁸

Al marge del fet que les classes populars, tant homes com dones, tenien molt limitat l'accés a l'esfera pública, podem concloure que la ideologia de la domesticitat topava amb la pràctica quotidiana de les classes populars. Entre la classe obrera, la pràctica era més unidireccional perquè

25. A la ressenya de l'acte que el 3 d'agost es realitzà al Centre Popular, es diu que Paulina Roca (de la qual només coneixem el nom) «hizo un llamamiento para que acudan en su ayuda las mujeres dedicadas a las labores de la casa y que no conocen tampoco las amarguras del taller y de la fábrica», a *El Diluvio*, 4.8.1913.

26. El governador explicava l'entrevista que havia tingut amb les vaguistes: «Del conocimiento que esas pobres obreras tienen de lo que son estas cosas les dará a usted una idea la petición que me han hecho de que los patronos firmaran la real orden», a *El Diluvio*, 12.8.1913.

27. *El Diluvio*, 15.1.1918.

28. *El Diluvio*, 21.1.1918.

era evident que la dona havia de treballar fora de casa i participar en tots els actes públics en què les seves obligacions privades li ho permetessin. Al mateix temps, havia d'afrontar totes les tasques de la llar i les funcions de manteniment de la vida en exclusiva, sense la intervenció de cap home que no volgués ser titllat d'indigne. Per tant, la interiorització del fet de la divisió d'esferes només funcionava en un sentit. I en els conflictes socials és on alhora es fa patent que la separació entre esfera pública i privada es resol amb dificultats.

LA CORATJOSA GENT DE LONDRES: LA SEGONA GUERRA MUNDIAL VISTA PER UN EXILIAT CATALÀ A LA GRAN BRETANYA

FRANCESC VILANOVA

Un dia de l'hivern de 1940, o de 1941, Carles Pi i Sunyer va escriure un article de quatre folis titulat «La coratjosa gent de Londres». No era el primer que escrivia, ni havia de ser l'últim; potser tampoc no era un dels més significatius, però reunia molts dels elements d'observació que havia anat acumulant des que arribà a la Gran Bretanya l'abril de 1939. «La coratjosa gent de Londres» era aquella que suportava els bombardeigs alemanys, com abans havien fet els barcelonins en la Guerra Civil espanyola, i que, quan l'onada de les bombes havia passat, tornava a sortir al carrer per contemplar les runes i la destrucció. Però d'aquest espectacle brutal, del qual els anglesos no s'amagaven, en brollaven una vegada i una altra la necessitat i les ganes de continuar endavant. El «moviment de l'esperit», com l'anomenava Pi i Sunyer, era el motor de la vida, i així el reflectia Pi al seu article:

...Causa una profunda emoció el veure com, al costat i barrejant-se amb l'obra de la mort, rebroten i bullen els impulsos incoercibles de la vida. La ciutat es retorna del xoc, cicatritza ràpidament les nafres, i manifesta una intensa vitalitat. Les runes es netegen, els enderrocs s'apilen, la circulació es restableix, i la marxa de la ciutat no es detura. Els grans magatzems cèntrics i les botigues més modestes substitueixen els vidres trencats per paravents de cartró o de fusta; i els aparadors vistos a través de les petites finestres prenen un aire recollit i suggestiu. En les fàbriques i oficines, els equips continuen treballant a ple rendiment malgrat les alertes, mentre als terrats els vigilants estan amatents per avisar quan s'acosta el perill. Bona part d'aquesta continuïtat de la vida de Londres és deguda a l'eficàcia dels serveis auxiliars. Abans de posar-los a prova, s'havien fet fàcils ironies sobre el nombre de gent uniformada que semblaven desocupats enmig del torbellí de la guerra. Avui ja ningú s'atreveria a fer-les, ni a escatimar-los les merescudes lloances. Són els bombers els herois desconeguts de les nits de bombardeig, quan xiula el vent i amenaça convertir en devastadores fogueres els focs produïts per les bombes incendiàries; són els policies sempre imperturbables al seu lloc, que podran haver-hi llums de tràfic averiats per les explosions, però no cap policia que manqui a la seva cruïlla; són els «wardens» i les altres persones de la defensa passiva; són les dones dels diversos serveis, les conductores d'ambulàncies, les encarregades de les cantines, les infermeres dels hospitals, moltes de les quals han pagat amb la vida la devoció a la causa a què voluntàriament es lliuraven. Els serveis auxiliars són eficients perquè estan ben organitzats, i perquè treballen amb un esperit admirable i generós, ple d'amor. És el mateix esperit de la ciutat. És tota la ciutat que respon; per això, cada matí es recobra de les ferides de la nit. Recordo que una tarda em trobava a la City, a l'hora de sortir dels despatxos. Era l'endemà d'un dels vespres més durs, en què havia cremat un rengle de cases d'un dels principals carrers de la ciutat vella, i en un moment en què acabaven d'udolar les sirenes. Però sempre recordaré la impressió coratjosa d'aquell

cap al tard entre la multitud treballadora i modesta. En els rostres d'aquell gent sofrent hi havia potser son, fatiga i preocupació, tal vegada en alguns, i en alguns moments, ratxes de temor; però el que no hi havia era molèstia, agror, rancor. Aquest és l'esperit de Londres, en l'hora dolorosa de la guerra.

En aquest retaule de gent i coses vivia «la coratjosa gent de Londres», un títol que Pi i Sunyer manllevava al *premier* britànic, Winston Churchill, i a un dels seus discursos de la guerra; era aquell en el qual es va referir a l'esperit de sacrifici de «la coratjosa gent de Barcelona», com a exemple que havien de seguir els londinencs. Londres, en definitiva, era el símbol de la resistència a l'agressió i l'esperança del triomf futur. I Carles Pi i Sunyer, amb la seva família i molts més exiliats (republicans espanyols, txecoslovacs, holandesos, danesos, polonesos, etc., en definitiva, gent de tot Europa), n'era un testimoni d'excepció.

Però cal anar al començament: com havia arribat Carles Pi i Sunyer a Londres? Ell mateix ha explicat en un volum de les seves memòries encara inèdit com s'havia posat d'acord amb el president Lluís Companys per traslladar-se a la Gran Bretanya per tal de reforçar-hi la presència catalana que, durant la Guerra Civil espanyola, havia encapçalat Josep M. Batista i Roca. Com escrivia Pi i Sunyer, la Gran Bretanya era una peça fonamental en el joc internacional. El seu paper havia estat importantíssim en els anys previs a l'esclat de la guerra mundial, però encara ho podia ser més, deia Pi, «si s'espesseïen les fosques gropades amenaçadores i esclatava la guerra que es veia a venir. Aleshores, l'illa podria constituir un centre focal en el conflicte. Negligir aquesta posició hauria estat un greu error polític».

Però hi havia un altre motiu per anar a Londres. Potser Pi i Sunyer no se l'havia plantejat d'una manera clara, però conèixer la Gran Bretanya i la seva societat era un atractiu al qual difícilment es podia resistir. Una de les primeres democràcies d'Europa; el bressol de la Revolució Industrial i de l'imperi britànic; el lloc on s'havia desenvolupat una força socialista, el laborisme, en el qual Pi i Sunyer tenia un interès molt especial; amb una cultura que havia arribat a tots els racons del planeta; i, com havia de descobrir més endavant, amb «un verd anglès» que s'estenia per tots els parcs de Londres, per les prades de l'illa. Eren molts atractius, als quals difícilment hom es podia resistir.

La primavera i l'estiu de 1939 van passar sota l'amenaça, cada vegada més propera i real, que la guerra esclataria en qualsevol moment. Les poques notícies que arribaven d'Espanya parlaven de fam, d'afusellaments i de repressió. De França, les noves feien referència als camps d'internament del sud del país; a les dificultats per trobar passatges per anar a Amèrica; als obstacles que trobaven els polítics exiliats per fer arribar les seves observacions, queixes, necessitats i peticions d'ajuda a les autoritats franceses. Alemanya, mentrestant, i davant la passivitat dels països que, precisament, s'hi havien d'haver oposat més, acabava de liquidar les restes de la república de Txecoslovàquia; el març de 1939 havia esclatat l'anomenada «segona crisi txecoslovaca», que certificava allò que ja s'havia decidit pel setembre de 1938 a Munic: Alemanya no tindria cap obstacle per imposar el seu expansionisme (la «política d'espai vital») a l'Europa central. Però encara mancava el darrer cop de teatre: la signatura, a Moscou, del pacte de no-agressió entre Von Ribbentrop i Molotov, el 23 d'agost. Amb això, l'inici de la guerra era qüestió de dies.

El dia 1 de setembre, tropes alemanyes creuaven la frontera amb Polònia. La guerra començava. A Clapham, al sud de Londres, l'eco de la guerra també va arribar; com va escriure Pi i Sunyer al *Dietari del primer mig mes de guerra*, es trobaven «davant un tombant decisiu en la història del món». Però en el seu *Dietari* també recollia els primers signes del canvi que la guerra havia de portar a la vida londinenca:

[...] La carretera de Clapham, una de les destinades a l'evacuació, està convertida en camí de direcció única. Barrejats amb els tramvies i busos, hi trepida una corrua d'autos, plens de gent, curulla de farcells, amb maletes estintolades als parafangs, amb piles de bagatges damunt del sostre. Una filera de cotxes carregats, sobretot, de dones. En un tàndem, una parella de les que surten els *weekends*, mantenen als dos costats, en un equilibri inversemblant, un castell d'andròmines. Des de la porta d'una conductora, plena de mobles i matalassos, una senyora respectable, asseguda en un silló enfundat, sembla esguardar amb suprema indiferència la vana i sorollosa fugida de les coses humanes. En un auto atapeït de criatures i de gossos, una mascota que es gronxa en la finestra de darrera, fa, amb el seu rostre de ninot, una ganyota burlesca.

Soldats, molts grups de soldats. Soldats amb gorra, soldats amb boina, soldats amb casc, soldats amb els rossos cabells que l'aire despendina. Soldats damunt de camionetes i autos, en tramvies, a peu. Soldats de pell colrada, de complexió forta i cara somrient. Soldats impertorbables, serens enmig de la confusa commoció del dia. Soldats amb una decisió franca, jove i coratjosa.

A la tarda, anem al centre de Londres. A les cinc d'aquest dia feiner, es veu més desert que un diumenge. A la vorera de Leicester Square, les portes, els llums i els cartells dels cinemes criden en va un públic absort per altres preocupacions. L'Eros graciós, de Piccadilly Circus, sembla sorprès de trobar-se tan sol, sense el tumult del tràfec que sol ordenar des del seu sòcol de pastisseria. Als carrers del Soho, les colles ocioses dels meridionals no criden com els altres dies. Davant de la National Gallery, embalen embolcalls de quadres en una gran conductora. Els coloms de targeta postal del Trafalgar Square s'arreceren, com tota Anglaterra, a l'ombra d'un Nelson que voldria revivre. Mans pietoses han posat uns poms de flors al peu del monument a *miss* Cawell. A Whitehall, els homes saluden amb més respecte, en passar per davant del Cenotafi. I uns grups de gent aguanten la pluja que comença a caure, al davant de les reixes del Parlament, on es diuen en aquesta hora paraules que tindran ressonància històrica.

La tarda va passant, lentament, en una inquietud somorta. Els cartells dels diaris es renoven, amb els grossos titulars truculents, com un seguit d'explosions que detonen en la boira gris. La gent arrenca dels venedors ambulants les noves edicions, com els fulls d'almanac en una hora febril. Les dones miren emocionades un dels innombrables balons de barratge antiaeri, que puja tot just darrera del bloc d'edificis dels Ministeris. Un grup de soldats, equipats per a la guerra, es reuneix sota els cavalls del carro de Bodiccea, al pont de Westminster. Pel Tàmesi es mou lentament un tren de barcases, gairebé enfonsades i curulles de càrrega, arrossegat per un macís remolcador. Carrer de Lamberth avall passa un regiment de cavalleria. En arribar a la carretera d'evacuació, s'hi troba altra vegada cabalós el corrent de vehicles que surten en filera trepidant i interminable. Enmig del brogit, la preocupació i el soroll, continuen immutables i calmosos, sòlids i forts com la pròpia solidesa britànica, els policies de tràfic.

Canvis i transformacions. La vida quotidiana dels londinencs (i, per extensió, de tots els britànics) s'havia trasbalsat, però la «solidesa britànica» (com l'anomenava Pi), els policies de trànsit continuaven al seu lloc. Londres entra en la dinàmica de la guerra amb el *black-out* nocturn, la

fosca absoluta per no facilitar la localització aèria als bombardeigs alemanys. Durant el dia, les primeres evacuacions i l'udol de les sirenes de l'alarma antiaèria marquen la pauta. Finalment, el dia 3, la situació bèl·lica s'oficialitza: la Gran Bretanya ha declarat la guerra a Alemanya. Aquest és el testimoni de Carles Pi i Sunyer:

[...] L'udol es fa més persistent, imperiós, inconfusible. Són tres quarts de dotze. És el senyal d'alarma. La gent surt al carrer, a les finestres. Es fan rotllos de veïns. Un d'ells ens diu la nova decisiva que encara no sabíem; inconvenients de no tenir encara ràdio. Però potser haurà estat millor. El dia era tan bell! Mitja hora fa que el primer ministre ha anunciat que, no havent rebut resposta de les proposicions fetes a Alemanya, des d'aquell moment Gran Bretanya s'hi considerava en estat de guerra.

En el dia assolellat i la quietud del suburbi, l'hora tràgicament decisiva sembla fugissera i feliç com qualsevol altra sense història. Tot seguit vénen els *wardens* de la defensa passiva, amb els cascs negres, i exigeixen a tothom que entri a les cases i tanquin les finestres. El carrer queda desert. L'udol de les sirenes ha estat llarg, lent.

[...] A la nit torna a despertar-nos l'udol llarg i queixós de l'alerta. El bruel de les sirenes no prou sincronitzades s'allarga, s'eleva i decau, i insisteix oscil·lant i persistent. A l'ombra de la ciutat fosca és com un plany sense consol. A la fi passa l'alarma, i la ciutat pot dormir en pau la primera nit de guerra.

Des d'aquest moment, Pi i Sunyer va consignar els grans i petits canvis que es van produint en la gent de Londres. Un dia són les màscares antigàs, obligatòries per a tots els ciutadans. Pi destaca l'ordre i la disciplina amb què els ciutadans porten la caixeta amb l'artefacte. Un altre dia, és el ressò de les paraules del papa, «massa tímides i tardanes», escriu Pi; o les declaracions de neutralitat del president nord-americà Roosevelt. Una neutralitat a contracor, diu Pi i Sunyer, perquè les exigències del moment hauran de dur els Estats Units a la guerra contra Alemanya. Si més no, hauria de ser d'aquesta manera. I el temps li va acabar donant la raó.

De moment, en aquesta primera setmana de setembre, la guerra sembla llunyana i, sobretot, estranya; són dies, explica Pi i Sunyer, «que s'arrossegueu iguals i lents [...]». Ha passat l'emoció inèdita de les primeres jornades, i aquestes hores buides, viscudes en la grisor suburbial, fent sentir l'angoixa de comprendre la transcendència que poden tenir per al món els fets que ocorren tan lluny». Però el país i els seus governants es preparen afanyosament per encarar els riscos i els perills. Pi escriu al seu *Dietari*:

[...] L'home del carrer pot intuir el vast i complex treball d'ordenació que deuen fer en aquests dies; imagina l'activitat que regna en els centres oficials per a anar posant en pràctica els projectes més o menys preparats, els serveis més o menys previstos; però en una ciutat tan extensa com és Londres, sols li arriben els darrers serrells dels esquemes de conjunt, i ha d'imaginar-se'ls per l'observació de nimis detalls i de fets sense importància. [...] Sabem avui, per exemple, que l'evacuació dels primers dies, amb el corrent aparentment desbordat i tumultuós de la riuada de vehicles, es féu en conjunt amb un ordre i una exactitud que honora l'organització britànica. Sabem també que hi ha amics nostres, metges, que ocupen des de primera hora el lloc previst en els hospitals respectius; i que altres amics, mobilitzats en els serveis auxiliars, hi treballen afanyosament...

Aquesta tasca d'organització ha quedat avui confirmada públicament amb la declaració oficial del Govern Britànic: diu que Anglaterra es prepara i pren les disposicions necessàries per a fer front

a una guerra de tres anys de durada. La declaració és com un saludable reactiu i un vigorós estímul per a l'opinió pública, un xic confusa i desorientada...

En la monotonia de l'espera d'una guerra que s'escampa per tot el continent, però que encara no ha arribat en tota la seva dimensió a la Gran Bretanya, una notícia sotraga profundament la vida quotidiana: la invasió de Polònia per tropes soviètiques. En el *Dietari*, Pi apunta:

El cop és dur per als aliats: però en l'atuïment de la sotragada, més que les consideracions militars i estratègiques, produeix un xoc encara major la repugnància moral. No volem entrar en raonaments ni subtilitats; sabem que, d'aquest fet, se'n donaran els pretextes i les motivacions més dissemblants; que el partidisme polític i la propaganda tendenciosa el faran tergiversar, aquest fet, al gust de cadascú, perquè els adversaris es tirin mútuament imprecacions i dicteris. Però, per damunt de la barreja de reaccions i passions que provocarà, hi ha avui, com a reacció immediata, imperiosa, incoercible, el sentiment de condemna, la simple però irrefrenable repulsa de l'ànima, la repugnància de veure la deslleialtat que representa aprofitar-se de la lluita que un altre sosté per a agredir-lo amb brutal voracitat. És la baixesa del gest allò que, per damunt de les controvèrsies dels homes i les passions polítiques, provoca un viu i honrat sentiment de repulsió i de condemna.

L'agressió russa a Polònia contribueix també fortament a augmentar el confusionisme ambient, el desordre mental en què viu el món d'avui. És la definitiva concreció del gran capgirament que representa el pacte germano-soviètic, del qual ara es veuen les conseqüències: el primer guany egoista que Rússia vol obtenir en compensació al seu ajut a Alemanya. L'anunci del pacte precedí a l'agressió alemanya; l'entrada de les tropes russes a Polònia deurà ésser l'inici de noves i cruentes agressions. Quina serà l'altra víctima immolada? Cap on es desbordarà el torrent de la violència cobejosa? Qui sabria dir-ho! Després del canvi material i moral que representen aquests fets, del canvi de posicions, de la revisió obligada de tantes idees que semblaven fixes, és impossible preveure tot d'una què pot passar.

I, finalment, a mitjan setembre, el dia 18, a la darrera anotació del *Dietari* que he anat citant, la conclusió definitiva: «La guerra serà llarga i dura, hipòcrita i monòtona. Podem, doncs, cloure aquestes impressions. Continuar-les dia rera dia fóra repetir, en una sèrie de notes sempre iguals, uns fets anàlegs, uns sentiments semblants, unes reaccions ja sentides. La guerra serà llarga i dura com un hivern. Però en el cor de l'hivern ja hi viu la primavera, que no deixarà de venir. I, en cloure aquest curt dietari, traiem de la severitat d'aquestes hores denses i greus la lliçó moral que comporten: la del coratge senzill i callat, anònim, humà, generós, dreturer».

Aquell setembre de 1939 «la guerra era lluny», escrivia Pi i Sunyer en un article per a un llibre hipotètic que duria per títol *Londres. Històries i retrats*. La guerra era al Rin i, deia Pi, «entre Anglaterra i la zona de combat [...] quedava la massa compacta de França, amb el seu potent exèrcit de primer ordre a l'aguait darrera el reducte de fortificacions inexpugnables». Però tothom recorda el resultat de la línia Maginot, l'onada imparable que, des d'Alemanya, es va abatre sobre el territori francès, la retirada i, finalment, la caiguda de París. Herbert Lotmann, un periodista nord-americà, ha narrat, dia a dia, aquesta catàstrofe al seu llibre *La caïda de París*. El que explica en aquesta obra és, literalment, el que van viure els habitants de la ciutat i aquells qui, des de l'altre costat del canal de la Mànega, observaven l'evolució de la guerra. Com deia Pi i Sunyer, «Anglaterra està sola; sola davant de l'enemic que ha arribat amb la seva puixança militar enfront de les seves costes».

Era l'hora de col·laborar en l'esforç de guerra britànic. A més a més del deure urgent de guanyar-se la vida, de dur el menjar (racionat) a taula, d'ajudar uns altres refugiats, hi havia un deure moral envers el país que els havia acollit. Els membres adults de la família Pi i Sunyer es van comprometre amb el servei de vigilància nocturn per avisar dels focs provocats pels bombardeigs alemanys sobre la ciutat de Londres. Com tanta altra gent, al jardí de la casa on vivien es va construir un refugi antiaeri. El responsable municipal de prendre les dades per a la seva construcció va resultar que era un antic combatent de les Brigades Internacionals que guardava un gran record de Barcelona i, més concretament, «del modest restaurant dels *Cargols*, al carrer d'Escudillers».

La doble obligació de guanyar-se la vida i d'ajudar a l'esforç de guerra va portar Carles Pi i Sunyer a col·laborar amb el Ministeri d'Informació. Aquesta col·laboració consistia a escriure articles curts, en castellà, que serien enviats a la premsa llatinoamericana per a la seva publicació. Pi signava aquestes col·laboracions amb el pseudònim Ramon de Rocabertí. Paral·lelament, va treballar al servei llatinoamericà de la BBC, a «La Voz de Londres», on preparava guions i textos per a radiats.

De tot aquest volum de feina (un volum prou important perquè, en un moment determinat, el mateix Pi en projectés l'edició gairebé en mitja dotzena de llibres) n'he seleccionat alguns dels articles per al Ministeri d'Informació dels dos primers anys de la guerra, on Pi formalitza la seva visió de la Segona Guerra Mundial a la Gran Bretanya. A tots els escrits d'aquests anys, tant per al Ministeri d'Informació com per a «La Voz de Londres» i l'agència de premsa Atlantic-Pacific News Agency, s'hi destaca el que jo anomenaria la «visió moral» de la guerra, és a dir, la missió de la societat britànica de defensar el país, però també de defensar la democràcia a Europa, defensar els valors morals d'un continent que, se suposava, era el bressol de la civilització, de la cultura, del lliure pensament, dels drets de l'home, de la democràcia. La guerra tenia aquesta dimensió, que anava més enllà de l'aspecte purament militar o estratègic i que afectava directament el cor de la societat que, convencionalment, hem anomenat occidental. Ja res no seria igual quan el conflicte acabés, ni entre els supervivents, ni en les relacions internacionals, ni en l'ordenació del continent, ni en el futur de la humanitat. Seguint aquest fil, a l'article «Las causas de la guerra», Pi feia una condemna severa, sense esmentar-los, dels grups comunistes que, des de 1939 (i seguint les consignes de Moscou), havien denunciat el conflicte com una guerra entre potències capitalistes, un enfrontament entre burgesies nacionals. Pi no negava una part dels arguments (des de la seva òptica d'esquerra, això és lògic), però, assenyalava, «hay más, mucho más. Están en juego principios morales y realidades que afectan a toda la humanidad, el concepto de la vida y el respeto a la manera de ser de cada uno, la independencia de la propia nación que todos sus hijos tienen el derecho de querer con el mismo amor que los alemanes puedan sentir por la suya, la repugnancia que sienten los hombres dignos por la servidumbre y la firme resolución de no aceptarla...».

Reprement el fil cronològic, la Gran Bretanya es trobava sola a l'estiu de 1940. La màquina militar alemanya havia arribat a les costes de Normandia i Bretanya i a la frontera espanyola. La Unió Soviètica havia ocupat la seva part de Polònia i els països bàltics i estava enfangada en una guerra desigual amb Finlàndia. El Mediterrani era una zona perillosa, per on navegaven alemanys

i italians preparant els assalts contra les illes gregues, Malta i la costa nord-africana amb un objectiu molt concret: el canal de Suez. El juny de 1940, la Gran Bretanya s'havia convertit en l'«escudo del mundo», una «dura y noble misión» que, el 1940, tenia una dimensió mundial, ja no nacional, ni tan sols europea. Les illes Britàniques defensaven «todo el mundo, el del otro lado de océano y de más allá de los mares. Mientras resista y resistencia tiene esta muralla de acero, América tendrá en ella un broquel protector. [...] Si por falta de sostén Inglaterra llegara a ser vencida, con ella lo sería todo el mundo libre». I, com deia abans, aquesta defensa del món lliure (i no confonguem aquesta expressió amb la que, després de la guerra, va fer fortuna amb el president Truman) anava més enllà de la qüestió purament militar. L'escut britànic «no es sólo material; defiende también un concepto de la vida fundado sobre normas éticas y reglas pacíficas, los usos de respeto, convivencia y tolerancia que son la base de la civilización, las manifestaciones de la cultura que ya se han demostrado, por la triste experiencia de unos pocos años, que es flor que se marchita en el clima abrasador de la violencia; los principios morales de la libertad individual y la dignidad humana».

Aquest plantejament de la Gran Bretanya com a defensora d'uns valors que anaven més enllà dels interessos nacionals va ser un argument sempre present a l'anàlisi de Pi i Sunyer. Continuant allò que havia exposat a «Escudo del mundo», Pi va escriure «El sentido de la civilización» per ampliar l'argument de l'article anterior. Ara no era només la visió de la Gran Bretanya en el marc del «curso dramático y espectacular de las acciones bélicas»; Pi i Sunyer escrivia sobre allò que representava una «lucha para restablecer el recto y humano sentido de la civilización. [...] El afán de esta hora tiene que ser el de volver a calcular la órbita de la civilización en un plano normal y bajo el signo positivo de paz y de progreso, de tolerancia y respeto, el que legítimamente ha de tener como fruto que es del esfuerzo humano. [...] en el fondo de las causas profundas de la lucha actual está el saber si tiene que enorgullecerse de su dignidad de hombre o avergonzarse de serlo».

Si aquesta era la missió britànica, la missió de l'Estat, de la Corona, del país, calia que la societat assumís el repte i es mobilitzés en suport d'aquesta idea i dels valors morals que defensaven. I això havia succeït, observava Pi i Sunyer, en les hores més dures. El poble britànic havia pres una resolució «de una firmeza que admira, el convencimiento de que en estas horas se juega la partida decisiva de la cual depende la misma existencia del imperio y el porvenir del mundo está perfectamente arraigado en la mente y la preocupación de todos». Sota aquesta ferma decisió, Londres continuava vivint durant el «verano de guerra» de 1940:

El hechizo de Londres, que está hecho de detalles, de matices, de movimiento, de emociones fugaces, de personas vistas al pasar, de juegos de luz que se desvanecen en un instante, encuentra en la aglomeración, producida por la guerra, de tantas gentes distintas, motivos de nueva diversidad. A pesar de que los más exóticos atavíos ya no detonan en la corrección de las calles londinenses, y que las manchas más estridentes de color se funden y armonizan en el gris de la multitud, sin embargo el número de los recién llegados hace visible su presencia. Es como un aquelarre de uniformes que se distinguen del de los soldados, marinos y aviadores ingleses, por el detalle característico de cada uno. Los gorros cuadrados de los polacos, los kepis franceses, los sombreros de anchas alas de los australianos, las cintas colgantes de los marinos holandeses, los pompones rojos

en las gorras azules de los marinos de Francia. Destellos de color y ráfagas de movimiento. Muchos grupos animados, vivos, de gente contenta, de saberse amiga. [...] Grupos de enfermeras canadienses, de fuertes soldados llegados del otro extremo de la tierra, con el rostro franco y curtido de maorís. Grises ambulancias norteamericanas, conducidas por graciosas chicas inglesas. En una calle, un camión que proyecta ante un público de curiosos los films documentales de guerra; en un parque céntrico una brigada sanitaria que adiestra en las primeras curas en caso de accidente [...]. En Trafalgar Square un concierto dado una banda militar reúne un gran gentío al amparo de la columna de Nelson...

Pero esta sensación agrisulce gusta más aún que en el tumulto de las calles céntricas, en la apartada quietud de los parques. Por la mañana el sol marchita la hierba ya amarillenta de los prados y hace más acogedoras las sombras severas de los árboles centenarios. Un grupo de jóvenes se tiende indolentemente, cara al cielo. Alrededor del kiosko la gente se entrega con una fácil ingenuidad a la sencilla atracción del espectáculo, los niños ríen y palmotean...

La descripció que ofereix aquest fragment, escrit per ser difós en el marc de la guerra informativa adreçada a Amèrica Llatina i, per tant, susceptible de no ser prou exacte o cert, té la seva confirmació en un dels molts textos inèdits que, un dia o altre, havien de formar part d'un llibre sobre Londres durant la guerra mundial. En les impressions del moment, a les notes preses sobre el terreny, Pi assenyalava, a «Fesomia de guerra», que Londres havia canviat, havia hagut de canviar per raons òbvies, però Londres no ha perdut essencialment l'aspecte normal; que poden recollir-se encara detalls i anècdotes que no revelen la intensa pressió de l'home. Però la ciutat ha canviat de rostre. I està bé que així sigui. A les exigències de la guerra correspon la fesomia de guerra. Els serveis ciutadans (bombers, serveis d'enderrocs, hospitals, etc.), la feina quotidiana de les mecanògrafes de la City, els obrers de les indústries bèl·liques, havien trasbalsat el ritme urbà, però la ciutat (com havia escrit Pi a «Verano de guerra») tenia els seus parcs, els dies d'estiu; tenia encara una vida quotidiana que, en el marc de la guerra, no volia fer oblidar els anys de pau.

Que la ciutat i els seus habitants no havien perdut la voluntat de continuar vivint i treballant enmig de la guerra, ho va poder comprovar Carles Pi i Sunyer, l'agost de 1940, quan va escriure «un simple reportaje, realizado con medios más bien modestos, la acotación de lo que ve el hombre anónimo de la calle, que conoce lo sucedido por lo que lee en los periódicos, y observa lo que pasa por lo que alcanza su vista». La primera constatació era que els bombardeigs massius no havien alterat la vida dels londinencs:

Hoy el londinense que sigue el curso de su vida habitual exactamente con el mismo ritmo y la misma tranquilidad que ayer, siente una gran sorpresa y un cierto regocijo al conocer las versiones alemanas, según las cuales una población presa de una ráfaga de pánico se desespera en una ciudad casi en ruinas. Esta inversión completa de los hechos, que no puede engañar al habitante de Londres, porque lo comprueba por si mismo, le muestra la falsedad de los partes enemigos, y aumentaría, si necesario fuese, su moral. Pero no es necesario. Más que afirmar que la moral de la población civil es elevada, refleja más la realidad decir que no ha sido ni aún lo más levemente descompuesta, mordida, quebrantada. En un momento en que la preocupación de la guerra pesa con tanta angustia sobre todos fuera tal vez una imperdonable ligereza decir que la gente se siente un poco defraudada; sin embargo la observación no se alejaría mucho de la verdad. El hombre anónimo de la calle

comprende, por los datos que conoce, el gran esfuerzo realizado por los alemanes durante la última semana, pero ante la pobreza de los resultados, queda favorablemente sorprendido y con la confianza reforzada en espera de mayores pruebas.

Els alemanys, continuava Pi, s'havien equivocat de ple, havien comès un «error psicològic» portant la guerra a Londres. La ciutat havia continuat la seva vida normal, «con el mismo espíritu de siempre», precisa Pi. Londres era una concentració urbana massa gran, amb una densitat demogràfica molt baixa, amb massa jardins i parcs. L'efecte destructor dels bombardeigs, que Pi i Sunyer no negava, només tenia un ressò especialment negatiu als suburbis més poblats. Però fins i tot aquí els danys eren limitats:

Resulta difícil [...] ver en una zona tan amplia muchos vestigios del daño producido. He visto una casa modesta en ruinas, señales de las bombas, montañas de escombros. En realidad, no más de lo que publican las fotografías de los periódicos y los noticiarios de cinema. He visto cómo se reparaban rápidamente los desperfectos, y cómo aparte de las pocas cicatrices de las heridas abiertas, también en este suburbio, el más atacado, seguía la vida normal. Cansado de buscar el sensacionalismo catastrófico que no encontraba, me he sentado en un banco de un pequeño jardín público. A mi lado dos señoras inglesas, casi ancianas, hablaban del raid que habían vivido intensamente y se referían sus impresiones íntimas. Eran dos simples mujeres, que guardaban de la época de su juventud una adorable urbanidad ochocentista y unas galas humildes que daban a su pobre atavio una elegancia anacrónica y triste. Dos supervivencias de ayer, aparentemente más fáciles a la desmoralización que al heroísmo. Y, sin embargo, no estaban desmoralizadas. Sus palabras, refiriéndose mutuamente sus emociones del día anterior, eran sencillas, naturales, llenas de calma y buen sentido....

Algú podria dir que, en articles com aquest, destinats a la premsa llatinoamericana, era obligat donar una visió optimista de la guerra, ja que així ho exigien el compromís i, per què no?, la censura militar. Però la versió catalana d'aquest article (una versió que no estava destinada a publicar-se, sinó que formava part d'un futur llibre), un text titulat «Reportatge dels primers bombardeigs», les paraules i les històries són les mateixes.

Però, apropant-se a les víctimes, com s'enfrontaven a aquests bombardeigs? Pi va intentar donar-hi una resposta a «Psicologia del bombardejat» (article que, més endavant, portà el títol «Impressions del moment»). Apel·lant a l'experiència pròpia dels bombardeigs de Barcelona, Pi i Sunyer intentava explicar la vida quotidiana sota l'amenaça aèria:

[...] Potser és una mena de consentiment fatalista el que fa que hom s'hi habitui i el superi. Potser contribueix a la meua impressió l'haver-lo viscut en dues ciutats que l'han afrontat coratjosament. Potser més simplement sigui que l'home s'acostuma a tot, i acaba resignant-se a viure en les pitjors condicions en què hagi de fer-ho. Però el resultat d'aquest procés d'adaptació psicològica representa la fallida del salvatgisme de la guerra total, que quan no obté una decisió fulminant amb la fúria devastadora del llamp, perd en eficàcia a mesura que el temps passa. Perquè falla l'efecte de terror en que es fonamenta. Una ciutat d'ànim coratjós resulta a la llarga més forta que la violència material que vol destruir-la.

Hom s'hi acostuma al bombardeig, però això no vol dir que deixi d'ésser inconfortable. Hi ha moments en que arribem a oblidar-lo; n'hi ha d'altres que, qui sap per quin miracle d'inhibició interior, us sembla que tot aquell terrabestall no va per vos; però n'hi ha d'altres en què, francament,

no les teniu totes. [...] He vist soldats catalans, dels que varen prendre Narwick amb un heroisme merescudament reconegut pels seus mateixos enemics, confessar la impressió que els havia fet un intens bombardeig i, en canvi, unes hores més tard, desafiar-ne un altre de més fort amb despreocupada indiferència...

[...] Passejant pels carrers de Londres, se us presenten sovint davant dels ulls els senyals dels estralls. Les runes, com la sang i el foc, són estridents i cridaners, i detonen com una taca que embruta tot el que té a la vora. Trobeu llocs, ferits de poc, en els que la gent treballa encara en reparar-los; cràters de les bombes damunt dels quals passen les vies de les vagonetes, espais tancats amb cordes en els que els bombers s'esforcen en extingir una romanalla de foc que fumeja, munts de runes, trossos de vidres, mangueres esteses. Façanes encara en peu, amb la pedra ennegrida per les flames que deixen veure el cel per les conques buides de les finestres esventrades; trossos de parets a les que el foc els ha donat un color daurat de mel...

[...] En aquests primers bombardeigs massius, la gent que no n'ha fet encara l'aprenentatge, procura refugiar-se on pot, i els carrers poc centrals queden gairebé deserts. Els autobusos corren per les grans avingudes suburbials, com damunt les pistes d'un aeròdrom gegantí. Es dona en aquests moments l'ideal del xofer: l'absència del peató...

Quan, a la nit, el bombardeig pren una intensitat de «blitz» baixem al refugi, aquesta mena de galeria als baixos de la casa, que ens ha tocat en sort, un tros de corredor amb armaris, que sense raó lògica ens fa creure mig salvats. Una il·lusió de seguretat; i potser això basta. Els de casa, embolicats amb mantes i abrics, semblen en la llum incerta, pàl·lids fantasmes immòbils. Les hores van passant, llargues i lentes, mentre se sent un xic esmoreït el remor de les explosions i els espetecs dels antiaeris. Molta son i poc dormir...

La nit passada l'agressió ha estat principalment dirigida al cor de la ciutat vella, aquesta xarxa laberíntica de carrerons estrets, amb les botigues sòrdides, les parades dels antiquaris modestos, i les llibreries de vell. Quan avui hi hem passat, el barri antic ja estava en ple recobriment; es veien ací i allà els munts de runes de sempre, alguns racons equívocs eren més clars i, en les petites botigues, tornaven a lluir les pobres galindaines darrera dels aparadors sense vidres. Hi havia una gran escampadissa de llibres, molts d'ells per terra. Hom estaria temptat de remarcar-hi un fàcil simbolisme de l'odi totalitari a la llibertat de les idees. Però la majoria ja s'arrenglerava en els prestatges improvisats amb trossos de fusta, i altre cop els mateixos curiosos d'ahir tornaven a fullejar els llibres, més bruts de pols, i un xic més vells encara del que el corc dels anys els havia envellit.

[...] Als sis mesos de sofrir-los, ha canviat per complet la imatge de Londres en les hores de bombardeig. Ja no és, com en els primers temps, quan els carrers quedaven gairebé deserts; amb l'aprenentatge forçós, la gent s'hi ha anat fent, els carrers són plens i la vida continua. La guerra ha donat a Londres, que n'és el centre, major intensitat de vida, riquesa de color i vibració de moviment...

[...] Caminant per Londres, passeu a vegades pels llocs més castigats i us deprimeix l'extensió de l'estrall; altres cops caminant per carrers sense runes, veieu tantes cases intactes que us sembla que no li han fet tant de mal com volien. Jutjant-ho d'una manera objectiva, la destrossa és important, però estadísticament no ho és el percentatge destruït en proporció del que resta en peu. El mateix passa amb la gent. Presa entre les pedres del molí de la guerra, hi ha moments en què us sembla, als vostres ulls, castigada per les privacions, el poc dormir, el cansament i els foscos interrogants encara amenaçadors en l'ombra del futur. Però, poc després, potser perquè un raig de sol ha estripat

la cendra de la boira i el món se us fa més clar, veieu la multitud decidida i animosa, fort el tremp i el coratge, esguardant el demà amb irreductible esperança. I arribeu a la conclusió que Londres com Anglaterra és massa ciutat, tant la ciutat de pedra com la dels homes, perquè pugui ésser destruïda ni abatuda.

Els bombardeigs, el *black-out*, el racionament, les privacions, etc., tots aquests eren els aspectes més durs de la guerra, els que feien real aquell conflicte. Al costat d'això, al costat de la difícil vida quotidiana, existien els «oasis de cultura», les activitats antibèl·liques per naturalesa. Hi havia els concerts de música de cambra, que es duïen a terme, per exemple, «en el amplio refugio de los sótanos, llenos por completo; una sala cuadrangular, severamente tapizada de tela gris, con cortinas blancas». També es feien representacions de ballets «que se dan en un teatro público y un club reservado a los fieles». I, com no podia ser de cap més manera, «las cortas sesiones del mediodía, en que se representan escenas destacadas de las obras de Shakespeare [...] El nutrido público que se congrega en un teatro próximo a una de las zonas más castigadas por el bombardeo, sigue con interés y fervor la representación, efectuada con medios modestos pero con una sobria corrección y un gran gusto artístico». Aquest oasi d'art «contribuye a mantener el equilibrio interior, la serena firmeza del pueblo británico; y hace aún más animosa y resuelta su inquebrantable decisión de arrastrar los riesgos y dolores de la guerra hasta ganar una paz que será segura garantía de la alta libertad de espíritu».

La guerra s'allargava i s'estenia. Alemanya havia envaït la Unió Soviètica, a l'estiu de 1941, amb la qual cosa s'havia obert un altre front de guerra. Després vingueren l'agressió japonesa a Pearl Harbour i l'entrada oficial en el conflicte dels Estats Units. Ara era una guerra literalment global, planetària, però l'equilibri de forces encara persistia. La Gran Bretanya es mantenia ferma sota els bombardeigs i al llarg del seu imperi colonial. Amb avançades i reculades, intentava que Alemanya no tanqués el cercle al voltant del Mediterrani amb la batalla de l'Àfrica del Nord. Els anys centrals de la guerra es van viure enmig de sentiments contradictoris, entre l'esperança i el cansament. Així ho va intentar reflectir Pi i Sunyer a la seves *Memòries de Londres*:

Era una hora en la que es creuaven dues corbes, l'una de sentit descendent i l'altra ascendent, però no contínues i definides, fluctuants, amb alts i baixos. Un dia semblava tot guanyat i l'endemà hi havia por de perdre-ho. Totes les guerres deuen ésser una mica per l'estil, però la complexitat d'aquesta feia que les perspectives fossin confuses, fent-les canviar en poques hores un esdeveniment sortós o una burxada adversa. A poc a poc, anàvem remuntant la costa, però l'ascensió era isarda i penosa.

Aquesta sensació contradictòria no era sols subjectiva; es reflectia també a l'ambient. Era prou mirar entorn per a veure els senyals visibles d'aquesta hora ambigua. La situació material en certs aspectes havia millorat, però en altres [havia empitjorat]. Les racions eren més reduïdes i en general es trobaven menys coses. [...] Quan encara, per atzar, veieu una botiga del centre amb els vidres sencers i els aparadors plens, us dona la sensació d'una cosa d'altre temps, del Londres d'ahir...

I en aquesta hora contradictòria, aquesta sensació real de davallada contrasta amb altres signes també venidors de recobriment. Si volguéssim sintetitzar la impressió visible dels carrers del centre de Londres en sortir del tercer hivern de guerra, podríem simbolitzar-la en un fet que sembla superficial i frívol, però que en el fons no ho és: la resurrecció de l'aparador. Al primer hivern en guerra, el paisatge urbà era l'habitual, amb les façanes intactes i els magatzems i botigues curulls de gènere

[...] A conseqüència dels bombardeigs quedaven [...] els aparadors dels grans magatzems i les botigues amb els vidres trencats, els maniquís caiguts, els articles polsosos, semblaven les pobres despulles d'un naufragi irremediable, de quelcom que havia estat i no tornarà a ésser. En canvi, el tercer hivern de guerra, entre altres esdeveniments transcendents, he vist un fet que sembla anecdòtic: que l'aparador ha ressuscitat. En les hores més tràgiques dels bombardeigs podien ja observar-se alguns senyals de recobriment. De les cases desfetes, dels espais buits, dels carrers deserts hom veia tot seguit irrompre [...] de nou els signes d'una vitalitat alhora tenaç i subtil. I un d'ells, i dels més representatius, és la resurrecció de l'aparador.

Ni la resurrecció de l'aparador ni l'alliberació del maniquí (com anomenava Pi el fet que els bombardeigs alemanys, en destruir els aparadors, havien llançat al carrer, entre les runes, els maniquins exposats) no eren anècdotes superficials. Eren un símbol de normalitat, de represa, ni que fos parcial, d'un ritme de vida que la guerra havia interromput. Si els maniquins s'havien alliberat, en un pla més significatiu també ho havien fet els ciutadans. S'havia acomplert una «gran transformació social», en paraules de Pi, perfectament visible en la població: «La gent ha hagut d'ammotllar-se a les circumstàncies, crear una modalitat de vida que sobretot atengui les necessitats essencials. I la resultant n'és una major llibertat. Les exigències han imposat una actitud més dinàmica, més viva, més lliure. Aquest corrent [...] ha influït també en les psicologies individuals. La sensibilitat és més àgil i desperta. Gran nombre de persones dona també la impressió d'haver-se alliberat com els maniquis. Es trencaren els cristalls de moltes convencions, i moltes consciències endormiscades han sortit de l'ambient tancat de llurs aparadors...».

Tot i aquests símptomes de canvi, la guerra continuava i, per exemple, l'any 1944, Pi havia de constatar que «pesa el cansament dels mesos, els dies i les hores, amb l'esforç tossut per a no desesperar». I es preguntava: «On és aquella alegria de la guerra? Aquella pressió il·lusionada, aquella fe segura, on són? Som encara els mateixos d'abans? O, potser, seríem, irreversiblement, uns altres?». El cansament i la tensió, continuava explicant Pi i Sunyer, es notaven en el paisatge dels parcs, en el paisatge de les cases enrunades, en el paisatge dels avions que sobrevolaven el cel de Londres. Fins i tot davant d'una nevada hivernal, les víctimes/espectadors de la guerra notaven aquell cansament. Un dia va nevar, escriu Pi a les *Memòries de guerra*; evidentment, no era la primera vegada que ho veien, però l'any 1944 (el cinquè de la guerra) l'ànim era un altre: «Possiblement, els primers anys la il·lusió inèdita [de la nevada] ens feia veure el costat bonic. Però ara, en el cinquè any de guerra, ja estem cansats de la neu. Com comencem a estar-ho de tot».

Però, a la fi, la guerra es decantà del costat dels aliats. Els soviètics, després de la batalla de Stalingrad, havien iniciat l'ofensiva quasi ininterrompuda que els portà fins a Berlín. Els aliats occidentals havien desembarcat a Normandia i a la costa mediterrània francesa. Mussolini havia caigut, a Itàlia, i britànics i nord-americans havien ocupat Sicília. El conflicte s'anava resolent, la victòria cada vegada era més propera i aviat seria hora de fer balanç. Al darrer capítol de les *Memòries de Londres*, Pi en feia la valoració:

Una guerra amb menys baixes de combatents en els camps de batalla. Però amb més pèrdues entre aquells que no la feien activament. Una guerra amb un gran tou de sofriment i de dolors. Fou la dels bombardeigs intensius que sofriren les poblacions dels països en lluita. I fou la guerra de les més cruels persecucions racials i ideològiques, de la vergonya degradant dels camps de concentració,

del sàdic refinament de la crueltat. Una guerra abrindada per les doctrines de la violència i de l'odi, de la que la nostra n'havia estat el primer acte de la gran tragèdia. De retorn d'una curta estada com a periodista en l'exèrcit nord-americà i britànic, ens contava Murillo Marroquim, el brasiler company nostre de treball, com avançant amb les tropes americanes, trobaren un gran magatzem, del sostre esventrat del qual en sortia una gran fumerada. I en esventrar la porta trobaren entre el munt de palla els cadàvers carbonitzats dels jueus que els nazis, en retirar-se, deixaren morir damunt la palla encesa. I d'això feia tan poc, que quan ells hi arribaren, els cadàvers encara fumejaven.

La contrapartida d'aquest dolorós volum de sofriment fou la fortalesa d'ànim amb què molts la resistiren. I entre els que més mostraren aquesta virtut podien contar-s'hi els que feren tan coratjosament la nostra guerra. Com una prova més si calguessin em plau recordar una conversa anecdòtica, però significativa. Una tarda d'aquells dies de l'acabament de la guerra, jo havia hagut d'anar a Aldenham, on vaig trobar-hi, en una rotllana de coneguts, un coronel nord-americà que havia visitat els camps de concentració alemanys tot just després de deslliurar els llocs respectius, i el qual havia de redactar per a la BBC les impressions recollides. Com tot seguit m'interessà el que deia! Parlava de la fortalesa moral mostrada per la gent dels diferents països als camps de concentració, i espontàniament, sense saber qui era jo, va dir que els camps que guardaven més alta moral foren aquells en els que hi havia antics soldats republicans espanyols; que era prou que n'hi hagués un grup de republicans amb fe i amb tremp per a mantenir la moral col·lectiva. [...] Un testimoni objectiu que, en aquelles hores de prova, fossin els antics lluitadors de la República els que donguessin un exemple de fortitud.

Em sembla que aquesta citació és especialment pertinent, ara que acabem de commemorar l'alliberament del camp d'extermini d'Auschwitz, el símbol de l'univers concentracionari nazi. Després vingueren tots els altres, entre ells Mauthausen, del qual ha deixat un testimoniatge inesborrable el llibre de Montserrat Roig i sobre el qual l'Amical de Mauthausen en manté un de permanent.

Com van viure els darrers dies de la guerra? Aquest és el testimoniatge de Pi i Sunyer:

[...] La guerra el poc que en quedés tornava a ésser lluny. Mes aquest cop no era per a retornar més amenaçadora; era per cloure's, a la fi, dintre de pocs dies. Feia ja força temps que, ocupada la costa francesa, havien deixat de venir les bombes voladores. Un risc menys. Però encara, per un temps, continuaven caient els coets. Però ja feia uns dies que aquests tampoc no arribaven. Era una sensació d'alleujament, ja com de pau. De no ésser que les reaccions eren encara tan escasses, ja creuríem viure-hi. Però la mateixa rapidesa amb què arribaven les notícies sensacionals, en feien estar neguitosos, amb els nervis tibants. Dels diaris gairebé només en llegíem els titulars; i més que les informacions sobre el curs de la guerra, ja a les acaballes, allò que despertava major interès eren les històries de les persecucions, dels camps de concentració, de les crueltats i horrors del règim finalment vençut...

[...] [Recordo] el neguit dels darrers dies, quan dubtant-ne encara, ens preguntàvem si era veritat aquella fi tan esperada. I recordo també aquell rampell hostil de la natura, com si volgués glaçar les nostres esperances. Fins aleshores la primavera fou més aviat càlida, però de sobte vingué una intensa onada de fred. El darrer dia d'abril, en despertar, veiérem les teulades cobertes de neu. Les flors brillaven amb major frescor, però els fruits s'havien glaçat. No fóra això com un mal averany del que pogués venir? Era l'aprensió de cara al futur que en tot ens feia veure-hi ominosos senyals.

Les cases enrunades per les bombes ara ens semblaven més irreparablement destruïdes. No era això, també, com un advertiment irreversible del destí? [...] El fet real, positiu, era que la guerra estava acabant-se...

[...] El govern britànic acordà que es celebressin com a dia de la Victòria el 8 i 9 de maig. Però tan prompte com vingueren les hores de la rendició, la gent, amb un impuls espontani, van llançar-se al carrer. L'animació, el xivari, feia que semblés una nit de dimarts de Carnaval. [...] Una impressió de tristesa ombrívola, d'una nit goyesca, perquè encara no hi havia llums, i malgrat els fanalets xinesos de les finestres i els petits llampecs esblaimats, predominava la fosca del «black-out». Una gentada corrent d'un carrer a l'altre, empenyent-se, cridant, fins que a poc a poc, el cansament primer, més tard les primeres gotes de la pluja anaven deixant deserts els carrers...

A la fi, escriu Pi, «la guerra s'havia guanyat. Ara en restava el cansament d'aquests dies. El cansament d'aquests anys. Però enmig de la fatiga, superant les depressions passades, ens dèiem que aquesta fi victoriosa de la guerra havia de representar l'esfondrament de les ideologies vençudes, [el triomf] dels principis de llibertat i democràcia, el redreç de les injustícies comeses. I miràvem el pervindre amb reservada confiança. Què no podíem esperar?».

Aquí s'acabava la guerra, a Europa i a Londres, i començava una nova etapa. Carles Pi i Sunyer en va ser un espectador privilegiat des de l'experiència de tres anys de guerra a Barcelona. La va viure a casa seva, als carrers, a «La Voz de Londres». Durant cinc anys, va viure sota les bombes alemanyes; va estar vinculat a organismes oficials; va col·laborar en els serveis ciutadans; va treballar en la venerable institució de la BBC. A més a més, cal tenir en compte que en la persona de Carles Pi i Sunyer s'esdevé un fenomen que, pràcticament, no s'ha donat en cap més dels catalans que van viure a la Gran Bretanya durant la Segona Guerra Mundial: sense renunciar a la seva biografia, es va capbussar en la societat britànica i en va assumir els costums i la vida quotidiana. Per aquest motiu va poder escriure els fragments que he citat anteriorment, va poder fer unes anàlisis tan penetrants i ajustades sobre tot allò que succeïa en aquells anys i va poder fer el retrat exacte de «la coratjosa gent de Londres».

NOTES PER A UNA HISTÒRIA DE POSTGUERRA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1942-1961)

JOAN SAMSÓ

INTRODUCCIÓ

És sabut que una de les raons principals de l'alçament militar de 1936, i de la guerra, va ser anul·lar l'autonomia catalana i posar fi a l'hegemonia del català a Catalunya. Els «nacionals» consideraren la llengua catalana culpable de la «secessió espiritual» de Catalunya. Després de 1939, incorporada aquesta a la nova Espanya, van fer desaparèixer totalment el català de la vida pública. Amb la col·laboració d'una part de la societat, va semblar que Franco havia aconseguit eliminar per sempre la llengua pròpia de Catalunya. L'instrument de reespanyolització va ser la imposició radical d'un sol òrgan oficial: el *habla de Cervantes*. Precisament, l'expressió més concreta de la renovada sobirania sobre les *provincias* reconquerides fou l'exclusivitat de l'idioma.

El gener de 1939, l'Institut d'Estudis Catalans,¹ màxima representació de la cultura catalana, va ser donat per debolit, com tantes altres institucions representatives. Desaparegut l'Institut, el substituïren per l'Instituto Español de Estudios Mediterráneos, que fins s'emparà dels locals de l'antiga Casa de Convalecència (el flamant Instituto Español es va volatilitzar enmig de la corrupció). Com amb Primo de Rivera, la denominació de la Biblioteca de Catalunya tornà a desnaturalitzar-se en «Biblioteca Central».

La supressió de l'Institut ja havia estat reclamada durant la guerra, i abans, pel feixisme espanyol, que titllava el català modern d'invenció de Pompeu Fabra, d'artifici construït a partir del *dialecto* i del francès. Exclosa automàticament la llengua catalana de la pléiade de les llengües cultes i de la universalitat de la ciència, per al nou règim no hi havia cap més llengua acadèmica i científica que l'espanyola, ni més institucions que les «nacionals». La seva política sempre va ometre l'existència d'un català científic i modern i ignorà l'alta institució que el representava en el concert internacional. Per això el Govern no va autoritzar Francesc Cambó a continuar la col·lecció «Bernat Metge» de traduccions² per tal com un *patois* no podia interpretar els clàssics grecs i llatins. En canvi, sí que va autoritzar, l'any 1941, la reedició de l'obra de Verdaguer (publicada el 1943 per Josep M. Cruzet) en ortografia arcaica. El règim sabia que, per a la pervivència d'una llengua, més essencial i tot que el fet literari, és l'aplicació a la investigació científica.

1. Miquel COLL I ALENTORN (1981), *Els primers setanta-cinc anys de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona, Nadalà d'Òmnium Cultural.

2. M. Josepa GALLOFRE I VIRGILI (1991), *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*.

RECONSTRUCCIÓ

En aquesta contextura cal inserir la reconstrucció clandestina de l'Institut d'Estudis Catalans, de la qual el present treball dóna notícia general.³ El 1942 es van produir tres reaccions concretes, que havien de ser els tres pilars d'un moviment articular de resistència cultural. Van ser l'Institut d'Estudis Catalans, el cenacle Amics de la Poesia i els Estudis Universitaris Catalans els que donaren testimoniatge de la vida científica i literària i en garantiren la continuïtat, assegurant-ne el relleu amb la formació de futurs quadres.

La reaparició de l'Institut va representar la certificació, tant per als catalans de l'interior i de l'exili com davant el règim espanyol i la comunitat internacional de cultura, que es continuava existint. Va desmentir l'auguri del *finis Catalonia*. Però va haver de sobreviure en unes condicions que segurament al món cap més corporació acadèmica no ha patit. De fet, va funcionar a un ritme més testimonial que eficaç.

La reconstrucció va ser capitanejada per dos homes: Josep Puig i Cadafalch i Ramon Aramon. El primer, retornat de l'exili el 1942 i simbòlic *president* de Catalunya a l'interior, va assumir la representació màxima de la màxima institució i com a tal va presidir, fins a la seva mort el 1956, els actes culturals més significatius de l'oposició. El segon, «home de pedra picada»,⁴ va portar les regnes de l'Institut (també les gramaticals). La història de postguerra de la corporació és, en bona part, la història del seu secretari general: les circumstàncies i la seva determinació li van conferir un poder absolut.

L'abril de 1942, Josep Puig i Cadafalch, a proposta de Ramon Aramon, i amb l'autoritat que li donava haver estat president de la Mancomunitat de Catalunya (1917-1924), va reunir a casa seva Eduard Fontserè i Josep M. López-Picó, els únics membres numeraris de l'Institut que quedaven a l'interior. Amb l'antuència dels qui es trobaven a l'exili, hom va acordar la reconstrucció de l'Institut i el nomenament com a nous membres numeraris, en substitució dels morts, de Jordi Rubió i Balaguer, Agustí Duran i Sanpere, Josep M. de Sagarra, Joaquim Folch i Torres, Pius Font i Quer, Josep R. Bataller i Ramon Aramon, que va ser elegit secretari general.

L'1 de maig de 1942 va celebrar-se la primera sessió oficial i de treball de la nova època, i des d'aleshores cada mes es feren un ple i una reunió de cada secció. Els presidents de les seccions van ser Puig i Cadafalch (de la Secció Històricoarqueològica) i Eduard Fontserè (de la Secció de Ciències). Carles Riba, que va retornar de l'exili per l'abril de 1943, va ser president en funcions de la Filològica fins a la mort de Pompeu Fabra el 1948, que va ser-ne president.

Un cop refets els quadres, es començà a treballar discretament, sense ni cinc cèntims, fent «com si no passés res». Persones de confiança de Ramon Aramon van començar a treballar a l'Ateneu Barcelonès (s'hi trobaven, l'any 1943, amunt i avall amb els diccionaris i les fitxes, les bibliotecàries Montserrat Martí, Maria Riera Llorca, Rosa Ricard i Hortènsia Coromines, el redactor Ricard Albert i el gramàtic Josep Miracle, que feia de corrector). Les seccions van reprendre els

3. Vegeu l'estudi sobre l'IEC al capítol IV del volum II de la tesi doctoral de Joan SAMSÓ LLENAS (1992), *La cultura catalana entre la clandestinitat i la represa pública. Barcelona 1939-1951*. Departament de Filologia Catalana. Facultat de Lletres. Universitat de Barcelona.

4. Albert MANENT (juliol-agost 1978), «Ramon Aramon i Serra, l'home fort de l'Institut», *Serra d'Or*, pp. 23-31.

seus programes, continuant la Secció Filològica els treballs del diccionari normatiu, i la Historicoarqueològica, la *Catalunya carolíngia* de Ramon d'Abadal, recull de documentació anterior a l'any 1000. La Secció de Ciències, en canvi, va restar paralitzada.

Paral·lelament a l'escassa però real vida científica (l'Institut ha estat sempre un centre d'investigació i només les funcions reguladores de l'idioma són similars a les que pertocquen a les acadèmies), s'hi va reprendre la vida acadèmica. El 1944, a casa de Puig i Cadafalch, es va celebrar la primera festa acadèmica anual de la corporació, per Sant Jordi. Durant dotze anys va celebrar-s'hi, fins a la seva mort (després, amb un caràcter de festa social cada cop més accentuat, va celebrar-se als domicilis de l'arquitecte Lluís Bonet Garí i de l'industrial Joan Botey, fins a l'any 1959, que un incident amb la policia, que relatarem més endavant, va fer acabar aquelles celebracions). El 1945 l'Institut s'amplià amb el nomenament de nombrosos adjunts i membres corresponents i començaren els primers contactes amb acadèmies i universitats estrangeres. El 1946 va convocar el primer premi d'investigació (l'any següent el cartell ja en contenia deu).

Cal dir que l'any 1946, pel context polític internacional, el règim va haver d'aixecar parcialment la prohibició universal del català i rectificar el veto total de la lletra impresa. Aquest canvi equivalgué, de fet, a un reconeixement efectiu de la llengua catalana, que no podia ser destruïda ni substituïda per una altra. Però només va modificar la tàctica de la seva política assimilista, no pas l'estratègia, destinada a mantenir el català en els estrets marges del folklorisme i del jocfloralisme, del localisme. Únicament va permetre l'edició d'alguns llibres de creació literària i de folklore, però no pas les traduccions ni l'assaig; i així ho mantingué fins molt avançada la postguerra, fins després de 1961. Els ideòlegs del règim, per tant, seguien negant al català les qualitats d'una llengua científica i moderna perquè seguien buscant-ne l'afebliment, la desaparició.

El 1947, l'Institut va publicar els dos primers volums d'obra nova: *Diplomatari de l'Orient català*, d'Antoni Rubió i Lluch, i el primer premi Prat de la Riba, concedit amb intenció explícita a una obra científica: *Hispatologia d'una capa d'epitelis semiescamós pla que cobreix les mucoses digestives*, de Frederic Duran i Sardà. Les publicacions de l'Institut, com a fundació científica oficial reconeguda per la Unió Acadèmica Internacional, estaven exemptes de censura prèvia o de permís de circulació. I, encara que el Govern no va acceptar mai aquella exempció, cap llibre de l'Institut no va ensopegar amb impediments. També l'any 1947 l'Institut es reincorporà a la refeta Unió Acadèmica Internacional i pogué, per fi, instal·lar-se físicament al pis que Editorial Pedagògica conservava a la Gran Via, número 600 (propietat de la desapareguda Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana). Així, al cap de nou anys de la desfeta, l'Institut ja s'havia assentat i convertit en reducte bàsic del catalanisme cultural i en punt de referència de les noves generacions. Simbolitzava continuïtat i legitimitat.

Entre 1948 i 1951, el context polític va anar sofrint variacions. El gener de 1949, en ple procés de consolidació del franquisme i, paral·lelament, de reaparició pública de la literatura catalana, la corporació en ple va poder presidir, a l'església de Pompeia, uns funerals per Pompeu Fabra, traspassat el dia de Nadal (la notícia de la seva mort havia estat silenciada a la premsa i a la ràdio). Aquest fet —prova de la «impunitat» de què gaudia l'Institut per la protecció internacional— pot prendre's com a indicador de la incipient però inevitable represa pública de la vida literària i cultural catalana.

El reconeixement internacional del règim de Franco va portar, finalment, al canvi de govern de juliol de 1951, d'efectes liberalitzadors. Efectivament, durant els primers anys cinquanta l'Institut començà a celebrar, als salons de la casa d'un patrici barceloní, concorregudes sessions solemnes commemoratives, com la tinguda el 1953 en ocasió del cinquantenari de la mort de Jacint Verdaguer, símbol de la Renaixença; o com la celebrada el 1952 arran de la mort de Josep Pous i Pagès, figura emblemàtica, des del seu retorn el 1944, de la resistència política. També caldria destacar la celebració del cinquantenari de l'Institut, el 1957, amb la presència de màximes representacions, entre elles l'abat Escarré.

Les festes anuals de l'Institut, institucionalitzades, il·lustren la situació paradoxal de «pública clandestinitat» (en expressió de Miquel Coll i Alentorn) en què visqué la institució. Des dels primers anys cinquanta, aquelles convocatòries van anar esdevenint autèntiques «festes socials», que afegien a la dignitat acadèmica la representació social. «Una certa burgesia important»: els industrials —i llurs esposes— que feien de mecenes de l'Institut, agrupats a Benèfica Minerva, va prendre el costum d'assistir-hi, com explica Maurici Serrahima.⁵ També van ser-hi convidats, en diferents ocasions, els directors de l'Institut Francès i de l'Institut Britànic o els cònsols generals de França i de la Gran Bretanya.

La policia controlava l'activitat de l'Institut (remenava el correu de fora i es quedava el que li semblava i, d'altra banda, Ramon Aramon va haver de comparèixer més d'un cop a la Via Laietana), però no ocasionà gaire molèsties. L'any 1959, no obstant això, va impedir la celebració de la festa anual. A Pere Bosch-Gimpera, exrector de la Universitat Autònoma de Barcelona encara a l'exili, com a últim membre numerari designat, aquell any li tocava fer el discurs principal, que havia de llegir Jordi Carbonell. La policia va veure'n el nom en una de les invitacions i va voler detenir el conferenciant (Vicente Juan Creix, cap de la policia, es va presentar al pis de l'Institut, a la Gran Via, i se n'emportà detingut Ramon Aramon). A l'hora prevista, uns agents, a l'entrada de la casa de Lluís Bonet Garí al carrer de la Reina Victòria, van anar identificant els invitats que hi arribaven, entre ells el cònsol de França a Barcelona, M. Juillet. A partir de l'incident s'acabaren aquelles celebracions socials —distintiu de l'època— que «dissimulaven» els actes «clandestins».

FÒRUMS INTERNACIONALS

Ramon Aramon va tenir molta cura de les relacions internacionals. La pertinença a fòrums internacionals va servir d'escut a l'Institut. La condició d'acadèmia inscrita a la Unió Acadèmica Internacional va contribuir a fer-ne possible la continuïtat perquè va impedir que fos represaliat. En el moment de la represa de la Unió, el 1947, a causa de la impossibilitat legal d'enviar un delegat a Brussel·les, seu de l'organisme, s'hi restablí contacte per correu (l'Institut va rebre ajuts de la Unió Acadèmica Internacional i de la UNESCO). Fins a l'any 1950, a les reunions internacionals no hi assistí cap més delegació espanyola que la del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, però el reajustament de la política del règim comportà la possibilitat d'assistir a congressos a l'estranger (Ramon Aramon obtingué el passaport el 1950). Igualment,

5. Maurici SERRAHIMA (1972), *Del passat quan era present*, vol. II, ed. 62, Barcelona, p. 208.

s'establiren contactes amb membres a l'exili de l'Institut, com Josep Carner, Lluís Nicolau d'Olwer, August Pi i Sunyer o Pere Bosch-Gimpera.

Així, la llengua catalana va poder ser directament defensada als fòrums internacionals a l'estranger; però en una ocasió, també, oficialment, a Catalunya. L'abril de 1953 va celebrar-se a Barcelona el VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica, en el qual es posà en relleu la feblesa del règim davant l'opinió dels fòrums internacionals. El català hi va poder ser utilitzat sense restricció en totes les sessions. Atesa l'especificitat del congrés, hi havien estat autoritzades, a més del castellà i del francès, les altres llengües romàniques. Entre els tres-cents congressistes d'una vintena de països, la delegació de l'Institut la componien Ramon Aramon, Pere Bohigas, Lluís Faraudo de Saint-Germain, Jordi Rubió i Joan Coromines, aleshores professor de la Universitat de Chicago, que venia a Barcelona per primera vegada en tretze anys (havia estat elegit feia dos anys membre adjunt de la Secció Filològica). Totes les comunicacions dels filòlegs catalans (també de Francesc de B. Moll i de Manuel Sanchis Guarner) van ser aplaudides eloqüentment. Carles Riba i Agustí Duran i Sanpere van posar en relleu, amb circumloquis, els entrebancs a què estava sotmesa la institució que representaven i l'ús de l'idioma. Els estudiants universitaris que concorrien a les sessions irromperen en aplaudiments quan el professor Enric Guiter, del Rosselló, usà el català i no pas el francès. Aquests es reproduïren quan el professor de la Universitat de Lieja Maurice Delbouille va fer una defensa del dret dels catalans a usar públicament la llengua. Aleshores, el representant oficial del Govern, Santiago Royo Villanova, que era sotssecretari d'Educación Nacional, va haver de forçar a manifestar que el Govern espanyol tenia la llengua i la cultura catalanes com un patrimoni d'Espanya especialment protegit.

LES SOCIETATS FILIALS

Potser l'aspecte més interessant de tots, perquè reflecteix la renovació de postguerra de l'Institut, és la creació de les societats filials, que van incorporar bon nombre de joves estudiosos. La funció era connectar-los amb els investigadors més grans. El maig de 1946 va ser constituïda la Societat Catalana d'Estudis Històrics (l'abril de 1942 ja se n'havia constituït una comissió gestora, formada per Ramon Aramon, que en va ser president, Pere Bohigas i Miquel Coll i Alentorn, que en va ser secretari). S'inaugurà amb una sessió commemorativa del centenari de Narcís Oller, celebrada a casa de Lluís Bonet Garí, el mes de juny, amb discurs a càrrec de Maurici Serrahima. L'ímpetu d'una densa primera etapa es va traduir en moltes dotzenes de comunicacions científiques. N'hi trobem, per exemple, de Josep de C. Serra Ràfols, Ferran Soldevila, Joan Ainaud de Lasarte, Antoni M. Badia i Margarit, Joan Mercader, Enric Hernández Roig...

El 1947 va reprendre les activitats la Societat Catalana de Geografia (fundada el 1935), molt activa, essent-ne president Ramon Bataller i secretari Josep Iglésies. Les societats de Biologia, Història Natural i Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques, no van actuar fins a la dècada dels seixanta.

Ja el 1948 va ser creada la Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Econòmics i Socials, la qual va incorporar-se com a filial a l'Institut el 1951. Va permetre la relació entre diferents generacions i tendències polítiques. Fou constituïda per un nombrós grup de llicenciats i d'estudiants de dret,

procedents del Front Universitari de Catalunya, d'Unió Democràtica de Catalunya, del Moviment Socialista de Catalunya i del grup Torras i Bages (eren Pere Cuixart, Anton Cañelles, Josep M. Ainaud, Enric Jardí, Lluís Torras, Jaume Carner, Agustí Bassols i Joan Reventós). La constitució d'aquesta filial és un dels fets més destacables d'aquells anys de consolidació i d'expansió del moviment d'oposició cultural, que s'adaptava a una estratègia possibilista d'aprofitament de totes les vies: legals, tolerades, semiclandestines... Sorgiren iniciatives entre els joves que superaven les limitacions de la clandestinitat i se cercaren fórmules aptes per a una pràctica unitària del fet cultural. El caràcter científic de la Societat va permetre d'integrar-hi sectors encara al marge. Així per exemple, Lluís Duran i Ventosa, un prohoms de la Lliga, va ser escollit president de la Secció d'Economia. En el si de la Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Econòmics i Socials s'esdevingué un dels debats més vius i renovadors de la dècada dels cinquanta. Només cal dir que va assolir el centenar de socis i que algunes de les comunicacions que s'hi van fer tractaven de temes com «El Mercat Comú» (1948, de Josep M. Ainaud de Lasarte), «La immigració» (1954, de Jordi Pujol) i «Com som els catalans» (1954, de Jaume Vicens Vives).

FINAL

Les finances foren el gran escull de l'Institut. Les subvencions, procedents de Benèfica Minerva, l'associació privada de mecenatge dirigida per Fèlix Millet i Maristany, no arribaven a cobrir els pressupostos i els ròssecs s'acumulaven; per exemple, el curs 1947-1948 el pressupost ascendia a tres-centes mil pessetes, de les quals, a l'acabament de l'exercici, mancaven per cobrar més de la meitat). Els recursos a penes satisfien les necessitats de manteniment: secretaria, auxiliars, material, dietes, impremta... Sempre mancà pressupost per a la investigació. Després, ja vingué Òmnium Cultural, que va establitzar modestament les finances i les retribucions del personal auxiliar. El 1961, l'Institut s'allotjà a la seu d'Òmnium al palau Dalmases fins al desembre de 1963, que la policia va clausurar-ne l'estatge. Però la dels anys seixanta ja és una altra època de la història de l'Institut d'Estudis Catalans.

L'ATLES COMARCAL DEL BAIX LLOBREGAT, O LA CAPACITAT DE COORDINACIÓ DEL CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DEL BAIX LLOBREGAT

AGUSTÍ GARCÍA LARIOS

Una de les manifestacions culturals de la societat catalana que, certament, avui desenvolupen una tasca ingent de dinamització cultural són els centres d'estudi locals i comarcals. Sembla un fet incontrovertible la notorietat de l'associacionisme com a element de desenvolupament i d'articulació de la societat a Catalunya, tant qualitativament com quantitativa.¹ En l'àmbit cultural són moltes les mostres associatives amb una clara funció difusora, i consegüentment de continuïtat, de la cultura popular i tradicional —seria el cas, per exemple, dels específics agrupaments castellers, geganters, sardanistes, etc., i dels més genèrics ateneus i casinos. A diferència d'aquests, els centres d'estudis s'han distingit sempre per la seva principal tasca de recerca i recuperació, a més, evidentment, de la divulgació posterior.

Els centres d'estudi locals i comarcals, peculiars associacions culturals d'àmbit territorial, tenen una dilatada i afermada tradició en la contemporaneïtat. Cal cercar-ne l'origen en la fecunda tendència, encetada durant la Renaixença, de realització d'estudis monogràfics d'abast territorial —sovint locals, comarcals o d'una vall—, que palesaven un interès en la història, la geografia, l'etnografia, el folklore, la botànica, etc., de l'entorn immediat.² Això, a més a més, s'empeltava directament amb l'excursionisme científic del final del segle XIX i començament del XX; al capdavant, es pretenia una recuperació dels elements d'identificació cultural de Catalunya. Temps a venir, una eina útil en aquesta tasca recuperadora van ser les assemblees intercomarcals d'estudiosos, promogudes i impulsades per Josep Iglésies durant els difícils anys del franquisme.³

Precisament a les acaballes del franquisme, l'any 1974, es fundava a Martorell el Centre d'Estudis Comarcal del Baix Llobregat, que recollí bona part de l'herència d'aquesta tradició —no en va la primera assemblea intercomarcal d'estudiosos va tenir lloc a Martorell l'any 1950.

1. Vegeu, per exemple, l'interessant estudi de Pere SOLA i GUSSINYER (1993), *Història de l'associacionisme català contemporani. Barcelona i les comarques de la seva demarcació*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia.

2. Per aprofundir en aquesta evolució, hom pot consultar, per exemple, Xavier PEDRALS i COSTA (febrer del 1986), «Els estudis d'àmbit local i comarcal a Catalunya», *Plecs d'Història Local*, núm. 1, pp. 2-5 i, del mateix autor, «La construcció de la història local al Principal: una perspectiva històrica», *Plecs d'Història Local*, núm. 26 (abril del 1990), pp. 35-40 i també Antoni GAVALDÀ i TORRENTS (1994), «La història local i comarcal i les aportacions a la història de Catalunya», *Bulletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya*, núm. 92, pp. 51-56.

3. Vegeu, per exemple, Josep IGLÉSIES i FORT (febrer del 1981), «Vint-i-cinc anys d'estudiosos comarcals», *Serra d'Or*, núm. 257.

El nucli fundador del centre era integrat per un grup de cronistes municipals, d'historiadors, de periodistes i d'estudiosos de la comarca.⁴ El procés de legalització de l'entitat, però, va trigar cinc anys a tancar-se i es perllongà fins a l'aprovació final dels estatuts el 1980, bo i trobant fins a aleshores com a dificultats «el fet de tractar-se d'una entitat de cultura catalana, i el de circumscriure's en un àmbit comarcal, administrativament inexistent».⁵ Durant aquests anys, el centre, mancat com estava d'un estatge propi, es reunia i actuava d'una manera itinerant per tota la comarca.⁶

L'objectiu principal de l'entitat era «la defensa i promoció de la mateixa comarca a través de l'estudi de la realitat que la configura objectivament»,⁷ és a dir, vetllar pel desenvolupament moral i material de la comarca. Se sintetitzava així la doble aportació del centre: no tan sols el seu vessant propi d'entitat de dinamització cultural —comuna a uns altres centres d'estudi—, sinó també, i molt especialment, un vessant no gaire usual als centres d'estudi, és a dir, el seu interès en la consciència social de la realitat del moment i la preocupació pels punyents problemes del Baix Llobregat. Com assenyala Jaume Codina, «a diferència d'altres centres d'estudis comarcals, el del Baix Llobregat va néixer amb una clara voluntat de no desentendre's de la greu problemàtica en què viu immersa la seva població».⁸

Certament, l'elevat nivell de mancances i de desestructuració econòmica, social, d'ordenació del territori, cultural, etc., era la característica més aclaparadorament evident en aquells anys de la fesomia d'una comarca que va registrar un dels creixements demogràfics més grans i que tenia en la seva proximitat a la gran urbs barcelonina un element de disgregació identificatòria. Així, doncs, en una comarca afeblida, mancada d'una capitalitat clara i condicionada per la proximitat de Barcelona, el centre fou la primera entitat que es plantejà l'àmbit comarcal com a àmbit de referència i d'actuació tot reivindicant-lo en els seus límits reals, és a dir, amb la incorporació dels municipis de Sant Just Desvern, Esplugues de Llobregat, Castellbisbal i l'Hospitalet de Llobregat al grup que havia estat inclòs a la comarca del Baix Llobregat en la divisió comarcal republicana.

Per tant, l'acció cívica i de recuperació del patrimoni cultural del Baix Llobregat va caracteritzar moltes de les activitats realitzades pel centre i la celebració d'unes jornades d'estudis anuals va ser un punt de trobament i de debat entorn de la problemàtica global de la comarca. Es va poder tractar en aquests fòrums de debat de temes tan d'actualitat aleshores i tan sensibilitzadors com, per exemple, «Fesomia geogràfica, historiografia, toponímia, art preromànic,

4. «Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat», a *Guia dels Centres d'Estudis de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura (1987), p. 105.

5. Maribel OLLÉ I TORRENT; Mercè RENOM I PULIT; Gemma TRIBÓ I TRAVEIRA (1994), «Jaume Codina i el Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat», *Miscel·lània d'homenatge a Jaume Codina*, Barcelona, Columna i Ajuntament del Prat de Llobregat, p. 77. Aquest article aporta una visió acurada dels vint anys del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat.

6. Actualment, la seu del centre roman a Sant Feliu de Llobregat, compartint una part de les dependències de l'Arxiu Històric Comarcal de Sant Feliu de Llobregat, al Parc de la Torre del Roser, s/n.

7. *Baix Llobregat. Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, núm. 1 (1984), p. 1.

8. Jaume CODINA I VILA, «El Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat», a *Plecs d'Història Local*, núm. 20, p. 45.

arqueologia, vegetació, propostes d'ordenació del territori», «Perspectives del Baix Llobregat per a la dècada dels 80», «Què farem del Llobregat?», «El Baix Llobregat i els Jocs Olímpics», «La represa industrial del Baix Llobregat» i «Universitat al Baix Llobregat».⁹ Aspectes d'infraestructures culturals —museus i aixíus principalment— foren, altrament, objecte d'accions puntuals pel centre.

Tanmateix, a poc a poc, però sobretot amb la consolidació de les institucions democràtiques i les seves polítiques de redreçament, el caràcter reivindicatiu que el centre havia mostrat fins aleshores va minvar, i s'hi va acomplir una progressiva decantació vers objectius més específicament culturals, és a dir, vers la recerca i la divulgació principalment.

La primera i una de les més principals activitats encetades pel centre amb aquesta nova dimensió van ser convocatòries successives de recerca històrica amb el lema genèric de «Coneguem la nostra comarca». El resultat d'aquests estudis col·lectius monogràfics menats pel centre va aportar unes eines molt interessants i de gran rigor historiogràfic sobre el passat del Baix Llobregat. Els treballs acabats han estat tres: *Guerrilles al Baix Llobregat*, *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat* i *El pas de societat agrària a industrial al Baix Llobregat*, coordinats respectivament per Mercè Renom, Carles Santacana i Àngel Calvo;¹⁰ tanmateix, s'hi han plantejat unes altres convocatòries monogràfiques: «L'alimentació humana al Baix Llobregat als segles XVII-XVIII», «Vida material al Baix Llobregat durant l'Edat Moderna» o «El servei militar i l'emigració a Amèrica».

D'altra banda, pel que fa al vessant divulgatiu, val a dir que la temàtica estudiada pel centre no s'ha circumscrit únicament a l'àmbit històric. Tant les I Jornades de Recerca Històrica i Social del Baix Llobregat (VIII Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat),¹¹ de l'any 1990, com les I Jornades de Didàctica del Medi Social i Natural del Baix Llobregat (IX Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat),¹² de l'any 1990, van servir per eixamplar l'àmbit de col·laboració del centre vers uns altres sectors socioprofessionals de la comarca principalment ensenyants. A més, coincidint amb la celebració del vintè aniversari de la creació del centre, prengueren cos un seguit de projectes que serviren per refermar-ne el tarannà divulgatiu: principalment, la producció d'una exposició sobre les mostres del modernisme a la comarca —«Constructors de somnis. El Modernisme al Baix Llobregat»—¹³ itinerant per la pràctica totalitat de pobles baixllobregatins;

9. Corresponen a les I (Sant Feliu de Llobregat, 1981), II (Sant Boi de Llobregat, 1982), III (Molins de Rei, 1983), IV (Cornellà de Llobregat, 1984), V (El Prat de Llobregat, 1985), VI (Esplugues de Llobregat, 1986) i VII (Colònia Güell de Santa Coloma de Cervelló, 1988) Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat; el material de totes elles, excepte la VI, ha estat editat pel centre.

10. *Guerrilles al Baix Llobregat. Els «carrasquets» del segle XVIII, i els carlins i els republicans del segle XX*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1986; *Col·lectivitzacions al Baix Llobregat (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1989; i *El pas de la societat agrària a la industrial al Baix Llobregat. Agricultura intensiva i industrialització*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1995.

11. *I Jornades de Recerca Històrica i Social del Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1993.

12. *I Jornades de Didàctica del Medi Social i Natural al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Consell Comarcal del Baix Llobregat, Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament i Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1995.

13. Se'n va editar un catàleg a cura d'Agnès Dal Maschio.

l'edició d'un primer anuari que aplegava col·laboracions de mena diversa d'una àmplia nòmina d'estudiosos i de científics comarcal;¹⁴ i la coedició d'un atlas comarcal, en què es descriu i se sintetitza acuradament i atractivament la comarca, primera obra d'aquesta magnitud publicada.¹⁵

L'*Atles comarcal del Baix Llobregat* significa una fita destacada en la capacitat de convocatòria i de coordinació del centre. Amb el concurs interessat de tres institucions —a més del mateix centre, el Consell Comarcal del Baix Llobregat i l'Institut Cartogràfic de Catalunya— i amb la participació activa d'una seixantena d'estudiosos i de científics dels més diversos camps del coneixement, el centre ha elaborat una obra d'anàlisi exhaustiva de la rica i variada realitat del Baix Llobregat.

El Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat continua fidel a la tradició recollida i la seva incardinació científica amb la realitat de l'àmbit comarcal l'ha conduït a promoure la concreció de projectes culturals d'àmbit supralocal i a participar-hi activament.¹⁶ La utilitat manifesta d'aquests projectes ha ampliat l'horitzó d'actuacions dels centres d'estudi en general i del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat en particular. Un bon balanç per a vint anys d'actuació.

14. Materials del Baix Llobregat, núm. 1 (1995): *El medi natural i altres escrits*.

15. *Atles comarcal de Catalunya*, núm. 11: *Baix Llobregat*, Barcelona, Consell Comarcal del Baix Llobregat, Institut Cartogràfic de Catalunya i Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1995.

16. Així, per exemple, es pot fer notar que, en el marc de la recerca científica, actualment el Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat està realitzant, juntament amb la Universitat Autònoma de Barcelona, una base de dades bibliogràfiques del Baix Llobregat i que, d'altra banda, el seu paper en la concreció de la Coordinació de Centres d'Estudis de Parla Catalana ha estat important.

SOCIETAT I ECONOMIA A LA RIBERA D'EBRE I LA TERRA ALTA (1150-1350)

PASCUAL ORTEGA

Ara fa uns quants anys vam iniciar una investigació que pretenia conèixer l'estructura i la dinàmica evolutiva de la porció de la formació social feudal que va desenvolupar-se a les comarques de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta, al sud-oest de Catalunya, des del moment de llur conquesta als sarraïns fins a mitjan segle ^{xiv}.¹

El projecte oferia tres aspectes d'interès especial. D'una banda, atès que els territoris formaven part de la primera adquisició militar extensa i important de la formació feudal catalana, podíem observar de prop la manera com s'hi havien instaurat les estructures socioeconòmiques dominants i llur evolució i llurs resultats. D'una altra, com que van pertànyer quasi en llur totalitat a un orde militar —el del Temple, primer, i, després que fou abolit, el de l'Hospital—, la recerca oferia la possibilitat d'aprofundir l'estudi de l'organització d'aquestes milícies i llur comportament com a senyors d'homes i de terres. En darrer lloc, la permanència de nombrosa població sarraïna a la zona permetia l'anàlisi, a l'origen mateix, de l'encaix d'aquestes comunitats en la formació social conqueridora i les modificacions que van experimentar les condicions de llur submissió al llarg de l'espai de temps esmentat.

El treball és organitzat d'una manera sectorial: hom hi estudia successivament l'ocupació militar de l'espai, la formació de la senyoria i l'organització social de l'espai que s'hi va esdevenir, l'explotació econòmica del territori, l'exercici del domini feudal, l'estructura de poder de la classe dominant i el desenvolupament organitzatiu de les comunitats populars.

Ultra el risc evident de la simplificació dels raonaments, la síntesi d'un treball d'aquestes característiques comporta unes dificultats òbvies, que nosaltres hem procurat de vèncer o de superar mitjançant una exposició de caràcter temporal. Amb aquesta intenció, hem dividit els dos-cents anys que abasta l'estudi en diversos períodes —que pretenem homogenis—, tot integrant-hi els elements més rellevants dels temes que hem analitzat; així, per bé que sempre restin aspectes no considerats, pensem que podrem significar més clarament la tendència evolutiva del conjunt.

1. El resultat principal ha estat la tesi doctoral titulada *La sociedad de las tierras del Ebre: El señorío templario y hospitalario de Ribera d'Ebre y Terra Alta (1150-1350)*, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, setembre 1995. El tribunal que la jutjà l'integraven els doctors i les doctores Javier Faci, com a president, Josep Maria Salrach, Maria Teresa Ferrer, Carlos Laliena i Maria Bonet, que van atorgar-li la nota d'Excel·lent *cum laude* per unanimitat; en fou director el doctor Manuel Sánchez Martínez, a qui públicament volem regraciar l'ajut i les atencions que ens va prestar en tot moment.

Primer de tot, cal referir-se al *domini dels territoris* que va tenir lloc a mitjan segle XII, un esdeveniment que interpretem com a resultat de l'expansió exterior d'una societat feudalitzada: segons aquesta explicació, la conquesta hauria estat un recurs de la classe guerrera que dirigia aquella societat per tal d'ampliar les seves fonts de renda en vista de la pràctica anul·lació del règim de pàries i de la lentitud de l'expansió interior del sistema, és a dir, de la implantació deficient que el règim feudal tenia encara entre les comunitats pageses dels comtats catalans.

A partir d'aquell moment s'acomplí un *ampli i ràpid procés de senyorialització*, de lliurament de territoris i de capacitats de govern sobre homes i terres a uns quants feudals, entre els quals hi havia l'orde del Temple: al 1153, el mateix dia o al cap de poc temps de la presa militar, els templers van rebre el districte del castell de Miravet, una actuació que significa l'inici de la senyoria que hem estudiat.

Després de la conquesta, molts dels sarraïns van optar per continuar residint a la zona, i el comte Ramon Berenguer IV signà amb ells —capitulació de Tortosa— o els atorgà —carta de seguretat d'Ascó i Ribera d'Ebre, segons la denominació que li donà Font Rius— importants privilegis que els facultaven, de manera genèrica, per conservar llurs terres, religió, jutges i legislació, alhora que els concedien unes quantes franqueses. Tanmateix, hom no pot analitzar aquests documents de manera aïllada i generalitzar-ne les conclusions a la resta del període estudiat, ja que, segons hem comprovat, alguns aspectes es van incomplir gairebé des del principi i, a més, la situació dels sarraïns es va anar degradant progressivament.

Respecte a aquest període —tercer quart del segle XII—, emperò, ens interessa posar de manifest dues realitats incontrovertibles: la *permanència de la població sarraïna* i llur *integració forçada en una formació social de tipus feudal* que era totalment aliena a llur antiga organització social, no cal dir-ho; això va tenir unes importants conseqüències immediates, entre les quals cal destacar la privatització de l'excedent que els sarraïns havien de satisfer.

Les dues realitats esmentades i llurs conseqüències ajuden a explicar algunes característiques del període. Així, les primeres justifiquen l'*inici de la intervenció templera en l'organització social de l'espai*, una actuació que anava dirigida a la formació d'una àmplia i extensa reserva senyorial —segons els resultats que hem comprovat, per bé que relatius a dates més avançades— tot aprofitant les terres dels sarraïns que havien emigrat i, amb molta seguretat, mitjançant les expropiacions; i l'apropiació privada dels excedents és a la base de les *primerenques concòrdies feudals sobre la manera de repartir-se les rendes* —delmes i primícies— que van signar els representants de la seu de Tortosa i l'orde del Temple ja en la dècada dels anys cinquanta. Tot això, hi insistim, limitat encara als llocs de musulmans i, en concret, a Miravet i al seu terme.

Mentrestant, el procés de senyorialització de la regió de l'Ebre continuava i durant aquest tercer quart del segle XII s'hi va acomplir la *incorporació de noves possessions al domini templer*, com foren el terme d'Horta i certes rendes que procedien del d'Ascó. No n'hi ha prou, però, amb al·ludir el context social i uns altres factors —que, sens dubte, també van intervenir-hi: l'acord sobre el testament d'Alfons el Bataller n'és un de molt conegut— per tal d'explicar l'increment tan important que el patrimoni templer va experimentar durant la segona meitat de la centúria, i això a tota la Catalunya Nova. Una anàlisi global del procés d'adquisicions —de llur quantitat i la manera d'obtenir-les—, que hem referit a l'orde del Temple i al de l'Hospital, ens ha convençut

de postular que, a través de les donacions, el príncep i el primer comte-rei demostrin llur intenció d'establir una «aliança» —implícita, no signada— amb uns col·lectius, els ordes religiosomilitars, les concepcions politicoadministratives i les estructures organitzatives dels quals devien percebre com a molt propers als objectius de govern que pretenien d'imposar als seus territoris.

Cap a la dècada dels anys vuitanta comença un període de desenvolupament les característiques del qual s'estenen fins a gairebé mitjan segle XIII.

És una fase d'increment de població, en primer lloc. Fins a aquest moment, els poc nombrosos pobladors que es devien desplaçar a la regió de l'Ebre s'instal·laven probablement a Tortosa i als seus encontorns, però pels volts de l'any 1180 *comencen a arribar colonitzadors cristians* a la Ribera i la Terra Alta, els quals inicien d'aquesta manera un procés que té una importància especial, atesa la seva intensitat, entre 1190-1210.

També és un període de desenvolupament organitzatiu, i això en un triple sentit. D'una banda, el que es refereix a l'*estructuració social*. En aquesta zona no podem pas parlar d'una ocupació autònoma del territori per colonitzadors cristians: quan hi arriben, el Temple ja en té la totalitat dels drets. D'aquí que, igual com la integració sarraïna a la formació feudal va significar la submissió a unes condicions específiques de domini, els assentaments successius de colonitzadors cristians es relacionen —s'esdevenen de manera simultània, molt probablement, en la majoria dels casos— amb la *creació d'un marc de dependència per als pagesos* per l'orde del Temple, que hom aconsegueix mitjançant les cartes de poblament.

El model bàsic de carta —de dependència, doncs— va ésser fixat al primer document d'aquesta naturalesa que va emetre l'orde (Horta, 1192). Si atenem les retencions que s'hi feien, és evident que hom hi establia una clara vinculació senyorial, però també s'hi preveia la inexistència de les condicions més perceptibles i significatives de la servitud, tant personal com real; si afegim a això els censos que els frares hi exigien a canvi de la concessió dels drets sobre la terra, que no hem considerat excessivament elevats, podem interpretar el conjunt com un model de repoblament, un intent d'afavorir l'arribada de nous pobladors.

D'altra banda, hom va *estructurar l'espai* que abastava la senyoria en funció de l'esquema organitzatiu que imperava a l'orde. En efecte, durant la dècada dels anys vuitanta i la primeria dels noranta s'hi va efectuar la *creació de les tres comandes* que hem estudiat: Ascó, Horta i Miravet, per a la qual cosa els frares van adoptar com a base els antics districtes castrals, excepte en el cas d'Ascó, tal volta; al nostre entendre, aquesta actuació significa que el flux de colonitzadors ja feia factible l'explotació de la senyoria i, en conseqüència, que calia tenir responsables més propers per tal de dirigir-la i de controlar-ne els resultats.

I, en fi, així mateix va tenir lloc l'*organització social de l'espai*, atès que aleshores va establir-se la vinculació diferenciada de les terres respecte al poder feudal. A més de definir el marc de dependència, l'oficialització o la institucionalització de les repoblacions que hom efectuava mitjançant les cartes de poblament comportava normalment una decisió respecte a les terres que l'orde es reservava —tot continuant i ampliant així el procés que ja hem comentat per als llocs de permanència de la població musulmana— i aquelles que lliurava als colonitzadors, indicant en aquest cas les condicions de la tinença.

D'aquesta manera, a la senyoria es van configurar *tres grups de terres*: la reserva senyorial, dels components de la qual el Temple conservava tots els drets; la major part de les terres dels llocs de repoblament cristià, sobre les quals havia concedit àmplies facultats per a llur aprofitament i llur disponibilitat; i les terres que van continuar en mans dels sarraïns, la vinculació senyorial immediatament després de la conquesta de les quals és difícil de definir, però sobre les quals l'orde n'adquirí progressivament un domini ampli i precís.

Cada un d'aquests grups va explotar-se diferentment: la reserva, de manera directa, mitjançant captius, servidors i treball assalariat, mentre que a la resta hom va utilitzar l'explotació indirecta; hi hem distingit, però, els establiments agraris col·lectius amb intenció poblacional, que van constituir el marc contractual emprat per al conreu de les terres lliurades als cristians de manera col·lectiva, i l'*exariquia*, el règim de tinença majoritari a les terres que conservaven els sarraïns.

I, en tercer lloc, és un període de desenvolupament econòmic, a causa sobretot de l'increment de producció que s'aconsegueix amb les *rompudes*. Certament, a la senyoria de la Ribera i la Terra Alta només podem intuir el fenomen de les rompudes perquè les formes d'explotació de la terra que acabem d'esmentar no deixen gaires vestigis que hom pugui aprofitar en aquest sentit. Tanmateix, la considerem una afirmació defensable: així ho indiquen les contínues concessions de termes per a llur conreu a la senyoria que hem estudiat, segons ens consta per les signatures de les cartes de poblament, i, en especial, així ho demostren el lliurament de finques ermes i l'anàlisi de les clàusules dels establiments agraris fets al terme general de Tortosa: l'obligació de rompre es preveia al 20%, aproximadament, dels contractes de terres que s'hi van concedir entre el 1201 i el 1220.

Amb relació al total d'explotacions i de la producció, són indiscutibles la importància i el *predomini de la petita explotació pagesa*, els components de la qual molt sovint són petits fins a l'insult segons alguns exemples que hem recollit, per bé que una mica tardans. Hom ja sap que el marc feudal i l'organització comunal coartaven la capacitat de desenvolupament i d'innovació tècnica d'aquest tipus d'explotació i, com a conseqüència, cal recordar que les possibilitats que el sistema tenia d'augmentar la producció restaven restringides a una expansió en superfície.

Tal conclusió és perfectament aplicable a la regió. Les tècniques de conreu que hi empraven són força conegudes i no gaire avançades: guaret; fem, marga; cavar la vinya, podar. Hi ha, però, l'excepció del *regatge*: una àmplia xarxa de sèquies majors i menors (al terme de Tortosa) i força pous i sènies (allà mateix i a la Ribera), és a dir, tot un seguit d'infraestructures i d'instal·lacions que hom feia servir amb l'objecte d'aportar aigua a una bona porció de les terres per tal d'augmentar-ne la producció.

Complement de les explotacions agràries, en molts casos, el desenvolupament de la *ramaderia*, malgrat que no correspongui estrictament a aquests anys, hi pot ésser introduït ara perquè trobarà les bases del seu creixement posterior en l'actual lliurament d'extensos termes, boscos i pastures als colonitzadors. I a partir de la primera dècada del segle XIII, l'orde del Temple també n'efectuarà retencions o se n'assegurarà àmplies capacitats d'aprofitament, elements que li permetran reunir i explotar una important cabanya ramadera a Horta i Miravet.

L'assentament continu de pobladors, el lliurament de termes per a llur conreu i les rompudes, amb el lògic i previsible increment de producció que en va resultar, devien comportar així mateix un desenvolupament dels *intercanvis*, encara que molt limitat encara, si atenem només el nostre territori d'estudi, ja que no s'hi va oficialitzar més que un mercat (Gandesa); recordem, emperò, que la zona era travessada per unes quantes rutes, en especial la del riu Ebre, cosa que havia de tenir una influència remarcable a mig termini.

I, sens dubte, els factors suara esmentats van trobar una plasmació renovada en la *proliferació de pactes feudals per al repartiment de les rendes*, un altre cop entre l'Església de Tortosa i el Temple, a causa de les característiques d'aquesta senyoria; del conjunt d'acords va resultar-ne una divisió complexa, on predominaven, en atenció al nombre de llocs i a la població afectada, un terç del delme per als frares i els dos terços que restaven i la primícia per a l'Església o els seus representants locals.

Alguns dels trets que hem destacat més amunt actuen fins al 1250, però cap al final llur pèrdua de força és manifesta, raó per la qual hem decidit datar el període següent entre 1240/1245 i 1275/80, tot situant-lo, doncs, al tercer quart, llarg, del segle XIII.

Les rompudes, per exemple, hi van perdre força, les quals del 1231 a mitjan segle no arriben a la tercera part de les que havíem documentat durant les dues primeres dècades de la centúria, així com el lliurament de termes a nous colonitzadors: només dos entre el 1225 i el 1250. I el ritme d'increment de la població també devia perdre intensitat, segurament a causa de la minva d'immigrants i, fins i tot, de la marxa d'algun resident, segons els indicis que hem apreciat.

Aquestes modificacions s'esdevenen arran de l'expansió feudal catalanoaragonesa per l'orient d'al-Andalus, de manera que, a curt termini, l'obertura de noves àrees a la colonització cristiana devia haver sostret força de treball a l'agricultura de les zones de més cap al nord i, així, n'hauria limitat la capacitat de desenvolupament mitjançant l'extensió de les rompudes.

Una força de treball que era, en general, probablement escassa: recordem els trenta-cinc/quaranta anys que van trigar a començar a arribar en prou nombre els nous colonitzadors a la senyoria de la Ribera i la Terra Alta i les dificultats posteriors per emplenar el nou regne de València i invertir el predomini numèric de la població sarraïna respecte a la cristiana, segons que era el desig de Jaume I. A la fi, és evident que la conquesta del Sharq al-Àndalus no fou gràcies a la pressió demogràfica, sinó, igual que hem dit en el cas de la Catalunya Nova, a les necessitats d'expansió del sistema feudal, tot i que ara calgui admetre-hi un paper important del sector comercial de la societat.

Aquests comentaris componen un quadre d'estabilització o de minoració de la producció agrària —una disjuntiva que ens resulta difícil de precisar—, de *disminució del ritme del creixement*, en qualsevol cas. I en aquest mateix quadre, com a resultat més immediat, hi hem d'incloure i hi hem d'interpretar els *conflictes sobre els delmes* que van aflorar a la dècada dels anys seixanta, ara amb dos components: l'intersenyorial, que ja coneixem (Temple/Església) i el dels senyors (ambdós) contra les comunitats pageses.

La disminució del ritme del creixement devia provocar una certa minoració dels excedents que percebien els feudals i, d'aquí, els conflictes esmentats. L'Església exigia les finques que el

Temple li havia promès i que no li havia lliurat mai, els delmes d'alguns territoris i instal·lacions de transformació de la producció, etc., i, per la seva banda, aquest orde presentava les seves pròpies reclamacions; de fet, els temes de fricció eren mutus i nombrosos.

La protesta més reiterada dels representants de la seu de Tortosa es referia als col·lectius sarraïns, atès que, segons afirmaven, conreaven unes altres terres a més de llurs antigues possessions —és a dir, a més de la superfície que els conqueridors els havien permès de seguir ocupant i treballant—, terres de què l'Església no percebia delmes i que ara els exigia. Com a derivació interessant, l'accessió dels sarraïns a novals i a terres que havien treballat els colonitzadors cristians devia haver estat facilitada per un buit de població, cosa que, sense que deixem de banda uns altres factors explicatius, donaria suport a la hipòtesi que suara plantejàvem.

Respecte al segon conflicte, no n'hem aconseguit sinó referències al resultat: sabem que s'efectuaren unes quantes concòrdies entre l'Església i el Temple, d'una banda, i les comunitats pageses, de l'altra, on es fixaren els productes delmables i les quotes respectives. Com que desconeixem la situació anterior, no podem jutjar-ne el resultat, però atès el context que hem posat de manifest, creiem factible d'interpretar-ho així mateix com un intent —frustrat?— d'augmentar les exigències als pagesos per tal d'aconseguir reduir els efectes de la disminució de rendes que devia haver provocat la minoració de la producció agrària.

De 1275/1280 fins a 1315/1320 transcorre el període següent, les característiques més importants del qual són el manteniment-agreujament de la tendència relativa a l'evolució de la renda feudal, els nous intents de la classe de poder per tal de resoldre aquest problema i l'exacerbació dels conflictes.

Durant aquest període persisteix una situació que hem descrit més amunt: el regne de València és un territori per omplir; i més ara, si tenim en compte les expulsions de sarraïns després de les rebel·lions que s'hi van esdevenir en el tercer quart del segle. Això vol dir que l'evolució de la població de la senyoria manté sense canvis la mateixa tendència, és a dir, que continua l'estabilització o la pèrdua neta de població? No és possible d'afirmar-ho rotundament, però ens decanem cap a una doble resposta: *continuació de les emigracions i lleu tendència a l'augment de població*.

No hi ha cap contradicció a la resposta. Les emigracions persisteixen, si atenem la lògica del context i si pensem que ja hi devien incidir els factors tan acusats que hem observat durant la primera meitat del segle *xiv*, una certa presència dels quals cal admetre al final del *xiii*, per bé que no fos tan intensa.

El saldo devia ser lleument positiu, emperò, i això justificaria el petit percentatge d'establiments agraris que al terme de Tortosa tornen a incloure la clàusula de rompre entre el 1271 i el 1280 —ara com a llicència i no pas com a obligació— i les tres cartes de poblament, dirigides a llocs petits, que es van emetre a la senyoria templera entre el 1280 i el 1295. Tal volta, doncs, les dificultats agràries ja havien començat a actuar en algunes zones de les àrees catalana i aragonesa —probablement les mateixes que hem aconseguit de definir per a la primera meitat del segle *xiv*— i, amb això, hi devia augmentar l'expulsió de pobladors, molts dels quals anaren a parar a la senyoria, només que fos de manera provisional, com a etapa intermèdia d'un desplaçament més llarg.

El manteniment de la situació poblacional bàsica devia continuar actuant de manera negativa sobre la renda feudal, però ara amb trets més agreujats a causa de la intervenció cada cop més evident de la tendència a la baixa de la taxa de sostracció sobre els pagesos; en conseqüència, cal tornar a parlar d'*estabilització o minva de la renda feudal*.

A zones dels encontorns —el terme general de Tortosa—, la causa propera de la disminució de la taxa de sostracció està en la generalització dels censos en moneda i en la devaluació que va sofrir aquest tipus de renda com a efecte de l'increment de preus que hi va haver en l'economia catalana durant la centúria: en el conjunt dels establiments agraris de la seu de Tortosa, el percentatge de censos en moneda és semblant al de censos en espècie entre 1181 i 1250, però hom hi adverteix un augment important de la presència dels primers entre 1211 i 1240 i un increment continu des del 1251 fins a mitjan segle *xiv*, tot convertint-se en l'únic mitjà de pagament des del 1311 fins al 1340.

Tanmateix, encara podem cercar l'explicació d'aquella tendència —i, fins i tot, de la generalització dels censos en moneda?— en la manera d'explotar la terra: indirecta, mitjançant l'establiment progressivament emfitèutic, cosa que comportava l'allunyament senyorial respecte al procés de treball, que no podia ésser dirigit per mitjà de la renda que hom exigia. Certament, la llibertat contractual en què va desenvolupar-se l'establiment permetia un control efectiu del procés de treball; ara bé, l'anàlisi del seu exercici pràctic al terme de Tortosa permet destacar l'evidència que no s'hi va emprar amb aquest objecte —i tal volta caldria esbrinar-ne les raons en la dinàmica de colonització, a més de la presència expansiva del dret romà—, sinó, de manera prioritària, per tal de fixar-hi la renda sol·licitada i controlar-hi els canvis de possessió de la terra.

D'altra banda, el mateix contracte permetia als pagesos una àmplia disponibilitat sobre les terres i, fet que ara ens interessa molt més, els concedia instruments importants —la *dimissió* o devolució dels drets sobre la finca en qualsevol moment— que eren susceptibles d'ésser aprofitats com a armes de negociació en un context favorable; una situació, posem per cas, d'escassetat de pobladors, bé que relativa, si ho preferim, o amb tensions emigratòries com aquelles que descrivíem abans.

Aquests elements expliquen el manteniment i, fins i tot, la reducció del cens que van experimentar alguns establiments fets a la seu de Tortosa a la darrerïa del segle *xiii*, uns contractes que, a més, tenien com a objecte el conreu d'hortes, és a dir, de terres que suposem amb una qualitat superior a la mitjana. I, així mateix, el manteniment i la reducció de censos il·lustren a la perfecció el resultat i l'actuació de la tendència de la renda que presentàvem més amunt.

Si dels encontorns passem a la senyoria de la Ribera i la Terra Alta, la situació requereix algunes explicacions complementàries. Aquí, la major part de les exigències s'hi perceben en espècie i moltes hi són fixades com a porcions de la producció: no hi intervé, per tant, la devaluació de les rendes en moneda que abans hem posat de manifest, sinó, al contrari, la percepció en espècie permetrà que l'orde tregui profit de l'increment de preus agraris. I tampoc no hi hem documentat durant aquest període —hom no n'hi trobarà fins a la segona meitat del segle *xiv*— cap renegociació dels censos a la baixa.

D'altra banda, recordem que el Temple havia reunit un considerable —en extensió i en qualitat— patrimoni territorial reservat que, en gran part, encara conservava ja que només n'havia efectuat un despreniment restringit i limitat quasi sempre als llocs cristians.

Ambdós factors —percepció majoritària de rendes en espècie i manteniment de la reserva— devien actuar com a fre de la tendència a la disminució del volum de renda que s'obtenia a la senyoria, certament; malgrat tot, pensem que també l'orde devia ser afectat per la tendència a la baixa de la taxa de sostracció, i això a causa d'unes altres característiques dels censos.

Des del principi, hom exigia una quantitat fixa a canvi dels drets sobre tot el terme o una quantitat fixa per cada unitat de superfície conreada, a la major part dels llocs cristians, i porcions de la producció, a tres llocs cristians i a tots els musulmans. Segons que hom pot demostrar fàcilment, els canvis a les variables econòmiques no tenen capacitat per a modificar el volum d'excedents que s'obté amb el primer mecanisme, mentre que els altres dos n'aporten una quantitat que serà estable sempre que hi hagi períodes d'estancament de les rompudes i de la producció, com és ara el nostre cas.

D'aquesta manera, si acceptem el fenomen que hem presentat, també podem justificar els *intents de l'orde per tal de modificar la tendència a la baixa de la renda*; assenyalem, però, primer de tot, alguns trets imprescindibles per a l'explicació.

D'una banda, cal recordar que la relació immediata senyor/vassalls més comuna a la senyoria de la Ribera i la Terra Alta no era pas individual —amb l'excepció dels lliuraments de béns que pertanyien a la reserva—, sinó col·lectiva, establerta amb els grups de colonitzadors que s'hi havien instal·lat des de les acaballes del segle XII. I, d'una altra, que les terres de què hi disposava el senyor es reduïen al seu patrimoni reservat i a totes aquelles que pogués adquirir mitjançant la seva facultat de control de la possessió, atès que la major part ja havien estat lliurades als col·lectius de nous pobladors, les conreessin ara o no, o havien restat en mans dels sarraïns. En conseqüència, la capacitat de l'orde per influir en el volum de renda que obtenia a la senyoria mitjançant l'oferta de terres era pràcticament nul·la —tot i tenir en compte l'interès tan marcat que hem comprovat per tal de conservar el patrimoni reservat— i l'increment dels censos que existien implicava un enfrontament descarnat amb la col·lectivitat respectiva.

No hi hem documentat cap conflicte global referit als censos, però unes altres iniciatives, bé que d'un caràcter més sectorial, sí que demostren la voluntat i la intervenció de l'orde amb l'objecte de modificar aquella tendència: el Temple va exigir als pobladors prestacions en treball a la dècada dels anys setanta —que van provocar força discussions i, finalment, van tenir un abast més restringit que hom no pretenia en un principi—, va imposar-los el lluïsmen des de la dècada dels vuitanta —al terme de Tortosa ja s'incloïa en els establiments des dels seixanta, però hom el troba quasi al 100% dels contractes que s'hi van signar a partir del 1280—, va introduir clàusules de residència obligatòria als establiments i a les cartes de poblament després del 1280 i va cercar una vinculació més individualitzada, mitjançant la *solidantia*, i amb obligacions més feixugues, com ara la defensa del senyor i l'ajut necessari.

Hom pot justificar la darrera exigència que hem esmentat al·ludint a l'enfrontament Temple-Entença que es va esdevenir a la Ribera al llarg dels últims vint anys del segle XIII. Tanmateix,

és evident que el conjunt d'obligacions dibuixa els elements de la crisi, d'una banda, i delimita la capacitat de resposta feudal, d'una altra, tot restringint-la o cenyint-la al domini jurisdiccional: enfront de la mobilitat i la marxa de pobladors, l'orde imposa la residència i la *solidantia*, i, enfront de la disminució del volum de renda, exigeix prestacions en treball i lluíisme (que en aquest context significa una manera excel·lent d'aprofitar els canvis freqüents de possessió que comportava la mobilitat física dels pobladors). I, com a complement, també s'hi fa palesa la importància de la reserva per a l'orde en els moments difícils, el resultat de l'explotació de la qual es pretén millorar incrementant el treball gratuït que hom exigia.

Cal assenyalar que l'obligació de residència no comportava elements de caràcter servil ja que no per això els pagesos van ésser obligats a sol·licitar cap llicència per abandonar la senyoria o a satisfer cap quantitat que els permetés de fer-ho; a més, continuaven fruint d'una disponibilitat total per alienar llurs drets sempre i en el moment que ho volguessin. Els canvis de la darrerria del segle XIII no van produir en la senyoria una forta sobreexplotació econòmica, doncs, ni tampoc no van portar-hi la servitud personal ni real —per bé que en alguns aspectes s'hagués avançat en aquesta direcció—, una condició que hom ja troba en procés de generalització a la Catalunya Vella.

L'explicació d'aquesta diferència tal volta cal cercar-la en la dinàmica colonitzadora, novament, i en la fortalesa de les comunitats que en van resultar: llur desenvolupament va ésser afavorit en un principi pel mateix poder feudal, ja que necessitava colonitzadors, i, després, va ésser cada cop més refermat a causa de la mateixa pràctica col·lectiva i la utilització de normatives que provenien de llocs amb característiques semblants o fins i tot més marcades, com ara Lleida.

Calia, doncs, trencar aquest desenvolupament organitzatiu per tal d'incrementar la subordinació, que és el que es pretenia amb la imposició de les obligacions anteriors. I, així, el procés d'enfortiment dels mecanismes col·lectius no va superar el darrer quart del segle XIII: cap a mitja dècada dels anys setanta hem documentat la primera manifestació de l'ofensiva templera contra les facultats de les comunitats, ofensiva que va prosseguir durant la dècada següent i que va culminar a la darrerria de la centúria i la primeria del segle XIV amb l'elaboració dels *Costums* a dues de les comandes (Horta, 1296, i Miravet, 1319, poc després que l'orde de l'Hospital n'assumís el domini).

Segons que hom sap, aquests textos regulaven la normativa judicial i processal que hom hi havia d'emprar, així com el funcionament de les *universitats*, l'estructura de llur govern i de llur administració de justícia i les respectives capacitats de poder; constituïen, doncs, uns codis positius en molts aspectes, però per a la senyoria també van significar la *instauració definitiva del poder feudal sobre els organismes i els mecanismes de govern dels municipis i el seu control estricte sobre l'administració de justícia*.

Al darrer període, entre 1315/1320 i mitjan segle XIV, encara es va fer més palesa la tendència a la baixa de la renda feudal i, com a conseqüència, els frares —ara, de l'Hospital— van reiterar llurs *actuacions contra els vassalls*: a la dècada del 1320 s'acompleixen nous intents d'exigir prestacions personals en treball —que un altre cop situen l'explotació de la reserva en un punt central—, el conflicte sobre les rendes que percebia la mesquita d'Ascó i l'emigració d'un bon nombre de vassalls sarraïns de Miravet i Benissanet a territoris dels encontorns.

Totes aquestes actuacions es dirigeixen ara contra els musulmans, una comunitat més feble perquè, mitjançant la modificació de les estructures de poder i de cohesió de les aljames, ja havia sofert un procés intens d'aculturació i de desestructuració social al llarg del segle XIII, però que encara havia de prosseguir. Des de la segona dècada de la catorzena centúria, els sarraïns foren objecte d'una renovada ofensiva segregacionista —com a continuació d'aquella que impulsava l'església des de la primeria del segle XIII— que a la Ribera va aconseguir de separar-los i d'enfrontar-los contra les comunitats cristianes.

Així mateix, durant aquest període hom aprecia certes *dificultats en les explotacions pageses*. Els conflictes sobre la delimitació dels termes municipals i la definició dels respectius drets d'aprofitament que s'havien esdevingut a la darrerria de la centúria passada van ésser manifestacions primerenques d'aquestes dificultats, que només o bàsicament afectaren la ramaderia, el sector de l'economia pagesa que requeria més espai físic per al seu creixement. Les notícies que ens parlen de la plantació de cereals com a substituïts d'uns altres conreus —la vinya, normalment— durant la segona dècada del segle XIV i, en general, l'augment de les mencions de cereal que trobem als establiments tortosins de la primera meitat d'aquesta centúria respecte als cinquanta anys anteriors també poden ésser interpretades com a indici que hom havia començat a percebre-hi certa deficiència, bé que fos conjuntural. Finalment, la disminució de la població que hem observat a la senyoria durant el segon quart del segle —amb una incidència especial sobre els llocs la densitat de població dels quals superava la mitjana de cada comanda— significa que, encara que fos de manera local, hom s'apropava a un excés de població amb relació als recursos de què hom disposava.

Ens hem referit a indicis de dificultats, no pas a una crisi oberta. És possible que algunes zones de la senyoria haguessin aconseguit força quantitat de població i que les rompudes haguessin augmentat fins al punt d'afectar terres marginals, de manera que la disminució de la productivitat del treball ja s'hi fes palesa. Però insistim a relativitzar-ne la gravetat per dues raons. En primer lloc, perquè la minoració de població que hi hem comprovat durant el segon quart del segle XIV sembla provocada per un saldo migratori negatiu més que no pas a causa d'una mortaldat, de què no n'hem trobat cap al·lusió; i, en segon lloc, perquè ara, ja, la fiscalitat reial és especialment feixuga —des del 1310, en realitat— i hi suscitarà força protestes, però mai a causa dels pagaments per si sols, sinó a causa de la manera de repartir-los i als subjectes que ho podien efectuar.

Amb tot això, *els enfrontaments* entre l'orde i les comunitats cristianes *prossegueixen en l'esfera del repartiment superestructural del poder*, en l'espai de la jurisdicció i als codis de *Costums*, tot continuant la dinàmica que observàvem en el període anterior. Així interpretem els recursos que alguns llocs van interposar al *justícia* d'Aragó contra alguns dels costums que incloïen els codis esmentats i les pretensions de formar part del Regne d'Aragó que va mostrar la comanda d'Horta, cosa que significava, en realitat, la possibilitat d'alliberar-se d'una part de la jurisdicció senyorial ja que les apel·lacions haurien correspost al rei.

El conflicte fou llarg i complex i transcorregué, en general, per camins judicials. En desconeixem alguns detalls, sobretot els que fan referència a l'exasperació cada vegada més intensa de les posicions respectives. Malgrat tot, és una hipòtesi perfectament admissible, atesa

la participació de les comunitats populars de la senyoria en la guerra de la Unió de mitjan segle xiv en contra del partit que va prendre la jerarquia de l'orde de l'Hospital.

Aquesta participació i la derrota que van sofrir són precisament els elements que va aprofitar el castellà d'Amposta per prevaler també en els enfrontaments interns; ara bé, segons les condicions que va imposar, considerem que encara va anar més enllà.

En efecte, en la primeria del 1349, els representants de l'orde van exigir als jurats de les *universitats* i/o als síndics de les comunitats la confecció de nous instruments de possessió dels béns, la renovació de les retencions monopolístiques, l'increment dels serveis de caràcter militar, la prestació d'homenatges i de juraments de fidelitat, l'ampliació del contingut del vassallatge i la substitució dels articles dels codis de *Costums* que atemptessin contra el domini de l'orde —per bé que no hem vist al·lusions que això últim s'hi realitzés efectivament.

És evident, doncs, que l'orde va utilitzar la correlació de forces favorable que havia resultat de la guerra per renovar i actualitzar les seves exigències i, en definitiva, com a comentari genèric i concloent, a fi de modificar uns aspectes determinats de la relació que lligava els seus vassalls, amb l'objecte de preservar i de reforçar el seu domini.

FAMÍLIA I PODER A CATALUNYA, 1516-1626. LES ESTRATÈGIES DE CONSOLIDACIÓ DE LA CLASSE DIRIGENT¹

MARIA ADELA FARGAS PEÑARROCHA

Ja fa temps que els historiadors del món polític i de les seves classes dirigents han anat insistint en la necessitat de conèixer a fons les realitats més immediates, socials i familiars, d'aquells grups (Molas, 1993, p. 576). Tanmateix, més recentment, el retorn a la història política observada des de nous o variats paràmetres, però fonamentant-se tot plegat en la revisió del concepte de poder (Garrard, 1983), ha anat mostrant els canals ocults d'acció i de coerció dels sistemes polítics (Gil, 1995, pp. 195-197; Wilson, 1993, p. 90). Canals, en definitiva, on intervenien les realitats socials i familiars esmentades (Lynch, 1984). Les pràctiques matrimoniales de les classes dirigents i els seus interessos patrimonials, conservats o enriquits mitjançant calculades estratègies familiars, es trobaven en el rerefons de l'exercici del poder. En efecte, dels vincles familiars establerts en aquest àmbit en depenia en molt bona mesura la capacitat de consolidació, ja que en una època com ara l'Antic Règim lluitaven regularment raons d'honor o de sang, de llinatge o de parentela, sota qualsevol altra normativa d'accés als càrrecs públics. Sobre les pautes d'enriquiment patrimonial i acumulació de renda, se situava també en molt bona mesura la capacitat de consolidació pública; de la mateixa manera, que sobre les pautes de transmissió generacional dels patrimonis, es distribuïen unes capacitats o aptituds determinades d'obtenció de càrrecs públics.

Sens dubte, l'auge de la interdisciplinarietat com a metodologia d'anàlisi historicosocial ha degut influir sobre la rellevància a estudiar tals conceptes. En creuament amb el ja conegut —i de vegades més aviat teòric— univers de les mentalitats i les psicologies col·lectives, l'antropologia ens proporciona tanmateix instruments d'anàlisi tangibles per entendre els usos quotidians, que entre els individus integrants de famílies de la classe dirigent s'orientarien a la reproducció del control del poder o la seva acumulació. Des d'aquestes disciplines, els historiadors han començat a considerar l'agent de reproducció social que era la família instrument d'anàlisi de primer ordre de les projeccions i reproducció dels diversos grups socials (Chacón, 1991, p. 265). Això ha permès, doncs, de dirigir l'atenció, en el cas del grup que ara ens pertoca, envers l'esfera privada del poder. Els estudis sobre clientelismes i fidelitats han posat una primera pedra

1. Títol de la tesi doctoral dirigida pel professor Dr. Pere Molas i Ribalta i llegida el 15 de febrer del 1996, davant un tribunal integrat pels següents professors: com a president del mateix, Dr. Ernest Belenguier i Cebrià; com a secretari, Dr. Xavier Gil i Pujol; com a vocals, Dr. Enrique Giménez López, Dr. Josep Juan Vidal i Dra. Eva Serra i Puig. Obtingué la qualificació d'apta *cum laude* per unanimitat.

en un llarg camí (Kettering, 1986, p. 135).² Si les esferes del que era públic i privat, però, gaudien d'unes fronteres escassíssimament diàfanes entre les comunitats pròpies d'Antic Règim i més encara si es tractava de les classes dirigents, veritables artífexs de la vida pública (Casey, 1991, p. 74), per què no encreuar les estratègies portades a terme en ambdues esferes?

El treball, un petit resum del qual presentem aquí i que ha estat objecte de la nostra tesi doctoral, pretenia d'aproximar-se a les qüestions referides. L'objectiu cabdal, per tant, consistia a estudiar el funcionament social del poder des de les estratègies familiars. La selecció inicial d'una mostra de famílies dirigents en constituí el camp de prova. Sobre aquestes, procedirem a una anàlisi prosopogràfica encreuada amb una reconstrucció genealògica, que dinamitzava els resultats biogràfics i estàtics del primer. A través de quins condicionants, però, podíem establir la dita mostra?

A la Catalunya de l'època, com també tot Europa, aquestes famílies —i, per tant, la mostra subsegüent— es caracteritzaren per la fusió —esdevinguda eminentment en el marc urbà— entre la vella noblesa rural, la vella oligarquia urbana i els efectius en ascens social o ennobliment (Amelang, 1986, p. 76). Els lligams de parentiu establerts entre les unes i les altres ens impedièn, d'una banda, de fer-hi segregacions o compartimentacions i, d'una altra, asseguraven la inserció de totes sobre radis diversos de poder públic o institucions de govern; altrament, eren impossibles de copar per aquelles famílies que no se cenyien a les condicions socials requerides per a l'exercici d'un càrrec determinat o d'una posició pública. Obteníem així una representació de la classe dirigent catalana de l'època moderna, implicada a la vegada en el triangle polític encapçalat en un extrem pels òrgans institucionals virregnals i en un altre pels propis del país.

Barcelona constituïa, a més, com a centre d'ubicació de les institucions polítiques del Principat, el bressol principal de les fusions esmentades. Les reformes governamentals efectuades a inicis del Cinc-cents en el marc de l'anomenat «redreç ferrandi» significaren un cert intercanvi o pacte de poder entre part de la noblesa rural i part de les velles oligarquies urbanes, que accentuà en conseqüència els lligams familiars verificants de la fusió (Amelang, 1986, p. 56). Per això la mostra de famílies analitzada³ s'ha centrat finalment en aquelles que es projectaven a la ciutat, el conjunt que sumava les tradicionalment urbanes amb les novament urbanitzades: aquelles, en fi, que per motius d'exercici de càrrecs públics s'hi movien; aquelles que practicaven la seva política matrimonial dins el ric mercat barceloní, on constantment o bé aterraven nobles

2. Ens referim tant als pioners estudis de l'escola francesa de Roland Mousnier com a d'altres de més recents, fonamentalment centrats en els àmbits cortesans i provincials, que han recobrat transcendència arran de l'impuls revisionista sobre l'absolutisme monàrquic. La descentralització del poder, com a nova hipòtesi que redefiniria aquest sistema, ha requerit precisament d'estudis sobre xarxes clientelars que, òbviament, també eren familiars i que unien centres i perifèries.

3. Hem analitzat les següents famílies: Alentom, Boixadors, Calders, Casademunt, Cassador, Codina, Erill, Desvalls, Dusai, Ferrer, Fivaller, Granollachs, Gualbes, Icart, Lluï, Magarola, Marimon, Montaner (els descendents d'un jutge de l'Audiència de mitjan segle XVI i els descendents —que res tenen en comú— d'un altre jutge d'inicis segle XVII), Peguera, Pol, Pons, Puig, Queralt, Quintana, Rocabertí, Salbà, Sapila, Sentmenat, Sorribes, Terré, Xammar. Acompanya la tesi un apèndix que reconstrueix els trenta-dos arbres genealògics i un índex onomàstic que afavoreix la identificació ràpida en el text.

provinents d'unes altres àrees, o bé aterraven nous ascendits provinents d'estaments no privilegiats. Finalment, aquelles famílies que constituïen, de fet, un sector dins de la globalitat de la classe dirigent, que s'havia consolidat com a tal i havia assolit el tan cercat ennobliment, base de la consolidació pública, a diferència d'uns altres sectors que només gaudiren d'un pas efímer pels viarany del poder. D'aquests problemes metodològics, com ara també dels conceptuals, així com de les definicions de *família*, *llinatge*, *hàbit*, *estratègia*, *consolidació*, que guiaren el treball, se n'ha tractat al capítol primer o introductori.

Establerts els criteris de selecció i la representativitat de conjunt, només ens restava extreure'n adequadament la mostra. Per enllestir-ho, partírem de la nòmina de membres del braç militar assistents a les corts de 1626. Amb aquesta, teníem la seguretat que, per damunt dels diferents orígens —a la recerca dels quals procedírem en retrospecció tot comparant nòmines polítiques anteriors—, totes les famílies havien assolit la dignitat social anhelada. A més, l'ús d'aquest tipus de documentació ens garantia el fet que les famílies escollides participaren en l'exercici habitual del poder polític. El darrer criteri que ens portà a seleccionar, dintre del grup, unes famílies determinades i no pas unes altres obeïa a un premeditat i intencionat coneixement documental. Es tractava de famílies sobre les quals es vessaven notícies constants a tota la documentació general de l'època, la qual cosa significava que il·lustrarien amb major empremta la dinàmica del grup que representaven. A través, sobretot, de la consulta prèvia que n'havíem fet sobre els dietaris personals de membres de la classe dirigent, com ara els de Rafel Sunyer, Perot de Vilanova, Geroni Saconomina o Francesc Despalau pel que fa al segle *xvi* i del jurista Geroni Pujades pel que fa al segle *xvii*,⁴ on discorrien al·lusions contínues a aquestes famílies, podíem advertir quines serien les que *a posteriori* ens oferirien un joc i una oferta documental més grans.

Si bé Barcelona constituïa el paradigma de la nova noblesa urbana que definia la classe dirigent moderna i, per tant, el de les fusions de les seves famílies amb orígens socials diversos, també les reformes que s'aprovaren a la ciutat ens oferien els límits cronològics més idonis per treballar estratègies davant canvis. Per això el nostre estudi ha seguit el quadre, sempre flexible, de 1516 a 1626. Aquest possibilitava partir d'uns presumibles canvis en les estratègies familiars de control dels càrrecs davant la introducció de la insaculació, tot coincidint amb el desenvolupament incipient de la maquinària administrativa virregnal, que havia de contribuir a oferir un més ampli radi d'acció pública. La segona data tancaria una conjuntura política clau en l'assoliment de les aspiracions de govern d'algunes de les famílies que integraven la classe dirigent; això és, un cop aprovada l'entrada de la noblesa pròpiament dita al municipi barceloní. Es tractava de la culminació de les seves pròpies transformacions socials, fruit de mobilitats verticals i horitzontals.

Era obvi que s'havien acomplert uns canvis socials del poder, definits com a contrapunt a l'època preferrandina, entre la impossibilitat de monopolització familiar de càrrecs —arran de

4. Biblioteca de Catalunya (BC): Rafel SUNYER, *Libre de notícies, 1535-1545*, Manuscrit núm. 896. Antoni SIMON (1991), *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del cinc-cents*, Barcelona, Curial. Josep M. CASAS I HOMS (ed.) (1976), *Dietari de Jeroni Pujades*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.

l'elecció per atzar en l'àmbit institucional del país o el sistema de ternes en l'àmbit virregnal—, l'allau constant de nouvinguts en ascens social i l'ennobliment general a què s'abocava la classe dirigent. Aquests canvis, doncs, com hem suggerit, ens permetien resseguir com a hipòtesi de treball una possible reorientació de les pautes i les estratègies familiars que resolien les competitivitats sobre el poder. En efecte, en un món mental i social estructurat des dels lligams personals, les competitivitats es podien resoldre o canalitzar mitjançant estratègies matrimonials i patrimonials. Les unes i les altres acusaven la competitivitat interna dels grups, una competitivitat que es donava a tres fronts, al seu torn intercomunicats entre si: d'una banda, per la possessió patrimonial dins un sistema concentrador d'hereu únic, car les estratègies actuaven sobre les desigualtats d'aquest sistema; d'una altra, per la mobilitat vertical de la qual rebien l'impacte; i, finalment, pels càrrecs, perquè perseguien l'hegemonia.

Abans d'entrar en el terreny de les aportacions i les conclusions del treball, cal fer esment de la programació documental. Considero important d'assenyalar la transcendència, en un treball d'aquesta mena, de la juxtaposició entre els fons privats i els fons públics. Ambdós ens han facilitat la concatenació entre l'esfera privada i la pública. És ben sabut que la documentació administrativopolítica ens permet, com així ha estat, d'indagar sobre els nivells i les oportunitats de consolidació pública, l'existència a tal efecte de grups de pressió integrats per parenteles o les relacions de competitivitat en la recerca de les quotes de poder o càrrecs. Per entendre, però, els objectius particulars de les famílies protagonistes, les seves capacitats en el terreny de la competitivitat, els seus lligams, els seus recursos, etc., òbviament calia que ens adrecéssim a la documentació notarial i patrimonial.⁵ Per tant, al costat de la consulta de capitulacions matrimonials, testaments, inventaris *post mortem*, concòrdies i sentències arbitrals, hem resseguit els registres de nomenaments d'oficials reials, les sol·licituds de càrrecs i privilegis a la corona, els expedients de l'orde militar de Sant Joan de Jerusalem, les actes d'insaculació, acompanyades de les llistes de càrrecs executius extrets, els processos del braç militar en corts, els dietaris i els registres de deliberacions de les institucions principals del país i llurs processos de visita. Plets civils, dispenses canòniques per impediment matrimonial i llibres parroquials completen aquestes sèries.

Les aportacions del treball present han estat configurades a través de dos grans apartats. Podríem dir que al primer hem estudiat les estratègies que es desenvolupaven en l'esfera privada de les famílies. Un total de cinquanta quadres precedeixen en termes d'anàlisi cadascuna de les nostres afirmacions. En aquesta esfera, els objectius eren marcats per les tendències de mobilitat vertical cap a l'ennobliment, fruit de les noves forces socials del Cinc-cents, com també del resultat de l'osmosi urbanorural, i per la concentració dels patrimonis universals. Es tracta de les estratègies que prepararen el terreny subsegüent, protagonista bàsic a la segona part del treball. En efecte,

5. Hem buidat, d'una banda, els protocols relatius a les famílies que ens interessaven a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, a la secció notarial de l'arxiu de la BC i a la secció notarial de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Seguidament, els protocols guardats a la sèrie de Patrimonials de l'Arxiu de la Corona d'Aragó —concretament els fons de Vallgornera, Queralt, Monsitrol, Can Folguera i Sentmenat— i de l'arxiu de la Biblioteca de Catalunya —concretament el fons del Marquès de Moja. Tot plegat, hem treballat 850 protocols, després de buidats 931 llibres especials.

un cop assignats els patrimonis i distribuïts els dots i les lligítimes entre els membres de les famílies, un cop concertats els enllaços matrimonials i tal vegada augurat —quan s'esqueia— un pas més en l'ennobliment o en l'acostament a famílies influents i ben col·locades públicament, hom gaudia de més o menys possibilitats d'obtenir càrrecs efectius o potencials.

L'augment numèric dels aspirants a ennoblir-se —recordem que entre el 1518 i el 1626 s'esdevé un doblament dels efectius de l'estament aristocràtic—, la fornada de privilegis militars sortida de les corts a la darrerria del segle *xvi* o la incessant urbanització nobiliària conformaren un ampli mercat matrimonial per a la classe dirigent i permeteren fàcilment d'intensificar l'homogàmia. Al capítol segon i sobretot al tercer, tot partint d'una anàlisi precisa per mitjà de catorze quadres d'allò que hem anomenat binomis matrimonials o conjunts de recursos que es posaven en contacte a cada enllaç, estudiem l'enriquiment d'aquest mercat matrimonial: eren més les famílies amb capacitat d'intercanvi similar disposades a oferir-ne candidats i, per tant, ja no calia cercar-ne sinó dins les pròpies fronteres privilegiades. S'havia acomplert en el decurs del Cinc-cents un augment del nombre de matrimonis concertats dins el cercle de famílies que gaudien de privilegis militars, tot descartant progressivament els enllaços socialment desiguals. Lògicament, les famílies que a inicis o durant la primera meitat de la centúria encara es trobaven dins les fases inicials de l'ascens social, quan tot just començaven a abandonar el comerç o el notariat, trenta o quaranta anys després, constituïren bona part de les protagonistes d'aquest ennobliment matrimonial. L'homogàmia discorria paral·lela, doncs, a les trajectòries d'ascens i ennobliment d'un sector de la classe dirigent. En aquest sentit, l'homogàmia refermava el canvi social de base que la caracteritzà.

L'homogàmia també s'havia donat en el terreny patrimonial. La mateixa disparada de la consanguinitat matrimonial a la darrerria del segle *xvi* tenia com a base la concentració de renda, tot just en un moment de frenada de la renda senyorial. És clar que aquesta disparada havia estat protagonitzada substancialment per la noblesa més antiga, la qual cosa ens ha fet definir al capítol tercer l'homogàmia com a piramidal, en el sentit que era òbviament més tancada com més elevat el rang social. Com a estratègia contra la concentració progressiva del patrimoni i de la renda a les mans d'un sol descendent una vegada aprovades les noves constitucions sobre successions a les corts de 1585 i, sobretot, a les de 1599, cada cop era major el nombre de matrimonis concertats amb els sectors patrimonialment més forts de les famílies. Una estratègia que recol·locava els fadrísters atès que, malgrat la inflació dotal característica l'inici del *xvii*, el cert és que no pas per a tothom dins les famílies s'havia fet realitat l'enriquiment dels dots.

El punt culminant en el procés de concentració patrimonial que sorgia de les constitucions de 1585 i 1599 ha significat un barem primordial per mesurar l'evolució dels matrimonis i de la redistribució de recursos entre els fills menors que suposadament n'havien de sortir perjudicats en benefici de l'hereu. Esbrinar la manera com hi afectava ha comportat de comparar entre l'abans i el després de la nova normativa sobre successions. Al llarg dels sis capítols, hem pogut constatar la tendència a utilitzar aquesta concentració patrimonial facilitada per la llei amb el fi de tornar-la a reconcentrar per via de fideïcomís, per via de consanguinitat matrimonial o, simplement, enriquint-la amb uns altres recursos tot encarrilant els descendents ben situats patrimonialment envers la consecució de càrrecs. Un aprofundiment de les distàncies amb els fadrísters sense

recursos es consolidava després de les constitucions. Encara que la tònica dominant fou, doncs, accentuar les desigualtats familiars internes, s'esdevenen, però, intents regulars de capgirar el destí patrimonial dels sectors fadristerns tot enllaçant-los en sentit ascendent. Aquests matrimonis se superposen sobre la normativa.

Finalment, l'homogàmia gaudia d'un tercer front d'actuació. Es tractava del front socioprofessional. No és cap novetat que els matrimonis fusionessin famílies instal·lades en una mateixa institució de govern, més encara si es tractava de l'àmbit de l'administració reial superior, on almenys la part inicial del procés de selecció dels càrrecs estava —en els anys que estudiem— en el parer dels consellers reials en exercici. Un matrimoni podia significar, aquí, una pressió, i aquesta pressió potencial era de ben segur valorada com a recurs-oportunitat per intercanviar o oferir amb una família. Pressió que hem estudiat àmpliament als capítols segon i quart amb relació a la consecució d'influències sobre la xarxa de la justícia.

Sí que eren novetat, però, en aquesta època, els matrimonis que fusionaven famílies inscrites entre les diferents bosses d'insaculació dels càrrecs executius de les institucions de govern del país. Tal com era abans de la introducció del procediment insaculatori, l'important consistia a establir-hi lligams de parentiu. En canvi, amb la insaculació, l'estratègia matrimonial per garantir la consolidació pública consistia a concentrar els lligams amb efectius insaculats a les bosses d'interès. D'aquesta manera es multiplicaven les possibilitats de resultar extrets bé membres de sang insaculats, bé membres afins. D'una manera o d'una altra, la família havia de gaudir d'influències amb l'executiu. Les reformes ferrandines eliminaren, per tant, el sistema de clan monopolitzador, però no pas el sistema subjacent però efectiu del parentiu.

Als capítols quart i cinquè, les aliances matrimonials van reconstruir xarxes de parentiu. Quaranta quadres distribuïts als tres darrers capítols en perfilen els límits. Es tracta de xarxes existents dins les bosses d'insaculació, tant en el Consell de Cent com en el consistori de la Diputació del General; d'una banda, entre insaculats i desinsaculats, que ens permeten mesurar la importància de la precedència familiar, i, d'una altra banda, entre insaculats i habilitadors. Actuaven de substitutiu dels antics partits urbans, de manera que s'asseguraven el control de les quotes de poder. De fet, qui sinó els més ben vinculats per parentiu podien avantatjar possibles competidors d'una bossa amb igualtat de condicions per accedir a la superior? En efecte, la importància del factor familiar, segons els casos estudiats, semblava imposar-se en molts processos de promoció entre bosses. Pel que fa als qui hi entraven per primera vegada, l'exemple de la matrícula de ciutadans honrats és força il·lustratiu: la gran majoria ja gaudien de lligams previs amb els ciutadans antics. Les xarxes familiars permetien així mateix reconstruir canals de concentració de poders entre centre i localitats, com ha demostrat l'estudi de les vinculacions entre els membres del consistori de la Diputació, els oficials locals i els inversors en les finances del General. Al capítol sisè, l'anàlisi d'aquestes xarxes de parentiu ens ha permès finalment d'esbrinar en l'àmbit de l'administració reial els aspectes següents: la relació entre consolidació generacional, promoció professional i col·locació de la parentela pels càrrecs superiors entre la burocràcia inferior; l'empremta dels antecedents familiars en el nomenament dels oficials reials; la relació entre les trajectòries d'ennobliment d'un sector diferencial de la magistratura i la seva consolidació i promoció; la creació i l'evolució dels cercles d'influència extrainstitucionals —que depassen

l'àmbit estricte d'una sola institució de govern—, marcats pels enllaços matrimonials i canalitzats gràcies a instruments com ara el «beneplàcit reial ferrandi» o la mateixa insaculació de parents d'oficials reials.

Unes xarxes i les altres s'enfrontaren en el conflicte per la insaculació dels doctors, per l'intent de congelació de les quotes d'insaculació dels militars i per l'entrada de la noblesa pròpiament dita a la ciutat. Les xarxes sòlides s'acabaven imposant sobre les majories desvinculades. Hem tingut ocasió de constatar també en l'àmbit municipal com les famílies directament descendents de les velles oligarquies de Barcelona s'enllaçaven, d'una manera constant durant el segle XVI, amb els nous doctors en dret i en medicina recentment ascendits, que, altrament, copaven la major part de les bosses de les conselleries principals. Així, les primeres continuaren controlant quotes de poder molt semblants a l'època preinsaculatòria. Constituïa aquesta el paradigma d'estratègia matrimonial d'absorció de les mobilitats socials, amb repercussió a l'esfera pública.

L'alta homogàmia ens legitima a parlar en termes d'una classe que es va tancant per la via del matrimoni. Tancament sens dubte relatiu, perquè no podem pas negligir l'evidència que el matrimoni en sentit ascendent que protagonitzaren els ennoblits anava fusionant precisament efectius i famílies originàriament de fora del cercle privilegiat. Quan això s'esdevenia, però, el passat d'artistes, de mercaders o bé d'artesans romania ja força ben lluny. Un quadre que hem definit com a «Genealogia del procés d'ennobliment» detalla en el marc de quatre generacions les fases de la mobilitat. Una mobilitat, per cert, que ha estat profusament estudiada al capítol quart a partir de les implicacions entre ascens social i professional dels advocats i ascens social paral·lel de les seves famílies: en cas que se'n seguís consolidació pública, l'un ascens i l'altre havien coexistit. En el decurs d'una generació o de més, els aspirants a ascendir havien aconseguit progressivament part dels recursos compartits per la mateixa noblesa tradicional: a poc a poc, la possessió de la terra, la renda rural i urbana i els recursos controlats per la noblesa, en unificació amb els descendents de les velles oligarquies, els càrrecs públics, eren part de la seva quotidianitat. Com que es tractava d'anar superant diversos esglaons de similitud amb la noblesa, la mateixa trajectòria que precedia l'adquisició del component territorial senyorial, ens permet de confirmar en el nostre cas que el transvasament de la propietat no s'havia efectuat entre famílies socialment dispers (Stone, 1995, pp. 277-309). Havien aconseguit, en definitiva, una capacitat d'intercanvi de recursos, en peu d'igualtat amb uns altres de ja consolidats. Així, els matrimonis aparentment mixtos només ho eren des del punt de vista de l'origen social, però no pas des d'aquestes capacitats. Tal vegada hauríem de distingir, quant al tancament relatiu de la classe dirigent de l'heterogeneïtat social de base i l'homogeneïtat social de trajectòria, que consistia en el recorregut generacional d'accés a aquests recursos (Stone, 1995, pp. 277-309).

Quan al principi al·ludíem a estratègies que resolien competitivitats pel poder, pensàvem en l'accentuació de l'homogàmia en el segle XVI. Aquesta il·lustrava així la reacció d'un sector de la classe dirigent que es consolidava a deturar les conseqüències —en termes, en efecte, de competitivitats— del continu transvasament social i de l'accés públic de famílies provinents dels estaments no privilegiats. L'ampliació del mercat matrimonial nobiliari coincidí amb l'augment de la competitivitat respecte a aquest. Una de les formes en què es manifestava era l'avantatge d'enllaçar en sentit social superior per part dels sectors patrimonials més forts de cada família.

La competitivitat entre els membres de les famílies amb vista al control del patrimoni universal —que se suposava afecte a certes mobilitats que eren conseqüència de freqüents i fins i tot exhaustives ruptures de mortalitat— reflectia les seves capacitats posteriors per acostar-se d'una manera clau als càrrecs públics. Competitivitats públiques, per tant, tal com també esmentàvem abans, que es resolien amb estratègies patrimonials. Dels processos de decisió familiar, passant pels actes més o menys informals de participació per atorgar consentiments matrimonials o nomenaments de marmessories, de tot plegat se'n desprèn la idea d'unes obligacions familiars, simbolitzades en el mateix manteniment per part dels hereus universals dels seus col·laterals o ascendents descol·locats, que passaven a dependre'n. No oblidem que ens trobem en un context d'autèntic dirigisme de les jerarquies familiars, que surt enfortit de les corts de 1537 i que hem relacionat casuísticament amb els intents de regulació d'una de les vies des d'on es desplegaven violències privades i bandositats: les relacions de parentiu.

Aquestes obligacions o assistència, si voleu —que hem detallat també a través d'alguns quadres del capítol segon—, eren el resultat d'una sectorialització familiar derivada del règim d'hereu únic. Sectorialització, segons recursos heretats, sotmesa a unes estratègies la majoria de les quals contribuïen a consolidar-la i, per tant, a reproduir les desigualtats internes de la família. D'aquestes desigualtats derivaven relacions de parentiu també desiguals en el sentit que hi prevalien els recursos i les jerarquies. Les seves cooperacions no es poden pas deslligar de les seves posicions davant recursos, tot i que políticament, la construcció dels inestables grups de pressió arreglervava indistintament sectors patrimonials tant forts com febles. Un dels àmbits on això es feia efectiu era el litigi. Estudiats tots els possibles casos que enfrontaren les famílies d'aquest treball, hem pogut concloure que, al marge del fet que hi participava tot un ventall de sectors familiars amb patrimoni o sense, la majoria de les parts en litigi pertanyien a sectors paral·lels quant a recursos. La competitivitat es donava, doncs, entre els situats en un nivell similar. Les causes entre parts desiguals portaven la major part de les vegades a resolucions favorables als sectors més forts.

El mecanisme fideïcomissari, estudiat extensament, prevalien significativament sobre la voluntat de la família de consolidar els sectors. Hem tingut ocasió d'analitzar al capítol segon el recurs creixent al fideïcomís com a fruit de l'ennobliment. L'ordre de crida al vincle patrimonial tot seguint criteris de primogenitura donava l'oportunitat d'aconseguir el patrimoni universal a tots els descendents directes del nucli familiar. Cada vegada, però, que hom l'acceptava, la situació d'origen es reproduïa, això és, la família continuava esbiaixada internament. Quan l'ordre de crida al patrimoni universal seguia uns altres criteris, com s'hagué de fer molt sovint a causa d'una descendència no pas gaire dilatada, aleshores hom demostrava sobre quins membres de la família en sentit extens s'havia procedit a nomenar els fideïcomissaris. Un cop analitzats detalladament des de sis quadres temes com ara la filiació dels fideïcomissaris amb el causant, la posició o els recursos privats-públics d'aquests i de llurs contraents o les possibilitats de mobilitat vertical per la via del fideïcomís, hem vist que aquest nomenament es predisposava sobre aquells qui gaudien prèviament d'oportunitats favorables en diferents esferes de poder. Oportunitats que eren sobretot càrrecs públics, exercits directament o per afinitats amb els titulars del moment en qüestió.

El fideïcomís era utilitzat, doncs, com a estratègia de consolidació quan unia al patrimoni universal les oportunitats esmentades. Es tractava d'unes estratègies que, lluny d'aprofitar els descendents disponibles, ho feien sobre els recursos disponibles on es podia concentrar poder. Fins i tot els matrimonis concertats entre fadristerns i sectors patrimonialment superiors, tot i que, d'una banda, projectaven els primers, beneficiaven en darrer terme els segons, car evitaven així l'absorció d'un patrimoni universal dins un altre, amb la pèrdua d'identitat subsegüent tan temuda en una mentalitat típica de llinatge. Sobre això, al capítol segon hem analitzat la relació entre l'afany genealogista o la invenció del passat familiar, situats a la darrereria del Cinc-cents, amb la pràctica d'una estratègia cultural amb clars objectius de competitivitat contra l'allau de noves famílies en ascens.

Les mobilitats patrimonials també seguien els rèdits d'estratègies prèvies (excepte les ruptures de mortalitat més absolutes, que eren més o menys conjunturals). Els qui més es beneficiaven d'aquestes mobilitats eren els qui es trobaven en bona disposició per rebre el patrimoni d'un altre, bona disposició que era analitzada pel donant en qüestió i que, un cop més, incloïa, d'una banda, oportunitats públiques amb càrrec directe o per afinitat amb els detentors i, d'una altra, patrimonis dignes. És clar que els cridats secundàriament a fideïcomís simbolitzaven, al seu torn, en cas d'aconseguir el patrimoni si els anteriors havien fallit, una part de la mobilitat vertical promoguda mitjançant l'estratègia familiar.

De la consolidació de la sectorialització familiar o les desigualtats internes en provenia la consolidació pública. Com s'esdevenia, però? La consolidació, el control o la perpetuació sobre els càrrecs eren fonamentalment en benefici d'uns quants membres de la família. Tot i no excloure absolutament els membres de recursos patrimonials inferiors, car en parlar de família i de relacions sobre el poder el to general són les irregularitats, la major part dels membres de les famílies que es consolidaven pertanyien als sectors més forts. No es tractava tan sols dels hereus universals, sinó també dels seguidament dotats o d'aquells qui havien enllaçat amb dots de les superiors. Mentre que els sectors patrimonials inferiors, els escassament dotats, eren numèricament majors, la seva representativitat en l'esfera pública era, si més no, certament menor. Es generava una transposició de les relacions desiguals de parentiu a l'esfera pública. Això evidenciava com la consolidació del poder familiar evitava la dispersió de recursos: la que tenia lloc en l'esfera pública redimensionava la consolidació interna dels sectors desiguals. En aquest sentit, la possessió del patrimoni, la competitivitat que s'hi esdevenia per la via del fideïcomís, no eren sinó la primera fase d'una competitivitat en una altra esfera. L'estratègia, sembla, consistia a col·locar o encarrilar potencialment els sectors més forts en el sentit al qual la família orientés la seva consolidació. Ho hem constatat exhaustivament entre les famílies presents a les bosses d'insaculació de les institucions del país i entre els càrrecs de l'administració reial. En tots dos casos hi havia coincidència en aquest sentit.

La nova classe dirigent que emergí en el Cinc-cents hagué de plantar cara en el terreny de la consolidació sobre els càrrecs, a competitivitats majors: mobilitats horitzontals, ennobliment, inseguretat en l'acaparament dels càrrecs. El resultat és que no pas totes les seves famílies assoliren uns nivells idèntics de consolidació generacional. Aquelles que sí que l'assoliren optaren per

concentrar recursos sobre uns mateixos sectors de la descendència —amb patrimoni, matrimoni ascendent en sentit social i de nou patrimonial i càrrec—, en una estratègia global de poder que explotava les seves desigualtats per raó d'herència, incentivava l'ennobliment i la concertació d'aliances, tant amb membres vinculats als càrrecs polítics com amb la noblesa territorial, i acusava les distàncies amb uns altres grups dirigits. La conflictivitat entre aquests diversos grups, més o menys circulants, trobava part de les seves arrels en les trajectòries —matrimonials, patrimonials i, en definitiva, de captació i d'oferta de recursos— de les seves famílies.

BIBLIOGRAFIA⁶

- AMELANG, James (1986). *La formación de una clase dirigente. Barcelona, 1490-1714*. Barcelona: Ariel.
- BOHANAN, Donna (1992). *Old and New Nobility in Aix-en-Provence, 1600-1695: Portrait of an Urban Elite*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- CASEY, James (1991). «Parentela i comunitat en la València foral (segles xvi i xvii)». *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, 11/12, pp. 57-74.
- CHACÓN, Francisco (1991). «La historia de la familia desde la perspectiva de la historia social. Notas para nuevas propuestas de estudio». *La Historia social en España. Actualidad y perspectivas*. Madrid: Siglo XXI, pp. 261-267.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolores (1988). «El comparativismo y la generalización en los estudios sobre historia de la familia». *Historia social*, 2, pp. 135-143.
- ESPANHA, Antonio M. (1989). *Vísperas del Leviatán. Instituciones y poder político, Portugal, siglo xvii*. Madrid: Taurus.
- FERRARO, Joane-M. (1993). *Family and Public Life in Brescia, 1580-1650. The Foundations of Power in the Venetian State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GARRARD, John (1983). «Social History, Political History and Political Science: the Study of Power». *Journal of Social History*, 16-3, pp. 105-121.
- GIL, Xavier (1983). «Notas sobre el estudio del poder como nueva valoración de la historia política». *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 3, pp. 67-88.
- (1995). «La Historia Política de la Edad Moderna europea, hoy: progresos y minimalismo». Santiago de Compostela: *Historia a Debate*, III, pp. 195-209.
- GOBETTI, Daniela (1992). *Private and Public: Individuals, Households and Body Politic in Locke and Hutcheson*. Nova York: Routledge.
- HAREVEN, Tamara (1991). «The History of the Family and the Complexity of Social Change». *The American Historical Review*, 96-1, pp. 95-124.
- JOYCE, Patrick (1995). «The End of Social History?». *Social History*, 20-1, pp. 73-82.
- KETTERING, Sharon (1986). *Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth Century France*. Oxford: Oxford University Press.

6. Relacionem aquí tan sols els títols que per raons metodològiques i conceptuals ens han resultat més bàsics.

- KUEHN, Thomas (1991). *Law, Family and Women. Toward a Legal Anthropology of Renaissance Italy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LÉVI, Giovanni (1990). *La herencia inmaterial. La historia de un exorcista piamontés del siglo XVII*. Madrid: Nerea.
- LYNCH, Katherine (1984). «The Family and the History of Public Life». *Journal of Interdisciplinary History*, 24-4, pp. 665-685.
- MOLAS I RIBALTA, Pere (1990). *Família i política al segle XVI català*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- (1993). «Institucions i grups socials a la Catalunya dels Àustries». *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 13-2, pp. 573-582.
- MOLHO, Anthony (1994). *Marriage Alliance in Late Medieval Florence*. Massachusetts: London Harvard University Press.
- PALOS, Joan Lluís (1993). «Les institucions catalanes a l'època moderna i l'ascens dels juristes». *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 13-1, pp. 53-66.
- (1994). *Catalunya a l'Imperi dels Àustria. La pràctica de govern, segles XVI-XVII*. Lleida: Pagès Ed.
- RAINES, F. -D. (1991). «Pouvoir ou privilèges nobiliaires. Le dilemme du patriciat vénitien face aux agrégations du XVII^e siècle». *Annales ESC*, 46-4, pp. 827-847.
- RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, Ángel (1991). «Métodos de evaluación de las estrategias familiares en el Antiguo Régimen». *Fuentes y métodos de la historia local*. Zamora: Diputación de Zamora, pp. 141-153.
- ROSSOS, Carlo (1987). «Stato e Clientela nella Francia della prima età Moderna». *Annales ESC*, 42-1, pp. 37-81.
- SÁNCHEZ LEÓN, Pablo (1993). «Aspectos de una teoría de la competencia señorial: organización patrimonial, redistribución de recursos y cambio social». *Hispania*, 185, pp. 885-905.
- SECCOMBE, Wally (1992). *A Millennium of Family Change. Feudalism to Capitalism in North Western Europe*. Londres-Nova York: Verso.
- SERRA, Eva (1984). «Els Gualbes, ciutadans de Barcelona: de la fallida bancària del segle XV a l'enllaç nobiliari del segle XVII». *I Congrès d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona: Departament d'Història Moderna, I, pp. 479-497.
- (1990). «Els Gualbes al segle XVI: la funció pública». *Jornades d'Història Antoni Agustí i el seu temps (1517-1586)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, II, pp. 507-535.
- STONE, Lawrence (1990). *Familia, sexo y matrimonio en Inglaterra, 1500-1800*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- STONE, Lawrence; FAWTIER STONE, Jeanne (1995). *An Open Elite? England, 1540-1880*. Oxford: Clarendon Press.
- TORRAS I RIBÉ, Josep M. (1983). *Els municipis catalans de l'Antic Règim, 1453-1808*. Barcelona: Curial.

TORRES, Xavier (1993). *Nyerros i cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna (1590-1640)*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

WILSON, Adrian (1993). *Rethinking Social History. English Society 1570-1920 and its Interpretation*. Manchester-Nova York: Manchester University Press.

COMUNITATS I BÉNS COMUNALS AL PALLARS SOBIRÀ, SEGLES XV-XVIII

JOSEP M. BRINGUÉ I PORTELLA

Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII, és el títol de la tesi doctoral llegida a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Universitat Pompeu Fabra, el 3 de novembre de 1995.¹ Culminava així una investigació de més de deu anys.

De fet, el plantejament inicial s'orientava a un estudi dels boscos i de l'explotació de les muntanyes durant el segle XVIII. Els primers contactes amb l'ampli ventall d'actuacions de les comunitats sorgit del buidament sistemàtic de totes les fonts notariales del Pallars Sobirà em van portar a una triple reflexió. Primer, la documentació reflectia unes actuacions de les comunitats plenament lliures i autònomes. Vaig veure la necessitat de verificar fins a quin punt arribava la dependència senyorial i de cercar-ne l'origen. En segon lloc, la fusta d'aquells boscos objecte del meu interès inicial no era pas l'únic recurs explotat. De mica en mica, una conclusió es va imposar: em calia canviar l'objectiu. Els boscos em remetien a les comunitats. En tercer lloc, des del primer moment em va cridar l'atenció la gran quantitat d'actes que recollien requestes, concòrdies o sindicats relacionats amb la conflictivitat entre comunitats. Era necessari interpretar aquest nivell de conflictivitat.

La base documental més important ha estat variada i heterogènia: entre altres, l'antic arxiu comtal i del marquesat de Pallars, una secció de l'arxiu ducal de Medinaceli, en aquell moment a Sevilla, per a la documentació dels segles medievals i XVI-XVII; els protocols notariales eclesiàstics de les esglésies locals conservats als arxius parroquials de la Seu d'Urgell pel que fa a les actuacions de les comunitats de final del XVI, del XVII i del primer terç del XVIII; els protocols notariales de Sort, Rialb, Esterri d'Àneu, Gerri de la Sal i Tírvia per a tot el segle XVIII; un conjunt prou ampli de plets i processos de la Batllia General, la Reial Audiència i la Reial Intendència (ACA); un conjunt de documentació local conservada als municipis del Pallars o a cases particulars; i les fonts fiscals de l'Arxiu Històric de Lleida.

La tesi s'ha dividit en tres parts: comunitats i recursos naturals, les relacions de les comunitats amb el règim senyorial i la conflictivitat com a base per a l'examen de la dinàmica.

Així, en primer lloc, s'hi delimiten les característiques bàsiques del poblament i els canvis esdevinguts amb la crisi dels segles XIV-XV i l'aparició de termes i valls rònecs (capítol 1). S'hi

1. Fou dirigida per la Dra. Eva Serra (Universitat Pompeu Fabra) i jutjada per un tribunal presidit pel Dr. Ramon Garrabou (Universitat Autònoma de Barcelona) i integrat pels vocals Dr. Enric Tello (Universitat de Barcelona), Dra. Rosa Congost (Universitat de Girona) i Dra. Arantxa Otaegui (Universitat Autònoma de Barcelona), actuant com a secretari el Dr. Josep M. Salrach (Universitat Pompeu Fabra).

diferencien, després, els territoris i els drets subjectes als usos particulars de les cases dels usos col·lectius de tota aquella comunitat (capítols 2 i 3). En un altre capítol s'hi analitzen els drets, les facultats i els usos col·lectius que aquelles tenen sobre les terres dels particulars tot remarcant-hi les diferències amb la resta de Catalunya. Es planteja, després, a partir de la documentació judicial de les cúries senyorials del marquesat de Pallars i d'unes altres dels segles xv-xviii, la necessitat de considerar el terme com a unitat bàsica, individualitzada. S'hi estudien així l'estructuració del territori i les relacions entre els termes i les comunitats circumveïnes, és a dir, els *emprius*, i entre les valls, és a dir, les *patzeries*. A l'últim, s'hi treuen a la llum les diferències jurídiques amb relació a la resta de Catalunya (capítol 5).

En tercer lloc, s'hi estudia fins allí on ho ha permès la documentació l'explotació dels recursos naturals feta per les comunitats: els boscos (llenyes, fustes, *fusta del rei* i *fusta de negoci*, carbó, fullam i boigues) amb les seves conseqüències sobre la desforestació; les pastures i els pasturatges de muntanya, és a dir, les herbes i tot el seu entramat de mecanismes jurídics i organitzatius creats per les comunitats per tal de regular-ne l'accés i l'explotació (capítols 6 i 7).

Per entendre millor aquesta explotació dels recursos naturals que formen la base dels béns comunals, s'hi planteja a continuació (capítol 8) la qüestió de qui té dret i qui té accés lliure sobre aquests béns comunals.

Per acabar, s'hi insinuen els canvis introduïts al segle xviii amb la pèrdua progressiva de l'autonomia financera i la cada vegada més activa presència de l'Estat (capítol 9).

La segona part té com a objectiu l'estudi de les possibles limitacions imposades pel senyor sobre les comunitats i, també, identificar les arrels de l'ampli ventall de llibertats, privilegis, usos i costums, escrits i no escrits. Interessa comprendre per què aquelles llibertats es mantingueren a l'època moderna. L'anàlisi de les situacions que portaren a la fi del comtat de Pallars i la venda d'aquest al duc de Cardona (capítol 2) i de la comptabilitat senyorial dels anys 1522, 1523, 1524, 1532, 1540, 1575, 1589, 1628 i alguns altres (capítols 3, 4 i 5) ha permès comprovar dues coses. Primer, ens permet explicar la consolidació de les llibertats el 1487 i el 1491 per la necessitat del rei i del duc de Cardona de posar fi a la guerra del Pallars (1484-1487) i d'atreure's la fidelitat de les comunitats. En segon lloc, s'ha fet palès que no hi ha cap tipus de renda senyorial o d'exercici de facultats i poders senyorials en el qual les comunitats no hagin aconseguit quotes, o sigui, uns gradients de llibertat més o menys favorables a aquelles, segons valls i llocs. Un conjunt de privilegis que insinuen un acoblament d'un antic poder pagès autònom dins el comtat i, després, la senyoria del marquesat de Pallars; uns privilegis que he identificat en les institucions locals i supracomunals (capítol 6).

A la tercera part s'analitza la dinàmica de les relacions entre comunitats, comunitats/senyors i comunitats/cases particulars. Es parteix de la base que el conflicte és el mecanisme habitual per delimitar i adequar en cada moment aquelles relacions, sobretot les intercomunitàries. D'un total de 158 conflictes identificats se n'han seleccionat uns quants exemples.

Dins el primer tipus de relacions intercomunitàries s'analitzen els casos següents: la lluita pel domini i per l'explotació comercial de la fusta dels boscos de la vall Ferrera per a carbó de dues fargues durant els segles xvii i xviii i l'intent de crear una farga comunal per a tota la vall

a la segona meitat del XVIII; la implicació de dues comunitats de dues senyories diferents en la lluita per la possessió de la muntanya de Sobac entre circa 1370 i 1759, que donà lloc a la creació del bosc dels Tres Comuns; i l'ocupació, la disputa i les guerres obertes pel domini d'una vall rònega de jurisdicció reial per dos grups de pobles que creen dues unions o germandats, entre el segle XIV i el XIX, especialment interessant perquè deixa al descobert les estratègies defensives de les comunitats per conservar els seus drets davant una capbrevació reial durant el 1602-1603 i les successives adaptacions a les noves condicions polítiques. Finalment, un exemple sobre fins a on va arribar la virulència dels enfrontaments i la imbricació dels interessos comunals i els de les cases més *fortes* o *velles* en la disputa sobre l'apropiació de termes rònecs i els drets i les facultats sobre aquells durant el segle XVI, i un altre sobre la formació, més pacífica, d'un terme mitger i uns emprius a cavall dels segles XV i XVI.

La dinàmica de les relacions comunitats/senyors (capítol 3) s'observa a partir d'uns dels pilars del règim senyorial al marquesat de Pallars: fracassat el domini senyorial sobre les terres particulars i comunals, el duc de Cardona consolida la quístia o talla com a base per incidir sobre les cases. S'analitzen, així, la implantació (segles XIV-XV), les característiques, l'evolució i el tombant favorable a les comunitats enfront del senyor així com l'ús de la quístia com a element d'estratificació interna (focs/ajudants). Es treu a la llum, també, tota la problemàtica dels censals carregats per les comunitats a «obs del senyor» a canvi d'indemnitzacions i de consignacions de les rendes senyoriales del marquesat de Pallars que rellançaren el protagonisme adormit de la Vista General del marquesat i de les comunitats des de 1575 fins a 1684, unes institucions supracomunals que fins a la fi del segle XVII caminaven cap a la constitució d'un veritable òrgan de poder de la terra.

UNA Lògica INTERNA

A la primera part he volgut treure a la llum el que per mi són els tres elements bàsics de la lògica interna d'aquestes comunitats pel que fa al domini i l'explotació dels recursos naturals.

Des d'aquesta perspectiva, el model d'aquesta societat es basava en la identificació d'uns *termes* territorials com a unitat bàsica de jurisdicció. És a dir, aquell territori propi i diferenciats del de la comunitat veïna per senyals (creus, ratlles, osques fetes a pic de martell, pedres, roques, carenes de muntanyes, etc.) i fites per on cada comunitat exercia la seva pròpia jurisdicció, vedada a un altre poble, entesa com la capacitat d'aplicar-hi aquell conjunt normatiu, basat en el costum, que regulava les relacions entre els seus membres i entre aquests i el medi natural.

Aquest bocí de territori individualitzat fou el lloc on aquella portava a terme la seva capacitat d'organitzar, administrar, controlar, vedar o permetre l'explotació dels recursos naturals; on les seves autoritats i/o els mateixos veïns defensaven els seus drets amb procediments judicials, i extrajudicials i, si calia, amb guerres obertes de comú a comú; on castigava els infractors, fossin veïns o estrangers, i on impedia el gaudiment dels recursos naturals als membres aliens a la comunitat.

Una segona base era aquell conjunt de drets, facultats, usos i costums que regulaven l'ús del territori. Així s'ha tret a la llum, a partir d'una documentació molt dispersa, l'entramat prou

emboticat de les normes consuetudinàries sobre les pastures col·lectives en les terres camps i els prats propis de les cases particulars (camps oberts, la divisió en *bannides*, *bandades* o *culties*, la regulació de la vedació o el tancament de terres; la normativa sobre els pastors comunals, els vaquers, els aguassers, etc.); sobre l'explotació dels boscos per a ús propi o proveïment de subsistència («bosquejar, llenyar, fullar, herbejar», o «llenyar, taiar, fer fusta, fulla y totes les demés coses que per son ús y lo de sa casa tinga menester» i, encara, «tot lo demés que acostuman usar en quant a la arboladura y mata los vehins y particulars» o per *fusta de negoci*, és a dir, la venda comunal de partides boscoses mitjançant l'arrendament, i la pràctica i el costum tocant a l'ús de les terres de conreu temporal, dites *botigues*.

També s'hi ha aclarit la normativa sobre les pastures de les herbes de les terres comunals i de les muntanyes estiuenques (les normes d'entrada del bestiar i del pastoreig; el control de l'arribada i la sortida de les ramades i el nombre dels caps de bestiar permesos; la divisió de les muntanyes en *muntanyes* i *baixants*, les zones i els llocs per a *bogues*, per a *abeurar*, *ajaillar*, *apletar*, fer l'*orri*, fer els *cortals*, etc.; les *solanes* i els *pastius*, l'arrendament de les muntanyes, etc.).

S'analitza, també, tot l'entramat dels drets de *tinguda de bestiar*: un nombre igual de caps de bestiar major i menor assignats a cada casa que disposi del dret de *veinatge* per a l'estiu (*tinguda d'estiu*) o l'hivern (*tinguda d'hivern*, la meitat de l'estiu). Si bé la *tinguda de bestiar* era un dret que permetia un accés igual de totes les cases a les pastures comunals, les dificultats per salvar l'hivern, el patrimoni particular de cada casa i les estratègies desenvolupades, com la transhumància (estudiada a partir de les poques dades de què dispo), portaren, de fet, a una desigualtat ramadera. Però les cases disposaven de maneres de pal·liar-ho. Es tracta de la capacitat d'exercir la seva *tinguda de bestiar* per mitjà de diverses formes d'adquisició de bestiar no propi. Són les *parceries*, les *gassalles*, els *conllocs* i unes altres figures menors com la *comanda*, o deixar bestiar a *corralider*, a *palla*, etc. La *parceria* és un contracte pel qual un propietari de bestiar cedeix a un pagès, que disposa del dret de *tinguda* dins un terme, l'ús temporal d'un bestiar o de bestiar, o pacta amb aquest la cura i l'alimentació o la recia, a canvi d'un repartiment dels productes i del benefici de la recia; els uns i els altres poden anar acompanyats de pagaments en diners per la totalitat o per part del bestiar i de diverses formes de repartiment d'aquests beneficis. D'aquí les diverses modalitats de *parceries* fetes per particulars o per les esglésies locals: *parceries*, *parceria plana*, *gassalla*, *gassalla plana*, *parceria a mig guany*, *mitgenca* o *mig a mig*, *parceria amb mota*, etc.

A l'últim, s'hi analitzen l'organització i la problemàtica dels serveis col·lectius oferts per la comunitat, és a dir, molins, fleques, tendes, carnisseries, hostals, tavernes, molines, etc. És prou evident que hi ha una cessió dels drets particulars de les cases a favor de la comunitat; que s'obliguen lliurement a construir, reparar i utilitzar aquests serveis, renunciant expressament a uns usos i unes pràctiques particulars. En alguns casos, però, hi ha una coexistència del comerç i del servei comunals (compres d'oli, de peix o de vi i la seva venda a les tendes i les tavernes) amb la possibilitat de fer compres particulars destinades solament al propi ús.

La possibilitat de manar, prohibir, vedar i castigar els infractors, siguin veïns o siguin estrangers, és el tercer tret fonamental d'aquella lògica interna pròpia de les comunitats; una

capacitat de sancionar exercida lliurement, sense intervenció de cap mena del senyor. Així s'hi estudia la capacitat jurídica de fer *ordinacions*, imposar *bans*, fer *penyoraments* i fer pagar les *tales fetes* pels bestiaris com a procediments de punició i de defensa dels drets sobre el seu terme.

El seguiment cronològic de l'organització territorial dels usos sobre el territori i de l'exercici juridicopenal m'ha permès constatar com les comunitats dividien les funcions del territori: quines porcions del terme destinaven a terres de conreu particular de les cases, a pastures, a boscos; quina part deixaven a l'explotació col·lectiva dels «ius pascendi» i com es concretaven els drets de les cases particulars; és a dir, des del dret a percebre la collita fins a la manera d'obtenir la propietat total d'aquelles terres de conreu i prats per mitjà de la compra de la vedació de les terres a la mateixa comunitat.

M'ha permès, també, comprovar la relació dialèctica entre les comunitats, és a dir, les distincions en termes *propis*, termes *quitis*, *emprius*, termes *mitgers*, unions i *agermanaments* entre pobles, etc., i observar les relacions dialèctiques entre les valls (les *patzeries*).

M'ha permès tenir present que els drets, les facultats, els usos no són estàtics i que les normes escrites solen ser fruit de conflictes derivats de canvis. Sovint, després de processos llargs i traumàtics, uns procediments extrajudicials (les *concòrdies* i les *sentències arbitrals*, en el cas de conflictes entre pobles) o unes capitulacions dels consells o de la Vista General adequen les normes a la nova realitat social.

M'ha permès verificar el pes dels penyoraments ja sigui sobre els veïns o sobre els estrangers al terme i que no hi ha norma de les enumerades suara que no vagi acompanyada de la seva pena corresponent. No hi he pogut comprovar una disminució de la força coercitiva de les comunitats. Tanmateix, no sembla pas que l'evolució fos sempre lineal, cap a una disminució de les solidaritats i les cohesions internes. Fins al segle XIX, l'anàlisi de la documentació permet plantejar la hipòtesi que existiren unes quantes etapes, en un vaivé de signe oposat, en una dialèctica constant entre solidaritat col·lectiva i individualisme.

Amb tot, les comunitats no eren internament igualitàries. Malgrat la premissa general d'un accés lliure i igualitari als recursos naturals del terme per a tots els *veïns* o *cases* d'una comunitat, i malgrat el predomini dels interessos col·lectius i l'organització comunal, l'explotació i l'apropiació dels usos col·lectius beneficiaven més els uns que els altres. Hi descobrim, ja sigui als segles XV-XVI a la vila de Rialb o als segles XVII-XVIII en un altre conjunt de pobles força divers, dues o tres cases riques per poble (les cases *fortes*, cap a un 10/12%); un conjunt de *cases mitjanes* que oscil·len, segons la marxa conjuntural de l'economia, cap a una participació major o menor en la riquesa de la comunitat; i al voltant d'una tercera part de *cases pobres*, considerades així perquè el seu patrimoni particular de terres de conreu no els permet subsistir sense anar a jornal o a captar. Però, tanmateix, són considerades com a cases perquè tenen casa oberta, hi fan foc i contribueixen a les despeses i als treballs comunals. Una situació no pas gaire divergent de les jerarquies establertes per a la Segarra, l'Urgell o el Segrià, per exemple. I això que en el Pallars ens movem dins el context d'unes comunitats petites i minúscules, una mitjana d'11-25 cases per poble entre els mínims de 1373 i els màxims de 1787 pel que fa al conjunt del marquesat de Pallars.

La raó està en el fet que la base patrimonial de la casa (terres, prats, eines, bestiar...) condicionava la capacitat dels més pobres d'utilitzar els béns comunals. Les cases més pobres no disposaven dels mitjans oportuns per utilitzar els béns comunals més enllà de la mera subsistència. Així, a tall d'exemple, les boïgues, és a dir, la capacitat de fer conreus temporals a les terres comunals, es dividien en boïgues d'arada, d'aixada i de destral. S'ha de revisar, doncs, la idea que el sistema comunal sempre afavoreix les cases més pobres.

A més, s'ha constatat una gran mobilitat en el nombre de cases existents a cada poble, lluny dels tòpics d'una estabilitat secular, a causa de les incorporacions i les desaparicions de les cases més pobres (Enviny, 1765-1782, i baronia d'Estac, 1714-1716): fundació de cases en atapes d'expansió amb un patrimoni reduït; emigració definitiva quan l'increment de les despeses comunals o de l'endeutament per afrontar les despeses extraordinàries hi fa impossible la supervivència.

A més, la mobilitat social en el ritme de les fases expansives o de recessió va propiciar que grups de veïns no gaudissin de tots els drets cívics, públics, polítics o jurídics i va afavorir l'apropiació dels esforços artiguaires dels pobles pels patrimonis de les cases més fortes o més velles. Neix d'aquesta manera una estratificació jurídica que diversifica encara més les cases i els habitants establerts en un poble: entre *veïns* i no veïns. I els primers, entre *focs* i *ajudants* o entre cases *velles* i cases *noves*; els segons, entre *estadants* i *estrangers*. Totes aquestes categories repercuteixen en una utilització desigual dels recursos, dels drets i de les facultats comunals, encara que, hi insisteixo, el bé comú predomini per damunt del particular de cada casa.

No ha d'estranyar que a les cases nouvingudes en època de prosperitat se'ls imposin filtres per ser acceptades com a membres de ple dret. El cas d'Espot, el 1556, ens il·lustra de com sorgeix un consell restringit format per les cases més velles (els focs) i un grup de cases considerades com a ajudants, uns veïns de segona. El filtre té com a objectiu mantenir una distribució de la riquesa provinent dels recursos naturals favorable a les cases més antigues. Els ajudants no disposen de drets sobre els ingressos monetaris dels arrendaments monetaris i, com que no són membres del consell restringit, no disposen de capacitat de decisió ni d'influir en el debat sobre quan, com i on s'ha d'organitzar l'explotació dels béns comunals. Hi veiem exemples de conflictivitat entre totes dues categories, però encara n'hi tornem a trobar a les primeres dècades del segle XVIII.

L'ELEMENT COHESIONADOR

Tenint en compte tot això, quin fou el principi integrador de les comunitats de l'edat moderna? El 1770, els mateixos representants de les cases més benestants expliciten sense embuts les raons de la cohesió interna. Segons ells, les cases més riques (les més velles i/o les més fortes) fan una cessió de les seves possibilitats d'explotar tots els recursos naturals a canvi de mantenir al seu voltant un contingent de cases susceptibles de ser emprades com a jornalers sempre que les primeres en necessitin. L'ús dels boscos i de les pastures comunals per les cases menys riques (cal afegir-hi l'emigració temporal) exonera les cases més fortes del pagament de salaris durant la part de l'any (de sis mesos a vuit) que el treball de la terra era impossible.

Aquest grup de cases fortes van tenir un paper fonamental en la configuració i la dinàmica del sistema comunal. Queda aquí obert un nou camp d'anàlisi que, voluntàriament, s'ha deixat per a una altra ocasió: la comprensió de tots els mecanismes que permeteren el control de les cases mitjanes i pobres, com ara la concessió de diners a una casa o a una comunitat, aparentment sense interessos (però també es dóna el cas contrari de cobrament d'interessos abusius a l'Espot de final del segle XVI), davant situacions força compromeses; o el gaudiment de situacions de poder dins la comunitat (el cas dels Sansi Tamon, notaris de la vall d'Àneu des de mitjan segle XVI) o forans (els familiars del Sant Ofici, cas dels Llessui d'Esterri d'Àneu, segle XVI, o dels Aitès d'Enviny, etc.); o els lligams familiars units als anteriors o no (els Moreig d'Espot i Isil a inicis del XVII); i com totes aquestes coses i unes altres els havien de permetre la creació de xarxes de clientelisme, de dependència o de patronatge i l'adquisició de quotes extres de poder (s'hi apunten els casos dels Llenes de Rialb i de l'abat d'Escaló als segles XV-XVI) o d'explotació dels recursos naturals (el cas de l'explotació dels meners de ferro de la vall Ferrera, segles XVII-XVIII).

Per contra, l'element cohesionador del major grup de cases, les petites i les mitjanes, s'ha de cercar en la necessitat d'associació per plantar cara a les diverses estratègies de producció i subsistència malgrat les diferències internes, de patrimoni i de posició social, que hi pugui haver entre elles.

La simbiosi entre els interessos de les cases més fortes i la força de les necessitats associatives de la resta fou, doncs, el factor integrador que va permetre el manteniment del sistema comunal i donar una resposta unànime contra els atacs procedents d'individualismes interiors i actuacions de forces externes a la comunitat, sobretot durant el segle XVIII, acudint, si calia, a l'ajuda des seu senyor (el marquès de Pallars).

COMUNITATS, DESBOSCAMENT I INDIVIDUALISME

Entre el segle XVI i mitjan XVIII, l'explotació tradicional dels recursos naturals per les comunitats pageses fou, en general, un sistema d'explotació equilibrat i de respecte envers els boscos i les pastures. Entenc això com una racionalitat interna per la qual les comunitats tendiren a adequar les activitats productives dels homes en relació amb la natura per tal de potenciar la reproducció i el creixement sense una destrucció del medi natural. Una producció excessiva, una destrucció o un desboscament precipitat poden ocasionar una desestructuració de la comunitat en qüestió, la qual menaria a una disminució del benestar de les cases i, per tant, a una despoblació a curt termini. Les comunitats, així, foren compel·lides a cercar un equilibri entre explotació i conservació, ja que anar més enllà posava en perill la mateixa supervivència de la comunitat.

Això no vol dir pas que no existiren uns objectius de rendibilitat en l'explotació dels recursos naturals, però es tractava encara, malgrat la diferenciació social, d'una rendibilitat comunal en el sentit que el destinatari era sobretot el grup i no pas l'individu o la casa particular. Així, en aquells segles, els beneficis de l'activitat comercial de les comunitats (els arrendaments dels recursos naturals o de serveis, per exemple) es destinaren a pal·liar les dificultats internes, a millorar el nivell de benestar del grup o a garantir uns serveis i un accés de les cases a uns productes escassos (com ara vi, oli, etc.).

En aquest sentit, parlar de desboscament pròpiament dit vol dir comprovar fins a on i fins quan les comunitats continuaren essent fidels a aquells usos, costums i pràctiques antigues perquè la conservació i el manteniment d'un «equilibri ecològic» van units al manteniment de les solidaritats internes i els canvis en aquell són un reflex dels canvis ocorreguts dins el sistema comunal. Uns canvis que poden respondre a fenòmens d'estratificació o ocasionats per pressions externes a les comunitats. En el primer cas, es tracta d'una pèrdua de la cohesió interna i l'aparició de fenòmens d'individualisme. En el segon, en el cas del Pallars Sobirà, de l'acció desestabilitzadora de l'Estat.

He detectat en la investigació que a la segona meitat del segle XVIII l'explotació dels boscos augmenta fortament fins a mitjan segle XIX. El desenvolupament de l'individualisme, del qual es donen exemples de la segona meitat del segle XVIII, un fort endeutament originat per l'aparició de la pressió fiscal durant els anys posteriors a la guerra de Separació i per les dues guerres passades i el constrenyiment de les finances municipals imposat per l'Estat borbònic des de la dècada de 1770, tot i les resistències de les comunitats a l'aplicació de la Nova Planta, són darrere d'aquesta embranzida de l'explotació forestal: hom obliga les comunitats a acudir cada vegada més a les vendes i als arrendaments dels usos, dels drets, de les facultats i dels recursos naturals dels seus boscos, pasturatges i serveis comunals (molins, sobretot). Un camí obert, al seu torn, al reforçament de l'individualisme.

Uns càlculs hipotètics entorn de la dècada de 1780 demostren que l'explotació pot arribar a ser d'una tercera part de la superfície forestal. Les normatives i els costums en alguns casos (les botigues, per exemple) han deixat de ser efectius. Però, contràriament al que hom acostuma a dir, no són les cases més pobres les protagonistes del desboscament, sinó que les més velles o fortes, aprofitant i empenyent la conjuntura, tenen major capacitat financera per comprar bocins de terres comunals, engrandir camps, comprar vedats, fer més nombroses i més espaioses les boïgues que donen més blat i de millor qualitat que les terres cultivades des de temps antic. Són aquestes cases les que poden imposar una passivitat o una abdicació del control de la comunitat o, per contra, el manteniment de les normes consuetudinàries.

Així he trobat símptomes de l'aparició de l'individualisme al final del segle XVIII coexistent amb signes del manteniment de la cohesió i la solidaritat interna en els conflictes que es donen al si de les comunitats entre aquestes i certes cases benestants i entre dues o més d'aquelles. Tot ens mostra que els dos models, el comunal i l'individualista, hi són presents tal com ratifiquen Francisco de Zamora els anys 1788-1790 i Madoz a mitjan segle XX.²

La novetat radica en el fet que l'individualisme del 1770 detectat a la vall d'Àneu, per exemple, es presenta a si mateix com a model superior capaç d'incrementar la població, la producció i el nivell de vida. Mentrestant, el model comunal és presentat pels representants d'algunes cases fortes com un «desordre», una promiscuïtat, un campí qui pugui, unes

2. ZAMORA, F., *Diario de los viajes hechos en Catalunya*, Barcelona, Curial, 1793; MADÓZ, P., *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones en Ultramar*, Madrid, 1845-1850, article Llérida, apartats de Montes y Plantíos.

argumentacions que, per cert, sospitosament coincideixen amb la falsa polèmica de la «tragèdia dels comunals», ja denunciada per Thompson,³ però que encara avui és susceptible d'impulsar polítiques mundials. Contràriament, els defensors dels usos col·lectius, com la Vista General de la vall d'Àneu, denuncien l'individualisme com a més injust perquè preconitza una redistribució dels recursos naturals favorable a unes quantes cases, neguen l'increment hipotètic de la productivitat i defensen el comunitari com a sistema més igualitari. L'anàlisi de la documentació i d'alguns casos em permet deduir que les comunitats, en general, internament aconseguiren imposar-se perquè disposaven de mecanismes per mantenir a ratlla les forces disgregadores i perquè aquelles foren minoritàries. Però estigueren exposades a plets ruïnosos contra les cases més benestants.

COMUNITATS I SENYORS

Malgrat el que hem dit, ens cal afegir-hi que aquelles comunitats no estaven fora del sistema feudal. La seva existència era anterior a la formació del sistema feudal (comunitats de la vall d'Àneu o de Cardós) i ben segur que les seves estructures s'havien desenvolupat com un factor de força contra la implantació del feudalisme. Per això, hem de parlar de juxtaposició, coparticipació o subordinació de les comunitats a la senyoria, sigui reial, nobiliària o eclesiàstica.

Aquelles comunitats estaven integrades dins d'un conjunt de senyories (el marquesat de Pallars, l'antic comtat de Pallars, i el vescomtat de Vilamur, amb un 59% del territori; el quart i el cinquè quaters del vescomtat de Castellbò, amb un 28%; l'abadiat de Gerri, amb un 6%; i uns altres de menors com la baronia d'Estac, els Copons de Malmercat, Ferrer de Perves, etc.). Aquestes senyories passaren per una etapa de guerres contínues entre si arran de la política dels comtes de Pallars de recuperar l'antiga unitat territorial durant els segles XIV-XV. La crisi afectà, també, les comunitats, les quals sofriren greus intents de restricció pels seus senyors des de l'últim quart del segle XIV fins al 1487. Durant els segles moderns es diferenciaven entre si per una diversitat de condicions concretes: més duresa senyorial en alguns casos, més grau de llibertats i privilegis en uns altres.

Les comunitats del comtat-marquesat de Pallars desenvoluparen amb èxit mecanismes de control dels poders senyorials per mitjà dels seus privilegis i de l'endeutament a *obs del senyor*. Aquest és el cas del duc de Cardona com a marquès de Pallars durant 1575-1684, el qual estudiem a bastament.

Així succeeix, també, amb el control de la talla, quística o fogatge que tant permet oposar-se al senyor com crear dinàmiques internes estratificadores de grups socials diversos. També succeeix amb l'enfranquiment de la lleuda o amb la conservació, en termes generals, del delme a mans dels rectors, en contraposició a la situació general catalana d'apropiació del delme pel senyor.

3. THOMPSON, E. P., *Customs in Common*, London, 1991, pp. 97-184. Vegeu també MCCAY, B. J., ACHESON, J., *The Question of the Commons*, Tucson, 1987, pp. 1-36 i 311-326.

Les comunitats, d'altra banda, aconseguiren mantenir, en general, el franc alou. El pas del comtat a marquesat no comportà la patrimonialització en termes de domini directe del territori perquè hi hagué lluita i oposició. En el nou pacte feudal de 1491, les comunitats veieren reconegut el franc alou sobre els seus termes i les seves muntanyes, sobre les cases i sobre els patrimonis particulars d'aquestes. La dinàmica senyorial aconseguí imposar, en un procés secular, unes relacions de propietat favorables en llocs i situacions concrets, com ara, en alguns casos, l'ús industrial de l'aigua (molins, fargues i sal).

Fora del marquesat, l'anàlisi detallada ens descobreix una realitat complexa. Un mapa de franc alou clivellat per emfiteusi podria ser la descripció precisa per a tot el territori de la Noguera Pallaresa, des del Pirineu axial fins a Salàs-Aramunt i des del segle xv fins al xix, amb bosses importants amb unes relacions de propietat favorables als senyors (abadiat de Gerri, el 6,4% del territori, per exemple, etc.).

Tan important com delimitar aquelles bosses senyorials és observar els intents d'aplicar-hi el dret jurídic català (favorable als senyors, cal recordar-ho) i les estratègies de les comunitats per defensar aquell franc alou, estratègies que consisteixen a identificar aquell franc alou dels seus termes i de les seves terres amb el pagament de la quístia o talla, tot i que s'hi pot veure l'esmunyiment cap a concepcions d'homogeneïtat del domini útil.

Les comunitats, a més, havien desenvolupat, potser a partir de la primigènia condició comtal de tot aquest territori, mecanismes de *contrapoder* pagès que limitava l'exercici de les jurisdiccions senyorials. Així havien adquirit una coparticipació en l'exercici de les jurisdiccions senyorials. Així havien adquirit una coparticipació en l'exercici de certes jurisdiccions civils: el dret a posar bans fins a vint sous, la taxació de les manutencions com ara blat, carn i vi, etc. Havien mantingut, també, una independència d'acció amb la llibertat de reunió i de decisió sense la presència i la intervenció dels oficials senyorials.

A més, gaudien d'instruments de control del sistema judicial. Les comunitats de vall participaven amb els seus braços de cort en l'administració de justícia, civil i/o criminal segons una casuística diversa. Hi trobem, també, en els judicis verbals la figura d'un *raonador* que defensava l'acusat i vetllava pel compliment dels costums de la terra (l'última referència que n'he trobat és del final del segle xvii). N'és símptoma, també, la mateixa persistència dels *judicis verbals* en front dels escrits, un procediment encara plenament vigent en la cúria senyorial de Sort a la fi del segle xviii, o la constància des del segle xv a l'inici del xix en l'ús dels procediments extrajudicials de les sentències arbitrals d'*àrbitres-arbitradores* i de les *concòrdies*, un procediment habitual per posar fi als conflictes territorials i de drets entre els pobles al segle xviii enfront de les sentències de la Reial Audiència i Intendència.

Disposaven, per altra banda, d'un control de l'actuació dels oficials senyorials, que havien de purgar taula i respondre de les seves actuacions davant la *Vista General del Marquesat*. En els segles xvi-xvii, les comunitats ens apareixen a les cerimònies de preses de possessió del marquesat com a coparticipants: hi actuen en un pla d'igualtat, hi exigeixen al nou duc el jurament dels privilegis i de les llibertats abans de prestar-lo elles i són els seus representants els qui li lliuren la possessió del marquesat.

Malgrat tot, existeixen uns quants nivells i capacitats d'actuació jurídicopolítics. Les *comunitats de vall* disposaven d'un poder supracomunal ben definit (*Vista General de la vall*, *Bon Consell o dels Vint-i-quatre i braços de Cort* amb poder judicial inclòs; capacitat de pactar amb les valls frontereres, és a dir, les *patzeries*, etc.) a les valls d'Àneu i de Cardós (i la vall Ferrera, fora del marquesat) i en general, totes les valls axials a partir de Rialb. Per a unes altres valls més petites (Àssua, Vilamur, baronia d'Estac, Plan de Corts, etc.) no disposem de testimoniatges d'una organització supracomunal tan desenvolupada (cosa que no vol dir pas que no hi fos; o, potser s'havia perdut?) o veiem com aquesta es va formant al llarg dels segles moderns (Sort - batlliu de Sort); en uns altres llocs puntals (zona senyorial de damunt de Gerri, Salàs, etc.) sembla que les comunitats no assoliren uns nivells semblants o, a escala local, no disposaven del mateix grau de llibertats.

Tanmateix, el marquesat de Pallars, malgrat l'esquarterament territorial, va arribar a quotes de poder comunal superior al d'unes altres senyories. Les necessitats bèl·liques del rei i dels Cardona els anys 1484-1487 permeteren la recuperació i la conservació dels privilegis anteriors als intents de coacció de les comunitats per Hug Roger III. Però el 1491, la correlació de forces que possibilitava la reunió del Parlament, el Consell General o la Vista General medieval amb el comte de Pallars (la necessitat del comte de convocar les comunitats per rebre els pagaments) a causa de la conversió de la talla o quístia en un pagament fix per foc o casa. Malgrat això, les comunitats recuperaren protagonisme des de 1575 gràcies a l'endeutament a *obs del senyor*. El control, l'administració, l'arrendament de les rendes senyorials del marquesat i la disponibilitat d'aquestes en diners en efectiu per tal de pagar les pensions dels censals van revifar el protagonisme del Consell o Vista General. A les poques actes i referències conservades s'observa com aquesta Vista s'anava estructurant com un veritable Consell de la Terra.

L'EVOLUCIÓ

Tot aquest enquadrament judicial, militar, polític i de relacions socials que hem exposat fins aquí no és pas considerat pels grans juristes catalans dels segles *xvi* i *xvii*. A mesura que les comunitats, des de 1487-1515, guerres del Pallars i del vescomtat de Castellbò, es vagin incorporant sota el domini reial a un procés que va més enllà de la dècada de 1580, aquestes llibertats entraren en contacte amb la base jurídica predominant a Catalunya i hi toparen; sigui dit això amb tota prudència perquè queda prou diàfan que dins de Catalunya existeixen unes altres dinàmiques que cal afegir a les ja conegudes dinàmiques senyorial i emfitèutica: la dinàmica de les comunitats enfront dels senyors i del rei, encara que sovint adopti formes de resistència col·lectiva en nom de no innovar un passat i un present lliure i de *llibertats*.

La contraposició entre la realitat del Pallars i els comentaristes dels *Usatges* i els juristes clàssics (Marquilles, els autors recollits dins *Antiquiores*, Cáncer,⁴ etc.) m'ha permès marcar tant

4. *Antiquiores Barchinonensium leges, quas vulgus usaticos appellat*, Barcelona, 1544; MARQUILLES, J., *Comentaria super usaticis Barchinona*, 1448; CANCERII, Jacobi, *Variarum resolutionum juris universalis caesarei, pontificii et municipalis principatus Cathalauniae*, pars tertia, 74, Barcelona, 1760 (primera edició de 1594; tercera, 1608).

les diferències com les dificultats d'integració en la codificació general. Les comunitats més exposades a l'aplicació de la «base jurídica catalana» són les de jurisdicció reial, els quarters de Tírvia - vall Ferrera i Rialb - vall d'Àssua. Així ho analitzo, dins la problemàtica relacionada amb la vall rònega de la Ribalera i dins la condició dels emprius i dels drets col·lectius sobre un terme. La sensibilitat mostrada per un Jaume Càncer envers les facultats i els drets dels pobles de Tírvia, Burg i Farrera no se sustentava pas en un reconeixement del caràcter específic del franc alou, sinó en la possibilitat de demostrar fefaentment la continuïtat d'aquells usos a partir d'una pràctica immemorial, regulada per les lleis catalanes. Càncer, a l'inici del segle XVII, ajuda a fixar la normativa recollint la doctrina elaborada pels comentaristes dels *Usatges* i incloent aquesta problemàtica dins el concepte de servituds. Parteix de la presumpció del domini senyorial sobre les terres no posseïdes per ningú (pastures i boscos) pel fet que totes estan situades dins els termes dels castells. Les comunitats poden pretendre la possessió si demostren que han conservat els drets d'ús sobre les pastures, llenyes i les fustes. A partir d'aquestes premisses, les pastures són «*communia vicinorum*».

La col·lisió entre la condició d'un franc alou i els amplis ventalls de llibertats, generalment recolzats, els uns i els altres, en el costum més que no pas en el reconeixement de textos escrits, i el «dret general català» s'inicia al principi del segle XVII. Pel que he pogut esbrinar, el vescomtat de Castellbò, de jurisdicció reial (quarters de Rialb - vall d'Àssua i de Tírvia - vall Ferrera per al Pallars), és el primer lloc on la normativa consuetudinària entra en contradicció amb el dret codificat pels juristes catalans. Com he dit, les comunitats respongueren amb l'estratègia de cercar un suport al costum en el pagament de la quístia o talla, un dret que ni en l'origen ni en la pràctica quotidiana no tenia res a veure amb un suposat caràcter emfitèutic. Aquesta estratègia transformadora del franc alou en una emfiteusi hipotètica apareix puntualment a la primera capbreuació del marquesat de Pallars (1668-1669) aplicada al concepte més ampli de llibertats. Però, encara durant el segle XVIII, les comunitats parlen i sobretot actuen sota la condició de franc alou i els emprius, els drets, les facultats i els usos col·lectius considerats com a gradients de propietat (marquesat de Pallars) o equiparats a una emfiteusi (vescomtat de Castellbò) omplen tota la documentació.

Però des de la dècada de 1770, un nou perill afecta les comunitats: la consideració de les facultats i dels usos col·lectius com una comunió, i, per això mateix, susceptible de ser trencada. És perceptible sobretot en la qüestió de les pastures col·lectives sobre les terres particulars. Les comunitats, ara, en un pas més, trobaren l'estratègia jurídica defensiva en aquella equiparació amb les servituds feta per Càncer a l'inici del segle XVII. Tot plegat, ben lluny del franc alou primitiu.

També, la contradicció entre la pràctica col·lectiva i la realitat jurídica catalana esclatà amb força arran de la transformació dels boscos amb propietat privada (duc de Medinaceli/pobles) a partir de 1859, un aspecte que analitzo a l'apèndix.

De fet, el resultat de la guerra de Successió fou el que precipità el tombant, obrint una etapa desfavorable a les comunitats. La situació tendí a canviar gradualment a causa de l'actuació del duc de Cardona, que emprava l'Audiència Reial per tal de recuperar les rendes senyorials perdudes per l'endeutament ducal de 1575-1610 i el pagament d'una talla, quístia o fogatge que s'havia anquilosat en una relació favorable a les comunitats. Això i els allotjaments, la fiscalitat

reial, la guerra contínua i el cadastre inauguraren un període (1659-1744) caracteritzat per l'increment de l'endeutament comunal, la pèrdua de població i una minva d'alguns privilegis que havien estat en plena acció.

A través de la Reial Audiència, l'aliança entre la monarquia i el duc de Cardona després de Medinaceli, trencava qualsevol correlació de forces favorable a les comunitats. Fins i tot la Reial Intendència arribà a qüestionar la propietat comunal dels boscos de jurisdicció reial (bosc de Sobac, etc.), totes les regalies menors sobre aigües, mines, herbes, sal, etc., i la capacitat de les comunitats per imposar béns i fer penyoraments. Aquesta lluita va provocar el revifament de les solidaritats col·lectives a la vall Ferrera, els pobles de la qual arribaren a posar en comú tots els seus boscos els anys 1765 i 1769-1771 a fi de crear una farga comunal de la vall, i, també, una revitalització de l'organització supracomunal malmesa per la Nova Planta, el ressorgiment d'uns síndics de la vall que substituïren els braços de cort i la creació de normatives comunes a tota ella; uns aspectes als quals dedico un ampli capítol.

També la derrota de 1714 explica la intensa explotació de la *fusta del rei* en règim d'*asientos* dels anys 1717-1740 contra tota classe de llibertat i dret de les comunitats. La recuperació de les rendes senyoriales pel duc el 1684, les sentències favorables al mateix duc en la qüestió de la quístia, talla o fogatge i les actuacions posteriors arran dels decrets de Nova Planta intensificaren l'expropiació de la capacitat governativa, penal i jurídica de les comunitats. A més, van constrènyer la llibertat de les finances municipals i la llibertat de decisió econòmica de tota mena d'aquelles (reglament de Propis i Arbitris de la dècada de 1770 detallat per a cada poble, producte de les enquestes de 1760, per exemple) i, a l'últim, van esberlar de soca-rel una evolució segura de la Vista General cap a una major estructuració del poder de la terra, a l'estil de les veïnes valls d'Andorra.

Tanmateix, les comunitats crearen nous mecanismes de resistència. Així els consells no van desaparèixer ben bé i, tot i no tenir un suport institucional, l'actuació continuà durant el segle XVIII amb les reunions de la Vista General del Marquesat, dels administradors de la vall d'Àneu, dels síndics de la vall Ferrera i de les juntes de regidors de la vall de Cardós; i els corregidors de Talarn ho han d'acceptar. Però han perdut aquella capacitat i transcendència politicojurídica que els feia ser presents més enllà dels seus propis límits. Les comunitats passen de ser les protagonistes del seu destí a estar a la defensiva.

D'altra banda, les comunitats van continuar amb moltes de les pràctiques seculars en defensa del lliure ús dels seus recursos naturals (herbes, pastures, boscos, ferro, sal, etc.) tot intentant de trencar l'aliança entre la corona i el duc i d'establir aliances verticals amb el duc, tant en defensa del lliure ús de l'aigua (dècades de 1750 i 1760), com de les pastures (la qüestió dels vedats o tancaments de terres, principalment en la dècada de 1770) o de la fusta (sobretot el 1787).

De fet, una nova dinàmica va quedar establerta d'ençà de la dècada de 1770, que va cristal·litzar una aliança vertical en la qual la defensa de les comunitats, la defensa dels drets col·lectius i la defensa de les relacions feudals van començar a anar unides en front dels oficials reials, o, més ben dit, de l'Estat, aquest clarament més obert i permeable a les relacions socials individualistes.

La meva investigació acaba amb una incursió al segle XIX per veure la disgregació definitiva dels béns comunals per l'acció de l'Estat i la propietat privada. Desitjo que aquest estudi sobre l'existència i la persistència d'una dinàmica comunal al llarg dels segles XV-XVIII serveixi per a aprofundir el tema de les diverses Catalunyaes en el sentit donat per Pierre Vilar i Eva Serra a les seves investigacions.

MARGINALITATS I HEGEMONIES. LA UNIÓN GENERAL DE TREBALLADORS DE CATALUNYA, 1922-1939

DAVID BALLESTER

Arran de la mort de Pablo Iglesias, pel desembre del 1925, a la pàgina que *El Socialista* dedicava al moviment obrer a Catalunya es feia una reflexió sobre la feblesa del socialisme en aquest territori i es qualificava la situació com «la cosa más rara y chocante del mundo» en tant que Barcelona havia de ser «un horno de socialismo». Tot seguit es preguntava per què el socialisme no s'havia *aclimatat* a Catalunya. Tretze anys més tard, Joan Comorera es feia la pregunta següent: «¿Por qué en cuarenta y cinco años la UGT no pudo desarrollarse normalmente en Cataluña, y en cuatro, particularmente en los dos últimos, lo ha hecho con tanto vigor?», i hi afegia: «En Cataluña ya nadie lo duda, había grandes masas que sólo podían pasar a formar parte de la UGT, ¿por qué no lo hicieron antes?».

Aquest inici de reflexió sobre la implantació del socialisme a Catalunya no era la primera vegada que se'l feien els dirigents marxistes catalans. Ja abans de la Guerra Civil, socialistes i no socialistes havien debatut àmpliament l'evidència del no-arrelament d'aquesta ideologia en un país industrial com Catalunya. Fins i tot la frase esmentada de Comorera encara es pot matisar més: els quatre anys de què parla es podrien reduir a menys de dos i mig i col·locar l'inici del desvetllament ugetista a Catalunya en la primavera del 1936. La veritat és que la màxima de García Quejido en el sentit que «Del Ebro para allá, para ellos [en referència als anarcosindicalistes]» havia estat certa durant decennis, malgrat que la UGT havia nascut a terres catalanes el 1888.

Aquesta manca evident d'arrelament és un dels factors fonamentals que justifiquen l'oblit historiogràfic que ha patit la UGT catalana. En aquest sentit, ben pocs treballs monogràfics s'han realitzat sobre la dita qüestió, alhora que les obres que fan referència a la UGT d'Espanya acostumen a liquidar les seves referències a l'actuació del sindicat a Catalunya tot fent esment de la «notable debilidad» de l'ugetisme en aquest territori.

La tesi doctoral que he fet, *Marginalitats i hegemonies. La Unió General de Treballadors de Catalunya, 1922-1939*, ha estat un intent de redreçar aquesta situació centrant-la en l'estudi de la vida del sindicat des del 1922 fins al 1939. És a dir, contraposar els anys que els mateixos ugetistes qualifiquen de «vida lánguida» amb la poderosa UGT del període bèl·lic, que ben poc tenia a veure amb la que havia estat el seva tradicional línia d'actuació.

Amb aquest objectiu, la tesi ha estat enfocada en tot moment com un estudi sobre fonts primàries que emanaven de la mateixa actuació del sindicat, és a dir, documentació interna localitzada sobretot a la Fundación Pablo Iglesias de Madrid i, molt especialment, a l'Archivo Histórico Nacional, Sección Guerra Civil de Salamanca. Aquesta darrera institució és el lloc on

s'ha localitzat la major part de la documentació emprada i on, malgrat l'ajut inestimable de la publicació *Fuentes para el estudio de la UGT*, s'ha hagut d'afrontar el desgavell arxivístic en què es troben els centenars de lligalls de la secció Político-social Barcelona, part fonamental aquesta sobre la qual s'ha hagut de centrar la recerca. Igualment ha estat d'ajut inestimable la nombrosa premsa que la UGT catalana generà entre 1936 i 1939, més d'un centenar de capçaleres, així com valuosos testimoniatges orals.

A les pàgines que segueixen intentarem donar una mínima informació de l'estructura i del contingut del treball. Aquest ha estat dividit en tres blocs clarament diferenciats. El primer, de caràcter introductori, aporta un panorama de l'evolució del sindicat a Catalunya des de la seva fundació fins al 1922. En aquesta data, la creació de la Federació Regional de Catalunya i la proclamació immediata de la dictadura de Primo de Rivera, donen un contingut nou a l'actuació de la UGT que justifica plenament el tall. Així, una segona etapa inclou els anys compresos entre la data esmentada de creació de la regional fins a l'esclat de la Guerra Civil.

La tercera etapa hauria de comprendre lògicament el període bèl·lic, amb un epíleg final sobre els primers anys de l'exili. Si bé als capítols anteriors preval una visió organitzativa, quantitativa i d'actuació sindical de la UGT, és evident que arran de les transformacions que a tots nivells s'esdevenen a partir de l'estiu de 1936 calia ampliar l'òptica en l'anàlisi de l'actuació de la UGT catalana. Per primer cop en la seva història, aquest sindicat aconseguia esdevenir una veritable organització de masses i a la vegada tenir a les seves mans àmplies parcel·les de poder polític, econòmic i militar. Aquesta mateixa amplitud de responsabilitats ha obligat a discernir quins eren els aspectes fonamentals que s'havien de considerar objecte d'estudi, essent conscient que tota selecció ha de determinar deixar de banda aspectes igualment fonamentals i que per si sols ja serien mereixedors d'una monografia.

El primer bloc dins d'aquesta tercera etapa faria referència a aspectes organitzatius i quantitatius. Així, s'hi han estudiat el funcionament del màxim òrgan de direcció, el Secretariat Regional, i també el del Comitè de Catalunya i de les federacions regionals d'indústria que en depenien. Abans de l'inici de la Guerra Civil, la UGT catalana només en tenia 5 de constituïdes i en el decurs del conflicte passà a tenir-ne 29, a part dels importats sindicats d'oficis diversos que en un nombre superior als 400 proliferaren arreu del país. Tot seguit s'hi ha intentat recuperar la biografia política i sindical dels dirigents del sindicat en el període estudiat no tan sols en la seva tasca en el sindicat, sinó també en les organitzacions parasocialistes del període (Casa del Poble, Ateneu Socialista, Cooperativa...) i els seus respectius partits polítics d'origen. El tercer capítol, potser el d'elaboració més minuciosa, amb tots els annexos que se'n desprenen, ha estat un intent de quantificació de l'extraordinari procés de creixement que experimentà la UGT catalana a partir de la primavera del 1936, però molt especialment, com és lògic (no hem pas d'oblidar el decret de sindicació obligatòria), a partir de l'inici de la Guerra Civil. Aquest apartat inclou també estudis puntuals sobre la Federació Catalana de Treballadors de Banca i Borsa, la FCTT i la Federació Local de Barcelona. Finalment, per cloure aquest primer bloc, s'hi ha tractat de la important qüestió de la premsa ugetista abans i durant la Guerra Civil.

El segon apartat, sempre dins del període de guerra, ha estat centrat en l'estudi de l'actuació de la UGT en el context polític i sindical del moment. Així hi ha hagut lloc per analitzar-hi les

relacions, sovint conflictives, amb la UGT d'Espanya; el paper del sindicat com a «central sindical catalana» ja que inclou importants sectors nacionalistes com els representats pel CADCI, per la FNEC o bé per l'Associació de Funcionaris de la Generalitat; i igualment s'hi ha intentat trencar l'axioma d'una UGT catalana «central sindical burgesa» enfocant quin fou el paper del GEPCI (Gremis i Entitats de Petits Comerciants i Industrials) en el si del sindicat. Tot seguit s'hi ha estudiat quin fou el paper dels homes que, procedents del POUM i mitjançant la FOUS, ingressaren a la UGT. Són els qui han estat qualificats com «els ugetistes derrotats» del maig de 1937, sector aquest sempre incòmode per a la direcció del sindicat i que ja des de molt abans de la data esmentada era perseguit dins dels seus rengles per la seva voluntat de donar a aquell un caràcter «revolucionari» que, segons el seu criteri, la direcció encapçalada per Sesé i Del Barrio no representava. Finalment, s'hi ha fet esment de la bipolarització sindical CNT-UGT, tot intentant, sempre des d'una òptica ugetista, analitzar-ne els paràmetres, els quals, segons el meu criteri i malgrat la innegable força assolida per la UGT, sempre tingueren un caràcter de subsidiarietat del sindicat ugetista respecte als rivals confederals, com es posà en relleu —per exemple— durant «la gran por» de les jornades de maig.

El tercer i darrer apartat en el període de guerra és un intent d'intentar esbrinar si l'eslògan ugetista d'aquells anys, «Sindicats enfront la guerra», es pogué portar a la pràctica. És a dir, si un sindicat que representava bona part de la classe treballadora, amb responsabilitats quasi a tots els nivells de l'aparell d'Estat, aconseguí els seus objectius de mobilitzar els seus afiliats —mitjançant una nova moral— per tal d'aconseguir el grau d'esforç necessari per guanyar la guerra. En aquest punt ha estat fonamental discernir entre afiliació i militància, ja que, si bé la primera fou extraordinàriament àmplia, cal dir que el grau de mobilització i conscienciació fou molt baix. La tasca de formació dels seus afiliats que es proposà el sindicat des del mateix 1936 mai no assolí les fites prefixades. Així, aviat el sindicat hagué de parlar, més que de formació, de depuració, havent de plantar cara a tota una sèrie de problemes de la rereguarda (emboscats, desertors, imprescindibles...) als quals no s'ha donat habitualment el grau de consideració que aconsellarien les més que notables dimensions que assoliren.

Un cop plantejada quina ha estat la línia d'actuació per donar cos a aquest estudi sobre la UGT catalana, caldria aportar-hi alguns elements de judici. En primer lloc, cal valorar la història de la UGT a Catalunya fins al 1936 com la història d'un fracàs. El model de sindicalisme de la II Internacional fou ben poc engrescador per a uns treballadors catalans que tenien un marc d'actuació prou peculiar, així com perquè no s'adaptava mimèticament a una proposta ugetista. Una proposta que no tenia en compte ni la tradició federal que des de feia decennis tenia l'esquerra catalana, ni la naturalesa de la lluita de classes al país, ni l'estructura econòmica. A la resta de l'Estat, les grans federacions d'indústria podien ser útils, però no pas a Catalunya, on era més pràctica l'actuació a escala local. Això allunyava dels afiliats potencials un model basat en la moderació i en la fe en un reformisme estatal, model aquest que des de Catalunya es veia com un referent d'un burocratisme centralista que no s'hi acceptà, mai a la vegada, la dependència d'un projecte polític com l'encarnat pel PSOE, amb un reglamentisme i un centralisme a ultrança, tampoc no havia de ser gens atractiu per a les masses catalanes. D'aquí, en bona part, la seva afeció per l'antiestatisme que representava l'opció dels rivals cenetistes.

També s'han de tenir presents, pel seu pes en l'evolució posterior del sindicat, les dificultats inicials que la UGT tingué en el seu intent d'arrelament a Barcelona. Una UGT que no trobà un espai a partir del qual podia progressar perquè es trobava encerclada per uns anarcocol·lectivistes força moderats i un sindicalisme reformista representat per les TCV. No gaires anys després, les direccions centrals del sindicat havien de començar a veure amb escepticisme les possibilitats d'arrelar en un territori que des de bon principi no se'ls mostrà propici.

Tanmateix, i pel que fa als anys posteriors a la fracassada incidència de la UGT en la Solidaritat Obrera, s'haurien de tenir en consideració les relacions peculiars que s'establiren entre el republicanisme català i una CNT majoritària fins ben entrats els anys trenta, aspecte aquest que obstaculitzà i condicionà els intents ugetistes d'arrelar-hi.

Al costat d'aquestes valoracions, s'ha de veure en quina mesura l'actitud que adoptaren els socialistes de la UGT i del PSOE a Catalunya davant el fet nacional català en condicionà les possibilitats d'afermament al país. Bé és cert que actituds d'indiferència en aquesta qüestió no foren obstacle perquè unes altres opcions sindicals s'hi hegemonitzessin sindicalment, però també hi és que, pel que fa a l'espectre del proletariat català sobre el qual volia incidir la UGT, aquest és un apartat que cal no menystenir.

Malgrat que, segons el meu criteri, hi ha hagut un intent en uns determinats àmbits historiogràfics de passar per sobre d'aquest aspecte, no crec que sigui lícit deixar-lo de banda. Si els mateixos dirigents de la UGT parlen sense embuts de les pugnes entre «catalans» i «no catalans» i d'agressions en les assemblees ugetistes quan algú gosava parlar en català, per què ha de ser un factor que cal no tenir en compte? Malgrat el reduccionisme dels exemples esmentats, és un aspecte que s'ha de valorar a l'hora de voler entendre la manca d'atractiu de la proposta ugetista a Catalunya, en tant que el seu internacionalisme, que només justificava el centralisme dels comitès madrilenys, anava acompanyat d'un discurs agressiu envers el fet nacional català. A quina premsa publicada a Catalunya podem trobar atacs més durs, alhora que grotescos, respecte no solament al catalanisme, sinó a la mateixa catalanitat? Per a un sector dels possibles afiliats a la UGT, aquest havia de ser un factor que calia tenir en compte no pas per sumar, sinó per no restar; molt especialment —cal insistir-hi— per a una franja de treballadors als quals la seva situació socioeconòmica podia fer que l'oferta sindical de la UGT fos més atractiva.

Una altra variable que cal considerar amb referència a la manca de projecció de la UGT a Catalunya fou el poc pes que des de ben aviat van tenir els ugetistes catalans en els organismes dirigents del sindicat.

Des del 1915, aproximadament, es pot constatar que en els organismes centrals de direcció hi ha una manca total de credibilitat respecte a les possibilitats de l'organització d'arrelar a Catalunya: es negà —gairebé sempre amb unes altes dosis de desconfiança— qualsevol suport que se sol·licités des de terres catalanes. S'anorrea així tota opció no pas per aconseguir una notable extensió a zones habitualment ermes, sinó per sortir de la veritable vida marginal que es portava a aquest efecte. En uns moments determinats és evident que des de la direcció central es prefereix una UGT reduïda i fàcilment controlable a un sindicat més gran però alhora menys dòcil.

Tanta era aquesta prostració del socialisme a Catalunya, que ni tan sols les pugnes internes, que des del final dels anys vint caracteritzaren la vida del sindicat i del partit, no arribaren a tenir el seu reflex a Catalunya. El *largocaballerisme* s'imposà en ambdós nivells el 1931 i les discrepàncies foren inexistents durant tota l'etapa republicana, fins que els seguidors de Largo Caballero foren foragitats de la direcció del secretariat el juny de 1936 mitjançant un cop de mà, encapçalat per Del Barrio-Sesé, precisament comunistes. A la vegada, la creació del PSUC, d'esquena a la direcció central del partit, també esmorteí la incidència del largocaballerisme a Catalunya.

Un altre aspecte del qual hem de fer esment a l'hora de valorar el perquè del fracàs ugetista cal que faci referència a l'escàs pes polític, sindical i intel·lectual dels dirigents que tingué la UGT a Catalunya fins al 1936. Foren uns quadres sempre caracteritzats per una microcefàlia considerable que es perllongaren durant anys als comitès dirigents, en alguns casos decennis, acomodats amb notables concentracions de càrrecs de responsabilitat en una estructura burocràtica no gens democràtica ni permeable. Cal afegir-hi la vàlua i la formació escasses —com a norma general— dels qui formaven les direccions. Hi trobem la contradicció que molts d'aquells qui haurien pogut tenir més projecció romanien sovint al marge de la direcció, o fins i tot eren foragitats del sindicat mitjançant expulsions o escissions. Quin dels dirigents de l'etapa republicana té un paper destacat durant la Guerra Civil, bé en els rengles de l'organització o bé quant a la gestió econòmica, política i militar, fora del sindicat? Ben pocs, i bona part d'ells per haver accedit als rengles de la UGT a partir de la USC o el PCC, no pas de la Federació Catalana del PSOE. De tota manera, i no pas com a justificació, sinó com a factor de comprensió, cal dir que actituds com ara les mantingudes per uns dirigents determinats de la UGT catalana foren possibles tant pels estrets marges en què es movia l'organització com pel seu caràcter tangencial en el context de la UGT d'Espanya.

La trajectòria dels tres dirigents més il·lustratius del període 1910-1936 (Joan Duran, Joaquim Escofet i Vila Cuenca) és el millor reflex del que assenyallem. Eren homes d'escassa vàlua, alguns d'ells fins i tot de baixa condició moral (Vila Cuenca fou foragitat de la direcció el gener del 1936 com a conseqüència d'un fosc afer econòmic), escollits per conduir un sindicat que durant força anys va fracassar en l'intent de construir una UGT de Catalunya en comptes d'una UGT a Catalunya.

Tota la tasca portada a terme durant l'etapa republicana fou emmetzinada per tres problemes que gairebé es poden considerar enquistats a la UGT del període.

En primer lloc, la penyora que significà per a l'ugetisme la seva actuació durant els anys de la dictadura primoriverista, estratègia aquesta que a Catalunya els reportà ben pocs beneficis i sí un descredit força perjudicial. En segon lloc, la voluntat manifesta d'actuar com la central sindical *pròpia* del règim republicà a partir de la tasca reformista de Largo Caballero des del Ministeri de Treball durant el primer bienni. Aquest fet condicionà els progressos a l'èxit dels organismes emanats d'aquesta política; no havent quallat l'actuació d'aquells a Catalunya, les possibilitats de creixement hi quedaren anorreades. Cal fer esment de les dificultats que sobre aquest àmbit hagué de representar la pugna constant entre el Govern autònom i el central amb

referència a l'aplicació de la legislació social en territori català. A la vegada, en l'inici dels anys republicans, l'actitud procliu a la CNT dels homes de l'ERC en el Govern de la Generalitat durant força mesos significà igualment un obstacle en la voluntat intervencionista manifesta de la UGT. En tercer lloc, cal fer esment de la constant problemàtica interna que afectà les organitzacions socialistes i ugetistes catalanes en aquells anys. Malgrat les escasses forces, la pugna entre immobilitistes i renovadors, centralistes i autonomistes, hi fou sempre present. L'escissió del 1934 és només la culminació d'una llarga sèrie de picabaralles —en què tot sovint es barrejaven aspectes més personals que no políticossindicals. El fet que des del 1930 trobem dues seus ugetistes a Barcelona, amb un caràcter ideològic completament diferent a l'una i a l'altra, reflecteix que la tensió, equivalent en força aspectes a inactivitat, estigué sempre a l'ordre del dia. A partir d'aquest moment, la cohesió en els rengles de la UGT catalana senzillament no existeix. Aquesta línia d'enfrontaments tradicional culminà en el conegut Congrés del Walkyria per l'abril del 1934, acte definit per un membre de la direcció central que hi va assistir com d'«infinitos tumultos» i on, de fet, l'única cosa que es féu —amb la formació de la UGSOC— fou donar forma organitzativa a dues concepcions de l'ugetisme que feia anys que malvivien sota l'acròstic de la UGT.

Perquè la UGT esdevingués a Catalunya una força sindical a tenir en compte caldria passar pel fracàs de l'octubre de 1934 i que les tendències unitàries s'accentuessin, tant políticament com sindicalment, i ambdues s'entrelliguessin. Tota aquesta sèrie de noves posicions permeté que una organització que la feblesa organitzativa habitual, a més de l'escissió de 1934 i la inacció posterior als Fets d'Octubre, havia convertit en quasi res començés a redreçar-se a partir d'unes quotes d'implantació extraordinàriament febles. Aquest redreçament, potenciat pel fet que la UGT havia esdevingut l'eix on convergien força sindicats d'inspiració marxista, va provocar una de les contradiccions més evidents alhora que significatives en la història del sindicat a Catalunya. Contradicció representada pel fet de coincidir aquest redreçament organitzatiu, força remarcable a partir de la primavera de 1936, amb la crisi de direcció més profunda que havia patit el sindicat des de la seva fundació. La successió d'equips dirigents en els sis primers mesos de 1936 n'és la millor mostra, amb tres secretaris generals i cinc d'administratius al capdavant del Secretariat en menys de centcinquanta dies. Aquests dos processos paral·lels (crisi/redreçament) no fan més que demostrar el caire extern del procés de creixement que experimentava el sindicat.

Un cop hagué esclatat la Guerra Civil, tot canvià de sobte. Feia poques setmanes, una orgànicament feble UGT, malgrat l'innegable procés de creixement previ, havia vist com en un hàbil cop de mà (impensable en una organització de més solidesa) un grup de dirigents comunistes amb el suport de socialistes partidaris de la unitat —tots ells amb força experiència política i sindical malgrat l'extrema joventut d'algun d'ells— havia aconseguit el control del secretariat. Homes aquests afavorits pels corrents unitaris del moment i que, d'esquena tant al PSOE com al PCC, assolien els seus objectius obviant en tot moment els estatuts de l'organització. L'inici immediat del conflicte evità disputes alhora que els ratificà *de facto* en la direcció. Lògicament, a ells també els sorprengué el col·lapse que seguí el fracassat cop militar amb l'enfonsament consegüent de l'aparell de l'Estat, enfonsament que, de retruc, diposità a les mans de la UGT unes àmplies responsabilitats polítiques, econòmiques i militars a les quals calia

fer cara. Per tant, per als homes de la UGT havia arribat el moment de centralitzar, d'organitzar i de dirigir en un context de revolució democràticoburguesa que ells entenien que s'esdevenia.

L'objectiu fonamental havia de ser sobretot la intervenció econòmica. En conseqüència, es trobaven que, amb el trencament de les atribucions habituals que un sindicat havia de desenvolupar, tenien al davant una tasca enorme sense gens ni mica d'experiència per afrontar-la: propietaris i administradors havien desaparegut; per tant, la gestió era a les seves mans. Quan la Generalitat va donar, poques setmanes després, un marc legal a partir del qual s'havia de desenvolupar l'acció econòmica, els ugetistes van continuar defensant aquest nou ordenament com a millor opció per aconseguir els seus objectius, que no eren sinó fer prevaler la victòria militar per damunt de qualsevol altre plantejament, alhora que esdevenir la força majoritària en el món sindical català, tal com s'havia perseguit, o, millor, somiat, durant força anys. Aquesta posició i el convenciment respecte a l'etapa de la revolució que s'estava vivint determinaren de bon principi enfrontaments amb cenetistes i poumistes. Amb els primers, sobretot per la seva disputa del mateix espai sindical, i amb els segons, per la concepció diferent del moment històric, amb la peculiaritat que aquests darrers defensaren les seves posicions contràries a la línia portada a terme pel secretariat des dels seus rengles a conseqüència de l'ingrés dels sindicats de la FOUS a la UGT pel setembre de 1936.

Per als dirigents ugetistes del període bèl·lic era evident que, per portar a terme la seva política, era necessària una aliança amb la petita burgesia. El GEPCI fou la millor expressió d'aquesta voluntat. En funció de l'etapa de la revolució que es vivia, no es tractava pas d'una contradicció, sinó d'una estratègia conjuntural per dur a terme que permetia la canalització vers l'objectiu suprem de la victòria d'uns grups socials que haurien pogut esdevenir una cinquena columna a la rereguarda catalana.

Els homes del secretariat sempre estigueren impossibilitats de donar una resposta organitzativa adequada a tota aquesta nova situació. Tal vegada era pretendre massa per a un sindicat que experimentava un procés de creixement que pot ser considerat únic en la història del moviment sindical català i espanyol. Només calen algunes xifres per reflectir aquesta asseveració. Dels 122 sindicats ugetistes de 1933 i dels 222 de 1934, el Secretariat Regional passà a controlar-ne —segons càlculs propis— 2.611 en el moment de màxima irradiació el 1938; a la vegada, la UGT fou present a 855 municipis, i a 113 localitats motors de Catalunya (30 el 1933 i 79 el 1934), repartits per la totalitat de les comarques catalanes (el 1933 només era present a 17, i el 1934, a 28). Traduint a xifres, hem calculat un total d'uns 486.000 afiliats (el sindicat afirmà agosaradament superar els 600.000). Calen més exemples per valorar aquest creixement com a extraordinari?

Arran d'aquesta nova situació, és cert que s'engegà una nova estructura organitzativa, tant horitzontal com vertical, però en realitat el seu funcionament sempre presentà força deficiències i el pes de conduir l'organització restà en mans d'uns pocs homes. Mai, ni en quantitat ni en qualitat, els membres del secretariat i els qui dirigien les federacions d'indústria no aconseguiren veure la seva acció recolzada en una base més o menys àmplia de militants. Podem parlar un cop més de microcefàlia, sense que iniciatives com la de l'Escola de Militants donessin cap resultat en aquesta qüestió.

És aquesta una UGT, forta numèricament, que tindrà més de cent òrgans de premsa, que organitzarà divisions de l'exèrcit, gaudirà d'un important patrimoni immobiliari i gestionarà des d'emissores de ràdio fins a hospitals, però que no aconseguirà mai donar resposta a un dels reptes més importants que les condicions creades per la guerra li determina: fer un cos mínimament homogeni de les desenes de milers d'afiliats que el sindicat enquadra i que aquests segueixin les directrius emanades de la direcció. Aconseguir que els afiliats esdevinguin militants li és una tasca impossible de portar a bon terme.

A partir de la premissa que s'ha de tenir cura a l'hora de diferenciar afiliació i militància, emana un dels problemes cabdals de la UGT del període bèl·lic, com és l'enorme diferència entre «el front i la rereguarda», tal com es deia llavors. Reduir l'abisme fou un dels objectius a què el sindicat s'enfrontà llavors, tot intentant que la rereguarda adquirís una mentalitat «de guerra», sobretot pel que fa a la producció. Però els homes del secretariat no reeixiren en trobar-se davant el mur de la indiferència dels uns i la passivitat dels altres. En conseqüència, les paraules depuració i formació esdevingueren part del llenguatge ugetista del moment, encara que a la pràctica no va haver-hi mai una ferma voluntat d'enfrontar-se a ambdós problemes. La formació dels afiliats a la UGT esdevingué una assignatura pendent que no s'afrontà d'una manera decidida fins que els rebels es trobaven a punt d'encetar el que fou l'ofensiva definitiva sobre Catalunya.

Respecte a la depuració, els homes de la UGT preferiren confondre el terme i actuar només amb la intenció de fer callar les veus crítiques que des dels mateixos rengles del sindicat es feien sentir sobre l'actuació de la direcció, en lloc de netejar els seus rengles dels «aprofitadors de la revolució». Així, el seu objectiu va ésser depurar els ugetistes que amb militància política al POUM prenien posicions crítiques davant la direcció. Paral·lelament, aquest conflicte s'entrelligà amb el derivat de les deteriorades relacions mantingudes entre les direccions catalanes i espanyola, ja que aquesta sempre donà suport als crítics envers el secretariat. Si bé els màxims dirigents de la UGT d'Espanya van estar a punt de desautoritzar la direcció catalana a l'estiu-tardor del 1936, podem parlar d'un cert restabliment de relacions des del final d'any, encara que sempre foren marcades per una gran desconfiança mútua de la qual es derivà una conflictivitat accentuada fins a la sortida de Largo Caballero del capdavant de la UGT d'Espanya. Lògicament, el secretariat havia de donar suport complet a la nova direcció socialistanegrinista, que l'aconseguí l'octubre del 1937. Amb González Peña al capdavant del sindicat, la més gran afinitat ideològica havia de portar forçosament a unes relacions molt més planeres, desconegudes fins a aquell moment.

Era una UGT que, per altra banda, i a conseqüència directa de la sindicació obligatòria, havia esdevingut una organització de masses amb certs trets de «calaix de sastre», on havien ingressat desenes de sindicats del caràcter més divers; procedents del sindicalisme autònom, d'entitats professionals, de l'espectre nacionalista, dels sindicats d'oposició o bé dels antics sindicats bloquistes. Al costat seu també s'aixoplugaren amplis sectors de la població catalana empesos per la necessitat de disposar d'un carnet sindical per realitzar les tasques fonamentals en la vida quotidiana.

Amb un pes decisiu de la «no-afiliació», és evident l'ampli ventall d'opcions en la procedència de l'afiliació ugetista, però és clar que una part dels afiliats tenien una tradició sindical innegable,

bona part «alliberats» per la CNT en la crisi del període republicà. Aquest fet qüestiona l'afirmació que a la UGT només s'aixoplugaren burgesos atemorits. A la vegada, l'important contingent d'afiliació procedent dels rengles del nacionalisme reforçà un front on la UGT no havia tingut més que mancances fins a aquell moment. Aquest fet impulsà en els homes del secretariat la voluntat d'ocupar l'espai sindical que des de feia anys es parlava que estava destinat a una tercera «central sindical catalana». Amb aquest objectiu, esmerçà esforços en l'anomenat «plet del CADCI» de principi de l'estiu del 1937, quan sectors nacionalistes qüestionaren aquesta pretensió ugetista.

En conseqüència, tal com es desprèn de l'anàlisi de la seva actuació, la «refundada» UGT que emanà de les jornades de juliol hagué d'afrontar de bon començament una àmplia problemàtica: el desgavell organitzatiu, producte de l'allau d'afiliats; la tensió generada pel trencament de relacions amb la UGT d'Espanya, l'actuació en el seu si dels homes del POUM i la qüestió esmentada de la «central catalana». Tot això, conjuntament amb l'assumpció de responsabilitats de govern i de caràcter militar i de la gestió d'àmplies parcel·les econòmiques, tot cercant l'aliança amb la petita burgesia. A aquests aspectes s'hagué d'afegir la fricció lògica que des d'una posició inicial d'inferioritat es va mantenir amb la CNT, sindicat aquest que, malgrat beneficiar-se també de la sindicació obligatòria, hagué de veure la seva tradicional hegemonia qüestionada per una UGT ascendent.

Les relacions amb els cenetistes són una successió de fracassos d'un pretès esperit unitari que en teoria acompanyava els uns i els altres, tot amagant llurs pretensions hegemòniques. L'establiment dels primers i fracassats pactes entre ambdues centrals serví a la UGT per guanyar temps i esdevenir al cap de poc —amb el suport del PSUC— una alternativa ja sòlida als anarcosindicalistes. A partir del maig de 1937, la situació lògicament canvià, amb una UGT capaç de tractar d'igual a igual els seus rivals, cosa que fins a aquell moment, malgrat l'aparença de les xifres d'afiliació, no havia estat realitat.

En el moment de celebrar-se el III Congrés del Secretariat (novembre de 1937), la UGT catalana ha assolit unes quotes d'estabilitat notable després de quinze mesos d'una tensió remarcable, aspecte aquest que, per descomptat, li hagué d'hipotecar l'actuació en força fronts. D'altra banda, havia estat capaç de donar una mínima coherència al creixement extraordinari que havia experimentat. Igualment havia consolidat l'equip dirigent que havia accedit a la direcció durant juny-juliol de 1936, direcció que ara, en el decurs del congrés, fou renovada i ampliada. Però, sobretot, havia aconseguit resoldre força contenciosos que havien centrat fins a aquell moment bona part dels seus esforços: s'hi havia liquidat l'oposició pumista, s'havien establert relacions d'avantatge amb la CNT, i s'hi havia consolidat l'ingrés dels sindicats nacionalistes (exceptuant-ne la FNEC), alhora que s'havia resolt el contenciós amb l'Executiva Nacional, per tal d'arribar finalment al ple reconeixement del Secretariat.

Aquesta UGT catalana emanada del III Congrés tenia tot un bagatge a la seva esquena que calia no menystenir. Representada al Govern de la Generalitat i amb una força quantitativa innegable, podia afrontar nous reptes que fins a aquell moment tota la problemàtica anterior no li havia permès. Des del final de 1937 i durant tot el 1938 no es pot pas parlar d'un gir o d'un canvi de paràmetres d'actuació a partir de l'alliberament, que sens dubte havia significat la

liquidació dels contenciosos esmentats. No hi hagué ni tan sols una accentuació de la fins llavors només anunciada voluntat depuradora i formativa dels afiliats. I és que durant el 1938 els problemes generats per la gestió econòmica foren els que hagueren de centrar la seva actuació, sempre sota el ritme que marcava el desenvolupament de les operacions militars. A la vegada s'hagué de comptar amb l'accentuació paral·lela d'unes altres responsabilitats i d'uns altres problemes, com els que s'adquiriren respecte a la mobilització i l'equipament dels reclutes, així com les tasques de persecució de les nombroses desercions i l'emboscada. Igualment, la mobilització constant d'homes no feia més que desballestar les estructures de direcció de la federació i del sindicat i del mateix secretariat.

Així, de nou, la UGT catalana fou desbordada pel context que havia d'afrontar. El fet de convertir el Comitè de Catalunya en un organisme itinerant en els darrers mesos del 1938 no fou més que un intent va de dinamitzar una afiliació i una rereguarda ja completament convençudes de la derrota imminent. Després d'un breu pelegrinatge sota les bombes enemigues per terres gironines, la majoria dels quadres del sindicat creuaren la frontera camí d'un llarg exili pel febrer de 1939. Darrere seu quedava una experiència de tres anys que havia representat per primer cop en la història de Catalunya una formació sindical d'arrels marxistes que hauria pogut aconseguir una implantació notable al llarg de tot el país. En l'exili, amb l'actuació sindical lògicament subordinada a la política, la UGT catalana reflectí en la seva actuació quin havia estat el caràcter que hi havia predominat durant la guerra; només cal veure l'evolució majoritària dels seus homes —en els rengles comunistes— per entendre-ho, alhora que s'hi posaren de manifest totes les contradiccions que, com a conseqüència de l'extraordinària dimensió del moment històric que es vivia, quedaren soterrades fins a la derrota.

EL MAGISTERI CATALÀ A LA POSTGUERRA: REPRESSIÓ I CONTROL IDEOLÒGIC

FRANCISCO MORENTE VALERO

Al llarg de l'última dècada, i a desgrat del que pensa una part important de la historiografia espanyola sobre la seva oportunitat i la seva necessitat, els estudis sobre la repressió franquista han anat configurant un coneixement cada vegada més precís sobre l'abast que l'exercici de la violència política va tenir en el bàndol facciós durant la Guerra Civil i en el conjunt del país després de l'1 d'abril de 1939.

Estudis com ara el de Solé i Sabaté¹ van obrir noves vies d'accés metodològic a la qüestió i van començar a trencar la visió suposadament científica que, alguns anys abans, havia decretat una mena d'*empat tècnic* en el còmput de la repressió republicana i la franquista.²

Pel que fa a Catalunya, els estudis sobre la repressió franquista, com també sobre la mortalitat esdevinguda als fronts o com a producte dels bombardeigs, ens han permès de conèixer amb força exactitud el cost humà que la Guerra Civil i la immediata postguerra van tenir.³ La repressió, però, no es reduí a les execucions i als empresonaments, sinó que va comprendre uns altres aspectes també importants de la vida quotidiana de les persones. Les represàlies econòmiques, i molt especialment les professionals, van ser una de les armes preferides de les autoritats franquistes per aconseguir un doble objectiu: sancionar conductes passades i prevenir conductes futures.⁴

1. Josep M. SOLÉ I SABATÉ (1985), *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*, Barcelona, Edicions 62.

2. Vegeu Ramón SALAS LARRAZÁBAL (1977), *Pérdidas de la guerra*, Barcelona, Planeta.

3. Sobre els bombardeigs soferts per Catalunya durant la guerra, és imprescindible l'obra de Josep M. SOLÉ I SABATÉ i Joan VILLARROYA I FONT (1986), *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; la repressió —i, en alguns casos, els morts als fronts de guerra— es pot conèixer bé —a més de la citada obra de Solé i Sabaté—, en les nombroses monografies locals que en els darrers anys s'han anat publicant; així, i sense voler ser exhaustiu: Joan VILLARROYA I FONT (1986), *Revolució i guerra civil a Badalona (1936-1939)*, Badalona, Ajuntament de Badalona; Manuel GIMENO (1989), *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Mercè BARALLAT I BARÈS (1991), *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Carles SANTACANA I TORRES (1994), *Victoriosos i derrotats: el franquisme a L'Hospitalet, 1939-1951*, Barcelona, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

4. Vegeu Conxita MIR CURCÓ (1992), «Els represaliats polítics de postguerra a través de l'actuació del tribunal de responsabilitats polítiques de Lleida», a *I Encuentro de investigadores del franquismo*, Barcelona, pp. 98-101; de la mateixa autora, «Personal polític i repressió econòmica: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques sobre els parlamentaris republicans (Lleida, 1939-1966)», a Jaume BARRULL I PELEGRI, Conxita MIR CURCÓ (1994), *Violència política i ruptura social a Espanya, 1936-1945*, Lleida, Publicacions de la Universitat de Lleida, pp. 117-140.

En efecte, la repressió franquista esdevingué no tan sols una forma de càstig contra qui s'havia oposat més o menys activament al triomf dels rebels, sinó també un mecanisme de control polític i social que va permetre al règim de mantenir-se durant gairebé quatre dècades tot limitant la capacitat de resposta de les forces d'oposició i, al mateix temps, facilitant l'extensió d'un sentiment d'acceptació passiva del sistema per amplis sectors de la població.

Ha estat aquest aspecte de la repressió franquista —menys espectacular que l'exercici de la violència— el que ha quedat més desatès quant al seu estudi, llevat, potser, de l'anàlisi de les depuracions de funcionaris municipals, sobre les quals tenim informació abundant a partir de les monografies locals que s'ocupen d'aquest període. Moltes menys coses sabem sobre les represàlies a les empreses privades,⁵ als col·legis professionals⁶ o a les diverses institucions públiques.

I es fa imprescindible avançar en l'estudi d'aquesta vessant de l'actuació del règim si volem arribar a conèixer-ne prou bé la naturalesa i per tal d'explicar-ne millor la llarga durada. Que el franquisme comptà amb el suport més o menys explícit d'amplis sectors de la població espanyola (i catalana) no s'ha de posar en dubte, però també és cert que, sense l'exercici d'una repressió sostinguda, aquest relatiu *consens* sobre el qual el règim edificà la seva pervivència no hauria estat possible.

La repressió acomplia aquesta funció d'unes quantes maneres: per un cantó mitjançant la intimidació dels adversaris i, per l'altre, implicant una part molt considerable de la població en tot l'entramat repressiu (els qui participaven en els òrgans encarregats de la repressió, els qui hi col·laboraven, els qui feien denúncies anònimes; però, també, els qui s'allunyaven dels represaliats per por de ser identificats amb ells, els qui feien veure que no s'adonaven del que passava...)⁷ Altrament, la repressió franquista s'assemblà considerablement a l'exercida per uns altres règims feixistes com ara l'italià o el nazi: un contundent aparell policial i una acció calculada, selectiva, concentrada en uns grups socials i polítics determinats, aparentment arbitrària, escrutadora dels aspectes més inversemblants de les conductes privades i públiques, i que, sobretot, transmet la idea que ningú no queda fora del seu possible radi d'acció.⁸

La passivitat social fou buscada pel règim des dels seus inicis, i no cal explicar com, en un moment de terribles penúries econòmiques, les represàlies professionals podien tenir conseqüències

5. Alguns apunts a Carme MOLINERO i Pere YSÀS (1985), «Patria, justicia y pan», *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya. 1939-1951*, Barcelona, La Magrana, pp. 102-106; també a Jaume FABRE i FORNAGUERA (1982), *La població barcelonina de 1939 a través de «La Vanguardia Española»*, tesi de llicenciatura, Facultat de Ciències de la Informació, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 46-48.

6. Borja de Riquer ha informat sobre la depuració del col·legi de metges de Barcelona, vegeu Borja DE RIQUER; Joan B. CULLA (1989), *El franquisme i la transició democràtica (1939-1988)*, Barcelona, Edicions 62, p. 96; i Solé i Sabaté ho ha fet sobre el d'advocats a Solé (1985), pp. 258-260.

7. Vegeu Josep M. SOLÉ i SABATÉ (1990), «La repressió», a FRANCESCO BARBAGALLO i altres, *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1959)*, Barcelona, Crítica.

8. Vegeu Miguel A. RUIZ CARNICER i Ángela CENARRO LAGUNAS, «La "represión política" y sus formas: fuentes y métodos de estudio», separata de *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas*, núm. 6 (s. A.), pp. 250-252; també Josep M. SOLÉ i SABATÉ, «La justicia catalana franquista y sus fuentes», a Isidro SÁNCHEZ, Manuel ORTIZ i David RUIZ (1993), *España franquista. Causa general y actitudes sociales ante la dictadura*, Ediciones de Castilla la Mancha, p. 87.

dramàtiques per a qui les patien; és per això que aquest aspecte de la repressió adquireix tanta rellevància en la consolidació del franquisme. Una altra vegada, la repressió funciona no solament com a càstig, sinó, també, com a instrument preventiu: facilita el control ideològic i social dels qui se senten els seus objectius potencials i en reforça la inhibició política.

Aquesta doble funció, punitiva i preventiva, va caracteritzar el que, probablement, va ser la més emblemàtica de les depuracions professionals engegada pel règim franquista: la dels mestres i d'altres professionals de l'ensenyament, que, unànimement, havien estat assenyalats des del camp de la dreta com a culpables principals de la pèrdua dels valors tradicionals en la societat espanyola, la qual cosa havia portat a un presumpte desgavell durant la República que, finalment, havia exigit la intervenció salvadora de l'exèrcit.

El magisteri fou presentat com l'avançada de l'*anti-Espanya*, globalment lliurat a les forces que, alienes a la tradició espanyola, llauraven per a la destrucció de la seva nacionalitat catòlica. En aquest sentit, els mestres i les mestres més compromesos amb les diferents línies de renovació pedagògica desenvolupades des de final del segle XIX (i considerades estrangeritzants pels publicistes franquistes) apareixien com a especialment culpables i es convertiren en el blanc principal dels trets repressius.

A Espanya i, molt especialment, a Catalunya hi havia una rica tradició d'innovació pedagògica que es remuntava, com a mínim, al tombant del segle passat.⁹ Això no vol dir, tanmateix, que el panorama de l'escola pública espanyola dels anys trenta fos gaire encoratjador. Fins a la República, l'abandonament de l'ensenyament públic pels governs de la monarquia havia estat una constant i els notables esforços realitzats pels governs republicans especialment durant el primer bienni no van poder canviar d'una manera irreversible una situació fortament degradada; no hi va pas faltar la voluntat política, però sí el temps necessari i, en part també, els recursos econòmics imprescindibles.

A Catalunya, els moviments de renovació pedagògica havien tingut una incidència especial: des de les escoles racionalistes fins a les actuacions impulsades per l'Ajuntament de Barcelona, tot passant per múltiples experiències lligades a les societats obreres o per la introducció de les tendències més modernes en el camp educatiu com ara tot el moviment de l'escola nova i l'escola unificada.¹⁰

La tasca realitzada per l'Ajuntament de Barcelona (que es remunta a l'elaboració del Pressupost Extraordinari de Cultura de 1908 i continua amb la creació de la Comissió de Cultura el 1915 i l'obtenció pel Govern del Patronat Escolar de 1922, i que es concreta en la creació d'una

9. Vegeu Josep GONZÁLEZ AGÁPITO (1978), *Bibliografía de la renovación pedagógica i el seu context (1900-1939)*, Barcelona, Universitat de Barcelona; també Jordi MONÉS (1977), *El pensament escolar i la renovació pedagògica a Catalunya (1883-1938)*, Barcelona, La Magrana.

10. La bibliografia existent en aquest camp és molt àmplia; vegeu a tall de mostra els següents exemples: Cèlia CAÑELLAS i ROSA TORÁN (1982), *Política escolar de l'Ajuntament de Barcelona, 1916-1936*, Barcelona, Barcanova; Josep CLARÀ i altres (1980), *La renovació pedagògica a l'ensenyament primari (1900-1936): l'aportació dels mestres gironins. Antologia de textos*, Girona, Diputació de Girona; Jaume CARBONELL i Jordi MONÉS (1978), *L'escola única-unificada*, Barcelona, Laia; Josep GONZÁLEZ AGÁPITO (1992), *L'escola nova catalana, 1900-1939*, Vic, Eumo; Pere SOLÀ (1976), *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1909-1939)*, Barcelona, Tusquets editor.

sèrie d'escoles model com ara l'Escola del Bosc de Montjuïc el 1914, l'Escola del Mar el 1921 i l'Escola del Parc del Guinardó el 1923) fou completada per l'impuls donat a l'educació per la Generalitat republicana¹¹ i acabà fent pas, ja durant la Guerra Civil, a l'ambiciós projecte de reordenació de l'ensenyament que impulsà el CENU (Comitè de l'Escola Nova Unificada) i que per a algun autor ha merescut la consideració de ser el millor projecte pedagògic elaborat a Espanya en els últims dos-cents anys.¹²

La contrarevolució que inicià el bàndol facciós des dels primers moments de la contesa civil es dirigí en el camp de l'ensenyament a l'anorreament de totes les reformes progressistes i democràtiques impulsades durant els anys anteriors pels governs republicans i per la Generalitat. La depuració del magisteri constituí un element cabdal en aquesta ofensiva contra l'obra escolar republicana, i en aquest sentit el seu estudi mereix una atenció especial.

La depuració dels mestres i de les mestres perseguia, com he dit, un objectiu doble: la sanció de conductes passades que les autoritats franquistes consideraven punibles i la conformació d'un professorat addicte que estigués en condicions de portar a terme un model d'escola radicalment diferent d'aquell que la República havia impulsat. Per això la depuració s'ha d'estudiar des d'una perspectiva doble: per una banda, l'anàlisi quantitativa de la repressió (és a dir: quants mestres van ser castigats i amb quines sancions ho van ser), però, per l'altra, la *qualitativa* (és a dir: quins van ser els mecanismes d'aquesta depuració, qui la va aplicar, amb quins criteris i amb quina finalitat; com s'ha de considerar, en definitiva, la depuració en el marc del nou model escolar que el *Nuevo Estado* anava bastint).¹³

La depuració es va engegar, d'una manera un xic caòtica, des del mateix començament de la Guerra Civil tot coincidint en el temps amb una repressió molt més brutal que afectà una gran quantitat de mestres que foren directament empresonats i, fins i tot, assassinats. Ben aviat, tanmateix, les autoritats de la Comisión de Cultura y Enseñanza de la Junta Técnica del Estado, amb l'escriptor José María Pemán com a president, van elaborar una complexa legislació depuradora que regulà les comissions que l'havien de dur a terme (Decret de 8 de novembre de 1936, BOE de l'11), els seus mecanismes d'actuació i les sancions aplicables (Ordre de 10 de novembre de 1936 BOE de l'11, i Ordre de 17 de febrer de 1937, BOE del 27, que ampliava el ventall sancionador), així com les conductes que podien ser motiu de sanció (Circular de 7 de desembre de 1936, BOE del 10). Aquesta fou la normativa bàsica sobre la qual s'edificà el procés de depuració del magisteri. Al llarg de 1937 i 1938 encara es produí una allau de disposicions legals que perseguïen tres objectius: precisar l'abast de la depuració (qui s'hi havia de sotmetre), resoldre els problemes personals que s'hi acomplien i, finalment, abordar els problemes tècnics que s'anaven presentant a mesura que les disposicions anteriors s'anaven aplicant.

11. Vegeu per a aquesta qüestió Ramón NAVARRO (1979), *L'educació a Catalunya durant la Generalitat, 1931-1939*, Barcelona, Edicions 62.

12. Vegeu Claudio LOZANO SEIJAS (1980), *La educación republicana*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

13. M'he ocupat de totes aquestes qüestions a la meua tesi doctoral (1995), *La escuela y el Estado nuevo: la depuración del Magisterio nacional*, Bellaterra, Departament d'Història Moderna i Contemporània, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona.

Des del moment que es va aprovar la legislació depuradora bàsica, només s'esdevingueren dues modificacions substancials: l'ordre d'11 de març de 1938,¹⁴ mitjançant la qual es creava l'Oficina Técnico-Administrativa amb la missió de tornar a estudiar cadascun dels expedients tramitats per les comissions depuradores provincials, i en què s'introduïa per primer cop la possibilitat de recórrer contra les sancions, i molt especialment, l'Ordre de 18 de març de 1939,¹⁵ la qual resumia i compendia tota la legislació anterior i creava la Comisión Superior Dictaminadora de Expedientes de Depuración, que absorbia les competències de l'Oficina Técnico-Administrativa i era la disposició legal per la qual s'havia de regular la depuració en endavant (i, per tant, va ser l'aplicada a Catalunya).

Les sancions aplicables anaven des de la inhabilitació per a càrrecs directius fins a la separació (i/o la inhabilitació) definitiva de l'ensenyament, tot passant per la suspensió temporal de feina i sou, pel trasllat forçós de localitat i per la jubilació forçosa (també hi eren possibles sancions combinades com ara suspensió temporal i trasllat, i gairebé sempre una sanció greu anava acompanyada per la inhabilitació per a càrrecs directius).

La legislació declarava punibles la militància en organitzacions polítiques i sindicals partidàries de la República, la ideologia d'esquerres i/o nacionalista i l'actuació personal que hagués contribuït a la «subversión comunista-separatista», així com l'actuació professional desenvolupada «en un sentido disolvente», segons explicava Pemán a la circular abans esmentada. A la pràctica, l'actuació de les comissions depuradores anà més enllà i escrutà, també, les creences i les pràctiques religioses, els comportaments morals i sexuals, les afinitats socials i, en alguns casos, el grau de compliment de les responsabilitats laborals.

Quan nous territoris eren «alliberats» pels exèrcits franquistes, hom aprovava disposicions especials per regular-hi la depuració; així es va fer amb Biscaia, Santander, Astúries i Aragó, encara que s'ha de dir que no significaven cap canvi qualitatiu amb relació a la depuració ja engegada.

També Catalunya va tenir la seva legislació específica: la primera disposició va ser l'Ordre de 23 de maig de 1938,¹⁶ per la qual s'encomanava als organismes corresponents de la província de Saragossa l'atenció a «las necesidades escolares de las zonas liberadas de Cataluña» i s'establia l'obligatorietat per als mestres d'aquestes zones de presentar-se davant la Sección Administrativa de Primera Enseñanza de Saragossa per tal de sol·licitar la readmissió al servei actiu (per a la qual cosa havien de presentar una declaració jurada i dos certificats d'adhesió al *Movimiento*). La comissió depuradora de Saragossa quedava al càrrec de totes les qüestions relatives al personal docent (nomenaments, suspensions temporals...). Al *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida* del 10 d'agost de 1938 apareixien les primeres llistes de mestres rehabilitats provisionalment, i en els mesos següents s'hi feren freqüents.

14. Lluís GABILÁN PLA; Wenceslado D. ALCALUD (1937-1939), *Legislación española*, vol. IV, San Sebastián, pp. 282-283.

15. GABILÁN/ALCALUD (1937-1939), pp. 138-140.

16. GABILÁN/ALCALUD (1937-1939), pp. 275-176.

Després de la conquesta de Barcelona, el Ministerio de Educación Nacional publicà dues ordres¹⁷ mitjançant les quals es retornaven al Govern espanyol (evidentment, al de Burgos) totes les competències que, en matèria educativa, havia tingut la Generalitat de Catalunya, així com les seves instal·lacions i els materials educatius; l'article setè d'una d'aquestes ordres suspenia provisionalment de feina i sou els mestres i les mestres titulars que havien passat voluntàriament a prestar els seus serveis a la Generalitat¹⁸ i declarava cessants tots els docents nomenats pel Govern autònom, encara que preveia la possibilitat d'utilitzar els seus serveis com a interins després de comprovar-ne la idoneïtat ideològica.

La regulació de la depuració a Catalunya no diferia gaire de l'aplicada a la resta de l'Estat, tret de les suspensions provisionals esmentades (en aquells moments del procés depurador, les autoritats ministerials eren poc partidàries d'aplicar suspensions provisionals generalitzades atesos els problemes de personal que la guerra, la repressió violenta i la depuració generaven; el cas de Catalunya, però, era especial ja que es tractava de l'únic territori que havia tingut durant anys una administració autònoma amb competències en ensenyament i on, a més a més, la qüestió nacional tenia un paper important).

Cal preguntar-se fins a quin punt la depuració a Catalunya va tenir unes característiques i un abast diferents dels del conjunt de la depuració espanyola. De fet, hi ha una idea força estesa en el sentit que la depuració del magisteri va ser especialment dura en el cas dels mestres i de les mestres de Catalunya i del País Basc,¹⁹ sense que aquesta afirmació se sustentés sobre alguna cosa més que una intuïció o una impressió personals.

En realitat, la mecànica de la depuració a Catalunya (com al País Basc) no va presentar unes característiques específiques: les comissions depuradores s'hi constituïren de la mateixa manera que en altres províncies i, en la seva major part, amb gent catalana.²⁰ Per altra banda, l'actuació de les comissions va ser molt semblant a la que van seguir les altres comissions a tot l'Estat i es

17. Totes dues de data 28 de gener del 1939 i publicades al BOE del 3 de febrer.

18. Segons els decrets de 28 de març del 1933 (*Gaceta de Madrid* del 2 d'abril) i 26 d'octubre del 1935 (*Gaceta de Madrid* del 27 d'octubre); val a dir que l'alternativa a la prestació de serveis a l'administració autònoma era el trasllat forçós —mitjançant concurs— fora de Catalunya, per la qual cosa cal posar entre cometes el caràcter voluntari d'aquesta decisió.

19. Vegeu, a tall d'exemple, Enrique MARTÍNEZ MARTÍNEZ (1984), *La educación cívico-social en el bachillerato español (alumnos) entre 1940 y 1977*, tesi doctoral (inèdita), Barcelona, Universitat de Barcelona, p. 74.

20. He estudiat amb deteniment la composició i actuació de la comissió de Barcelona a Francisco MORENTE VALERO (1990), *La depuración del magisterio en la provincia de Barcelona al término de la guerra civil*, memòria de tercer cicle (inèdita), Bellaterra, Departament d'Història Moderna i Contemporània, Facultat de Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona (per a la composició de la comissió, pp. 170-177). Les quatre comissions estigueren formades per les següents persones (encara que no totes actuaren simultàniament): Barcelona: Manuel Marín Peá (president), Federico Camp Llopis (secretari), José Casajoana Oliver, Luis de Francisco Galdeano, José Montagut Roca, Eduardo Pascual Fàbregas, Francisco Coldeforns Lladó; Girona: Ignacio Puig Bayer (president), Luis G. Bastons Plana (secretari), Ricardo Camó, Jaime Lasala Gravisaco, Joan Moret Roura, José María Prat, Modesto Reverendo López; Lleida: B. Tremposo/José María de San Miguel (presidents), José María Plana Sala (secretari), José Jané, Ramón Sugrañes, José Aragonés, Luis Gené Queralt; Tarragona: Pablo María de Ena/Ignacio Piera (presidents), Anselmo Rodríguez/Teresa Busutil/Andrés Castillón (secretaris), Ramón Ibarz Palau; els canvis en la composició —i els càrrecs— de les comissions eren freqüents; les fonts consultades —expedients de depuració depositats a l'Archivo General de la Administración, butlletins oficials de les províncies respectives— no permeten conèixer, en algun cas, la totalitat dels membres de la comissió; mantinc la grafia dels noms tal com apareix a les fonts documentals.

va basar en un conjunt documental (informes de la Guàrdia Civil, dels mossens, dels alcaldes i de pares de família de solvència ideològica contrastada, així com informes de Falange, denúncies privades, oficis dels tribunals militars...) que no es diferenciava gens (ni en la forma ni en els continguts) del que feien servir les altres comissions.

També s'ha de dir que els expedients tramitats per totes les comissions depuradores eren examinats novament per la Comisión Superior, la qual cosa homogeneïtzava el conjunt de la depuració (encara que, com l'anàlisi dels expedients de depuració mostra, la manera com aquests eren instruits marcava fortament la seva resolució final, la qual cosa atorgava gran importància a l'actitud de la comissió corresponent).

Evidentment, qüestions com ara la intensitat de les lluites socials i polítiques durant l'etapa republicana, els esdeveniments de l'època de guerra, el nivell d'implantació d'organitzacions polítiques i sindicals, però també el grau de secularització de la vida pública, o d'urbanització de la població, o d'arrelament dels corrents de renovació pedagògica, tenien una importància decisiva sobre el resultat de la depuració a cada província. Per tant, no ha d'estranyar que la depuració fos molt més dura a Barcelona que a Tarragona, per exemple, com va ser extremament rigorosa a Astúries i molt més feble a Osca.²¹

A Catalunya (com al País Basc i a Galícia), la qüestió nacional significava un element diferenciador quant al contingut de la depuració del magisteri. La documentació i les dades que se'n deriven demostren que la militància, les activitats i les idees d'esquerra eren més durament castigades que les relacionades amb posicions nacionalistes, però que la combinació d'esquerranisme i de nacionalisme era la pitjor possible sempre des del punt de vista dels repressors. Per altra banda, les acusacions de nacionalisme podien recaure sobre persones «d'ordre», que, en qualsevol altre indret espanyol, haurien superat la depuració sense cap mena de problema. Sobretot aquesta última qüestió és el que podria fer pensar en una depuració sensiblement més dura al País Basc i a Catalunya que a la resta d'Espanya. I, efectivament, les dades apunten a un enduriment de la repressió per aquest concepte, encara que, pel que fa a Catalunya, en un grau molt més petit que no es podia esperar. Així com al País Basc el principal partit nacionalista catòlic i de dreta es va mantenir fidel a l'ordre republicà i, per tant, molts mestres d'aquesta filiació van sofrir represàlies, a Catalunya l'organització equivalent, la Lliga, es va decantar pels rebels, la qual cosa significà que els seus militants i simpatitzants dintre del món de l'ensenyament no tingueren problemes amb vista a la seva continuïtat en la docència.²² Sí que en tingueren aquells nacionalistes que van militar en uns altres partits o que es van manifestar com a persones d'idees

21. Els sancionats a aquestes quatre províncies van ser el 30,79% a Barcelona, el 22,02% a Tarragona, el 33,36% a Astúries i el 14,40% a Osca —les dades es calculen sobre el total de depurats que ha estat possible establir i que inclou mestres funcionaris, interins, substituïts, particulars i alumnes de les Normals— (vegeu MORENTE VALERO (1995), vol. II, p. 48).

22. Hi ha algun cas —molt poc freqüent— de mestres a qui la comissió depuradora corresponent acusa de militar (o tenir simpaties per) a la Lliga; però no hi ha cap cas a la província de Barcelona, ni tampoc a les mostres analitzades de les altres tres províncies catalanes, en què aquesta acusació es traduís en algun tipus —ni que fos lleu— de sanció. Sí es troben sancions per militar (o simpatitzar amb) a la Unió Democràtica de Catalunya (per exemple, el seu diputat Pau Romeva), però en quantitats irrellevants per a l'anàlisi global.

esquerranes, però en el seu cas la qüestió nacional no va fer sinó agreujar una sanció que en qualsevol circumstància s'hauria esdevingut i amb resultats, la major part de les vegades, molt semblants; això explica que les dades relatives al resultat de la depuració a Catalunya no siguin gaire diferents de les que resulten de l'anàlisi de la depuració en unes altres deu províncies espanyoles, de manera que es podria dir, simplificant, que la major duresa de la depuració a Catalunya com a resultat del factor nacional es va traduir, aproximadament, entre un 1 i un 2% més de sancionats que a la resta de l'Estat i en una major presència dels trasllats fora de la «regió» (que era la sanció habitual quan hi havia acusacions de caràcter nacionalista), que es podria situar en una mica més del 2% per sobre de la mitjana de les províncies on la qüestió nacional no tenia gens de rellevància.²³

És evident, però, que tot això fa referència únicament als aspectes quantitatius de la repressió, i no s'han d'oblidar els que podríem anomenar qualitatius: que els percentatges de sancionats no fossin gaire diferents a Catalunya i a fora no vol pas dir que les conseqüències de la depuració, i del conjunt de la política educativa del primer franquisme, fossin exactament les mateixes a tot arreu. L'escola catalana compartí amb la resta de les escoles del país el viatge cap al passat que significà, en el camp educatiu, el triomf de les armes «nacionals», però en alguns aspectes, com ara la cultura i la llengua pròpies, els efectes negatius foren específics de Catalunya (ni tan sols al País Basc o a Galícia, on l'ensenyament en basc i gallec, respectivament, no havia fet gaires progressos, no els van patir en el mateix grau).

En aquest sentit, hi ha unes altres idees que s'han anat reiterant al llarg del temps fins a acabar convertides en lloc comú, com ara que el *ministerio* envià centenars o milers de mestres ideològicament afins a treballar a Catalunya (amb un evident objectiu desnacionalitzador)²⁴ o que el català desaparegué absolutament de l'escola després de la guerra. La primera qüestió no es correspon amb la realitat (o, almenys, no hauria deixat cap rastre a la documentació de l'època, la qual cosa resulta inversemblant) si doncs no entenem que els mestres i les mestres traslladats forçosament a Catalunya com a conseqüència de la depuració es corresponen amb els protagonistes de l'afirmació anterior (encara que, evidentment, no és aquest el sentit que se sol donar a aquesta asserció); però, en aquest cas, ni eren ideològicament fidels, ni foren centenars, ni hi aparegueren com a resultat de cap operació específicament planificada per a Catalunya.²⁵ Quant a l'altra qüestió, és clar que l'aprenentatge del català va ser eliminat de l'ensenyament, la qual cosa provocà efectes difícilment reversibles sobre l'alfabetització en la seva pròpia llengua d'unes quantes generacions de catalans; això no obstant, estudis recents han cridat l'atenció sobre el fet que l'ús del català com a llengua de comunicació entre mestres i alumnat a moltes escoles,

23. Els sancionats a Catalunya foren el 27,24%, mentre que a les altres 10 províncies estudiades (Albacete, Astúries, Burgos, Granada, Osca, Madrid, Pontevedra, Sevilla, València i Biscaia) van ser el 25% (si no tenim en compte —pels efectes distorsionadors— la província de cada grup amb una més dura repressió —Astúries i Barcelona—, els percentatges encara s'apropen més: 24,66% i 23,47%, respectivament); vegeu MORENTE (1995), p. 143 i següents.

24. JOSEP BENET (1995), *L'intent de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 395.

25. BENET (1995), pp. 448-450.

sobretot a zones rurals, no va desaparèixer, malgrat la labor contínua en aquest sentit que desenvolupà la inspecció, i va oferir una forta resistència a la plena castellanització de l'ensenyament.²⁶

L'evident intenció descatalanitzadora de la política educativa franquista no es canalitzà, per tant, mitjançant una allau de mestres «castellans», sinó per mitjans que tenia molt més a l'abast, com ara la pressió i la coerció sobre els mestres i les mestres en exercici, el seu control asfixiant per la inspecció, la contractació massiva d'interins ideològicament afins (encara que la major part eren catalans, com les llistes que apareixien al butlletí oficial de cadascuna de les quatre províncies mostren) i la promoció a càrrecs de responsabilitat (com ara la direcció de les escoles graduades) de mestres que, durant la República, s'havien destacat a Catalunya per la seva oposició a les iniciatives que pretenien impulsar l'ús del català a l'escola.²⁷

La repressió del magisteri va tenir un paper clau en la consolidació del nou règim: per una part, eliminà (o neutralitzà) el sector més lligat als corrents pedagògics més avançats, com també aquells qui s'havien compromès en la reforma amb profunditat de les estructures socials, culturals i econòmiques del país i els qui defensaven una escola amb el català com a llengua d'ensenyament; per una altra, paralitzà amb alguna lloable excepció els qui, havent superat la depuració sense sanció, veien com quelcom més que una possibilitat la pèrdua del lloc de treball si no s'aplicaven amb disciplina les consignes que sortien de les autoritats educatives; i, finalment, la depuració obrí camí a l'escalafó del magisteri a milers d'addictes al *Nuevo Estado* (militars, excombatents, excaptius i familiars de tots ells), la qual cosa permetia traslladar amb més facilitat al món escolar els nous models educatius que s'anaven elaborant, alhora que aquesta «fornada» de mestres exercia un sever control ideològic sobre els seus companys de feina.

Tenint en compte que l'escola funciona com una de les agències principals de socialització política, es pot comprendre la importància, des del punt de vista de la transmissió dels fonaments bàsics de la ideologia del nou règim, de tenir un professorat purgat d'elements obertament contraris als missatges que es pretenien difondre i sotmès a una estricta vigilància ideològica. Sense que això ho expliqui tot, no es pot menystenir la importància que la política educativa, de la qual la depuració del magisteri constituí una part fonamental, va tenir en l'establiment d'una acceptació passiva de la situació per amplis sectors de la població i, en definitiva, en la llarga durada del règim franquista.

26. Salomó MARQUÈS I SUREDA (1993), *L'escola pública durant el franquisme. La província de Girona (1933-1955)*, Barcelona, PPU.

27. Així, la Comisión Superior, a l'expedient de revisió d'una prestigiosa pedagoga que havia treballat a Barcelona durant la República, considerava convenient no penalitzar «una maestra españolisima, que ha librado contra la enseñanza en catalán (sic) valientes batallas, por lo que no sólo aparece procedente el mantenimiento del traslado, sino que pudiera ser de alta conveniencia, (sic) la continuidad de sus servicios en Barcelona dados los citados antecedentes» (Archivo Central del Ministerio de Educación, resolucions d'expedients de revisió, caixa 83.711, resolució núm. 1.001).

ACTES DEL I CONGRÉS D'HISTÒRIA DEL NOTARIAT CATALÀ.
BARCELONA, 11, 12 I 13 DE NOVEMBRE DE 1993.
COORDINAT PER JOSEP MARIA SANS I TRAVÉ, BARCELONA
(FUNDACIÓ NOGUERA, «ESTUDIS, 7») 1994

ORIOL OLEART

En un generós volum de set-centes setanta pàgines, la benemèrita Fundació Noguera publica treballs diversos presentats al I Congrés d'Història del Notariat Català.

Les actes, que s'obren amb una «Presentació del Congrés» de Lluís Figa i Faura, president de la Fundació (pp. 9-10), ofereixen als estudiosos interessats en la recerca notarial, però també a uns altres investigadors, treballs d'orientacions i diversos enfocaments vinculats entre si pel fet cabdal que, especialment per la seu on van ser presentats i pel volum on han estat publicats, contribueixen a donar i ajudar a conèixer, i també a difondre, la història de la institució notarial.

El volum de les actes publica agrupades les ponències, d'una banda, i les comunicacions, de l'altra. Si desfem el camí i reprenem com es van desenvolupar les sessions del congrés, veurem que aleshores responia a una divisió en tres àrees: s'hi anunciaven tres ponències, una conferència i comunicacions.

En la primera jornada, d'acord amb el programa, corresponia tractar de «L'aportació cultural del notari a la societat catalana. El notari i la política, la literatura, la ciència històrica, el dret, etc.», és a dir, la contribució dels notaris a la cultura, entesa aquesta darrera en un sentit ben ampli. Pertanyen a aquest apartat els treballs publicats següents:

La ponència «L'aportació dels notaris a la societat catalana en els camps del dret, la història, la literatura i la política», de Sebastià Solé i Cot i Pere Verdés i Pijoan (pp. 13-130), de plantejament ambiciós, que emmarcava l'àrea en qüestió.

Les comunicacions que hi tracten aspectes rellevants des de perspectives que podem considerar globals en cada cas són: «L'aportació dels notaris a la ciència jurídica catalana (s. ix a xix)», de Joan Egea Fernández i Juan Marsal Guillamet (pp. 277-320); «L'aportació dels notaris a la historiografia catalana», d'Eulàlia Duran (pp. 321-331); i «Notariat i cultura als registres notariais», de Laureà Pagarolas i Sabaté (pp. 333-350).

Amb un enfocament força més limitat quant al plantejament hi trobem les comunicacions: «Auge i davallada d'una família de notaris de Barcelona, durant l'època moderna», de Maria Adela Fargas Peñarrocha (pp. 351-360); «Una nissaga de notaris de Tàrraga: els Terés (segles XVIII-XIX)», de Gener Gonzalvo i Bou i Miquel Àngel Farré i Targa (pp. 361-372); «Antoni Vinyes: notari, ambaixador i polític (Barcelona-Nàpols: 1424-1488)», de Jordi Gunzberg i Moll (pp. 373-387); «Fèlix M. Falguera, segons *La Notaria*», de J. Marsal Guillamet (pp. 389-435); «La aportación de los notarios a la tradición jurídica mallorquina: los *ars notariae*», de Luz Zaforteza de Corral (pp. 437-438); i també la conferència sobre «El notariado en Aragón», d'Asunción Blasco Martínez (pp. 189-273).

La segona jornada es dedicava a «La professió notarial i la seva evolució a Catalunya. L'origen del notari i la seva evolució des del segle x al segle XIII. Els notaris comtals. Diversitat de notaris i escrivanes. Els conflictes dels segles XIV-XVII. La formació del notari. L'instrument notarial i la seva evolució. Teories i pràctiques notariales, etc.»; és a dir, amb un enfocament basat en la figura singular que constitueix el punt central del congrés, el notari, personalment i institucionalment considerada, i també en la producció i en l'organització de la seva escrivania. D'aquest apartat se'n publiquen els treballs següents:

La ponència «El notariat català: origen i evolució», d'Ignasi J. Baiges i Jardí (pp. 131-166), i les comunicacions «El pas de l'escrivà al notari», de Rafael Conde y Delgado de Molina (pp. 439-462); «Irregularitats i falsificacions notariales», de Maria Teresa Ferrer i Mallol (pp. 463-478); «Il notariato nella Sicilia catalano-aragonesa», de Pietro Corrao (pp. 479-491); «Sobre la propietat i la regència de les notaries a la demarcació de Girona», de Maria Àngels Adroer i Pellicer i de Josep Matas i Balaguer (pp. 493-514); «Els Costums de Tortosa i la seva pràctica al segle XV: el llibre de testaments de Bernat Vicents, notari de Tortosa», de Núria Cañellas i Vilar (pp. 515-547); «Notaris i escrivans a Igualada: una aproximació a la seva història», de Joan Cruz i Rodríguez (pp. 549-557); «El libro de albaceazgo de Bartomeu de Miramat, notario de Molins de Rei (1391)», de M. Cristina Forns de Rivera (pp. 559-578); «El procés d'exàmens dels notaris de València de 1350-1351», de Vicent Garcia Edo (pp. 579-589); «La notaria de Vidreres (segles XVII-XIX)», de Josep M. T. Grau i Pujol i Roser Puig i Tàrrach (pp. 591-606); «Els objectes culturals en l'entorn quotidià dels notaris barcelonins del segle XVII», de Xavier Lencina Pérez (pp. 607-615); «Senyoria directa, domini útil i funció notarial a la notaria i l'escrivania públiques de Terrassa», de Pere Puig i Ustrell (pp. 617-633); «Signos y notarios en la Carta Puebla de Benidorm (1430)», de Carlos Sáez (pp. 635-641); «Els béns dels notaris de Manresa en el segle XV», de Marc Torras i Serra (pp. 643-651); «L'escrivania pública de la canònica de Sant Vicenç de Cardona entre els anys 1326 i 1498», d'Andreu Galera i Pedrosa (pp. 653-665); i «Notes sobre el col·lectiu notarial tarragoní del segle XVIII», de Manuel Güell (pp. 667-683).

En la darrera jornada s'havia de tractar de «L'organització notarial a Catalunya. Els col·legis i els seus precedents. Privilegi de creació. Actuacions i competències. Organització, ordinacions, etc.» amb un enfocament netament corporatiu. Pertoquen a aquest apartat els treballs publicats següents:

La ponència «Precedents, origen i evolució dels col·legis notariales», d'Arcadi Garcia i Sanz (pp. 167-187), i les comunicacions «El Col·legi Notarial de Vic», de Maria Lluïsa Cases i Loscos (pp. 685-697); «Aportació a la història del notariat gironí», d'Enric Mirambell Belloc (pp. 699-712); «La condició social dels notaris de Barcelona a l'edat moderna», de Pere Molas Ribalta (pp. 713-726); «El colegio notarial de Valencia, entre poder político ciudadano y desarrollo corporativo», de José M. Cruselles Gómez (pp. 727-743); i «Els col·legis notariales valencians a l'època foral», de Vicent Pons i Alòs (pp. 745-765).

Els treballs presentats al congrés ofereixen alguns avantatges, si bé cal reconèixer que tots resten dins dels objectius fixats per l'organització, sempre sensible a les inquietuds històriques, com ha quedat demostrat. Ara podem dir que comptem, amb graus d'extensió i d'aprofundiment

de tractament diferents, segons els casos, amb visions globals de la contribució dels notaris a la cultura catalana, de l'evolució de la figura del notari com a professional i de l'organització corporativa que els agrupava; però no solament amb aquests aspectes. També disposem d'estudis sobre famílies de notaris o sobre personalitats rellevants, coneixem millor l'exercici material de la seva professió i la seva producció (a voltes amb referències locals ben precises) i alguns col·legis de notaris concrets, ultra alguns treballs complementaris de les línies apuntades.

Sens dubte, els treballs ací aplegats han desbrossat una part del camí —sempre difícil, al principi— i, de ben segur, serviran per facilitar el coneixement en l'àmbit en què s'insereixen i contribuiran, en la mesura que els pertoqui, a fer possibles noves síntesis, cada cop més completes, per tal que algun dia es pugui fer una història dels notaris a Catalunya.

En donar notícia del volum que comentem, un hom no pot, doncs, sinó valorar favorablement la iniciativa del I Congrés atesos els resultats obtinguts i sumar-se al desig que, tal com es va anunciar en l'acte de presentació d'aquestes actes, s'organitzi ben aviat el II Congrés d'Història del Notariat Català.

ENRIC TELLO. *CERVERA I LA SEGARRA AL SEGLE XVIII.*
EN ELS ORÍGENS DE LA CATALUNYA POBRA.
LLEIDA, PAGÈS EDITORS, 1995, 547 PÀGINES

FRANCESC VALLS

El llibre objecte del present comentari correspon a la publicació de la tesi doctoral del seu autor —llegida a la Universitat de Barcelona el 1987—, unes quantes parts de la qual ja havien estat publicades al llibre *Visca el rei i les calces d'estopa* (Barcelona, Crítica, 1991) i en alguns articles apareguts en revistes especialitzades. Aquest nou llibre ens arriba de la mà de Pagès Editors de Lleida, que ha fet la seva feina de manera impecable.

L'obra és organitzada en cinc capítols, precedits d'un pròleg i d'una introducció i acompanyats d'unes conclusions finals.

Al pròleg, R. Garrabou es pregunta el perquè del poc ressò que els treballs publicats per Tello han tingut en el context historiogràfic català. Segons Garrabou, això respon al mateix caràcter innovador, tant en la metodologia com en els plantejaments de fons, del conjunt de l'obra de Tello. El lector entén millor aquesta opinió a mesura que va llegint el llibre.

La introducció, segurament escrita després de la tesi, serveix a Tello per situar la seua recerca en el context de la historiografia agrària catalana recent. Es tracta d'un repàs minuciós de les aportacions que s'han produït en el camp de la història agrària catalana després de la publicació de l'obra de Vilar. Els treballs inclosos en aquest estat de la qüestió es classifiquen en tres grans grups: les aproximacions de tipus microeconòmic, les aproximacions de tipus serial i els estudis de cas a escala comarcal. L'obra ressenyada s'englobaria, per tant, en aquest darrer grup de treballs i, com tots els que hi ha inclosos, tindria com a punt de referència les conclusions del volum tercer de *La Catalunya dins l'Espanya moderna*, en les quals Vilar plantejava l'existència de diversos models regionals d'evolució de l'agricultura catalana durant el segle XVIII. L'originalitat de Tello consisteix a haver centrat l'estudi en aquella de les Catalunyaes de Vilar que en el Set-cents havia assolit uns resultats més pobres en termes de creixement. Davant d'una historiografia que ha magnificat el creixement català del XVIII, Tello posa de manifest el caràcter bífrot d'aquest creixement i recorda que una part del país va romandre ancorada en la vella manera de fer agrària i es va mantenir insensible als estímuls provinents de la incorporació de Catalunya en els circuits del comerç internacional.

Tello, al primer capítol, dóna les primeres pinzellades per caracteritzar l'estructura agrària set-centista de les terres de la Segarra i l'Urgell. Es tracta d'una estructura agrària presidida per la persistència del règim senyorial que troba en el delme el mecanisme principal per apropiarse part de l'excedent pagès. Per sota dels senyors, Tello troba a la Segarra i l'Urgell una munió

de petits emfiteutes («quasi» propietaris, seguint la nomenclatura de Vilar) amb unes explotacions agràries de reproducció precària, raó que els empeny a una situació d'endeutament crònic.

Al capítol segon, Tello aprofundeix en la caracterització de l'estructura agrària segarrenca a partir de l'anàlisi d'un cas concret: el de la mateixa capital comarcal, Cervera. El tractament quantitatiu de les dades extretes del cadastre-manifest de Cervera de 1744-1745 és del tot satisfactori i modèlic en molts sentits. El cadastre serveix Tello per mostrar com una relativa equidistribució de la propietat no és sinònim de distribució igualitària de la riquesa. Mentre que la propietat superficialment estava força repartida, resulta que, en termes de valor, no ho estava tant atès que uns quants propietaris acaparaven les millors terres, entre les quals hi havia les peces de regadiu de valor alt i extensió reduïda. Quan hom passa de l'anàlisi de la distribució de la propietat a la de la riquesa, sumant al valor de la propietat agrària el dels altres béns immobles i sumant o restant els valors dels capitals prestats o deguts en forma de censal, el resultat és una distribució molt més esbiaixada. Aquesta variació s'explica, segons Tello, pel paper que tenia l'endeutament en aquesta estructura agrària: «fer més pobres els pobres i més rics els rics» (p. 118). Amb l'estudi presentat en aquest capítol, l'autor dóna fe de les possibilitats que té el cadastre com a font històrica, contradient, per tant, les desqualificacions que ha merescut aquesta font per aquell sector de la historiografia que ha agafat al peu de la lletra les prevencions que va mostrar Vilar sobre la informació cadastral del XVIII. El rigor amb què ha operat posa al descobert, per altra banda, la lleugeresa metodològica d'aquells altres historiadors que es limiten a acceptar acríticament les xifres extretes dels repartiments del tribut borbònic. Només un dubte sorgeix a partir de l'argumentació desplegada per Tello en aquest capítol: fins a quin punt el cas de Cervera és extrapolable a la resta de la Segarra? Potser n'hi hauria prou amb l'anàlisi del cadastre d'alguna altra població segarrenca per esvaïr aquest dubte.

Al capítol tercer, l'autor canvia de font i de metodologia. L'anàlisi agregada, quantitativa i impersonal feta a partir del cadastre al capítol precedent es completa ara amb una aproximació als mecanismes del crèdit rural realitzada a partir de l'estudi d'algunes trajectòries familiars concretes. Les fonts són, en aquesta ocasió, la documentació patrimonial i els protocols notariais, que permeten una anàlisi més qualitativa, orientada a definir les principals fonts d'ingressos de les classes benestants de la Cervera i la Segarra set-centistes. La principal d'aquestes fonts d'ingressos procedia de l'esmerç en crèdits censals. El censalisme permetia a aquests grups benestants mossegar una part de la renda agrària desentenent-se del procés de producció agrària que es va mantenir en mans d'una munió de petits emfiteutes «quasi» propietaris. Aquesta característica del sistema censalista explica, segons Tello, que entre els rics de la Segarra no trobem grans propietaris. Els grups benestants preferien desentendre's de la producció limitant-se a fer de prestamistes d'uns petits pagesos i artesans mig pagesos que havien de recórrer forçosament al crèdit per poder assolir la reproducció de les seves explotacions. L'objectiu del crèdit censal no era l'execució per impagament dels béns hipotecats pel prestatari, sinó la percepció d'una renda anual. Quan l'impagament de les pensions portava finalment a l'execució dels béns hipotecats, el prestamista no els incorporava al seu patrimoni, sinó que els venia per esmerçar els diners de nou en préstecs censals. El prestamista únicament incorporava al seu patrimoni les terres més bones —preferentment de regadiu— que passaven per les seves mans.

Al capítol quart, Tello revela quin era el paper de l'Església en el món complex del crèdit rural. L'església de Cervera era, de molt, no sols el censalista principal de la ciutat, sinó també de la comarca. La diferència fonamental entre l'Església i els censalistes laics residia en la canalització de bona part del crèdit eclesiàstic cap als sectors més benestants de la Segarra que al seu torn eren perceptors importants de rendes censals. I és que el paper de l'Església al si de la xarxa censalista consistia, principalment, a donar liquiditat al sistema cobrint les necessitats puntuals de diners dels censalistes laics, de les famílies dels quals, no ho oblidem, procedia un segment important dels homes d'Església.

Al capítol cinquè, Tello s'interroga sobre dues qüestions fonamentals per entendre la dissortada trajectòria de la Segarra enfront de la reeixida trajectòria del conjunt català durant el Set-cents. La primera qüestió abordada és la de fins a quin punt el marc ecológicoambiental va ser culpable del feble creixement demoeconòmic de la Segarra. En segon terme, Tello es pregunta com és que la Segarra no va saber respondre als estímuls provinents de la demanda exterior de productes agraris comercials, com sí que van fer unes altres comarques, especialitzant-se en la viticultura. Un conreu comercial com la vinya tenia unes possibilitats més aviat limitades en un context ecológicoambiental com el de la Segarra set-centista. La introducció parcial d'aquest conreu per les explotacions obeïa a una inserció també parcial i negativa d'aquestes explotacions en el mercat, al qual acudien de manera forçada per obtenir els diners amb què havien de plantar cara a les exigències del censalisme usurari. La promiscuitat de conreus en una parcel·la petita practicada a la Segarra en aquesta època devia obeir, per tant, a la necessitat de poder portar alguna cosa al mercat per tal d'obtenir els diners amb què s'havien de pagar les pensions que anaven vencent cada any sense haver de renunciar a l'ideal d'un autoconsum impossible. Els petits pagesos segarrencs crònicament endeutats, si van introduir a les seves explotacions algun tipus de conreu comercial, ho van fer impel·lits per la necessitat imperiosa que tenien d'afrontar el pagament d'interessos dels seus crèdits censals, a més d'una altra classe de pagaments monetaris com podia ser el cadastre.

Finalment, unes extenses «conclusions» d'unes quaranta planes tanquen l'obra. Més que unes conclusions, són, però, un epíleg en el qual Tello ens ofereix una incursió per la Segarra vuit-centista. Entre les qüestions de què s'hi tracta crec que n'hi ha una a la qual potser caldria dedicar més atenció: el tema de la crisi del sistema censalista paral·lela a la crisi del sistema senyorial. Conèixer bé com es va esdevenir en aquesta part de Catalunya la transició del vell sistema censalista al nou sistema hipotecari liberal, i del sistema de propietat dividida emfitèutica al sistema de propietat plena, pot ser decisiu per anar traient l'entrellat del complex procés de la crisi del vell règim d'arrel feudal i del sorgiment del nou de tall liberalcapitalista. Segurament, però, això per si sol podria ser el tema d'una altra tesi doctoral.

ÀNGEL CALVO I CALVO (CUR.). *EL PAS DE LA SOCIETAT AGRÀRIA A LA INDUSTRIAL AL BAIX LLOBREGAT. AGRICULTURA INTENSIVA I INDUSTRIALITZACIÓ*. BARCELONA, CENTRE D'ESTUDIS COMARCALS DEL BAIX LLOBREGAT, PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT, 1995, VIII + 748 PP. + 32 PP. D'IL·LUSTRACIONS SENSE NUMERAR (BIBLIOTECA ABAT OLIBA, 148)

LLUÍS VIRÓS I PUJOLÀ

La industrialització és la transformació històrica més important que ha viscut el Baix Llobregat contemporani. En aquest volum és estudiada d'una manera àmplia per mitjà de disset treballs acompanyats d'una introducció, una bibliografia unificada i un recull d'imatges que sumen 788 pàgines.¹ Hi participa un conjunt de divuit autors força heterogeni en el qual es poden trobar tant historiadors consagrats com novells, alguns professors universitaris, doctors en història i investigadors deslligats del món acadèmic. El Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat ja havia editat un parell de volums que reunien treballs dispersos sota una direcció comuna relatiu a les guerrilles vuit-centistes i a les col·lectivititzacions de la Guerra Civil.

El tema estudiat resulta força oportú ja que el Baix Llobregat és una comarca d'industrialització tardana (l'agricultura hi predominava fins ben entrat el nostre segle) situada prop d'un focus de creixement com és la ciutat de Barcelona, amb un model ben definit d'industrialització però fins ara relativament poc estudiat.

Una característica definidora de l'obra és l'esforç d'ordenació i de coordinació dels diferents treballs que la formen. El llibre es divideix en quatre apartats: «Elements de transformació de la societat agrària», «La industrialització», «Instruments de desenvolupament» i «La dinàmica social». Cadascun, al seu torn, se subdivideix en diverses parts que conformen l'esquema que s'ha volgut donar a l'obra.

La «Introducció» (pp. 1-39), obra d'Àngel Calvo, té dues parts clarament diferenciades, una de teòrica i una altra de descripció dels continguts del llibre. La primera tracta de l'estat de la qüestió al voltant de la transició vers la industrialització. L'aparell bibliogràfic que desplega és força important, però, tanmateix, el seu nivell teòric queda un xic deslligat de la resta de treballs, que estan orientats a la recerca concreta i amb les bases teòriques pròpies de cada autor. La segona part és una descripció acurada dels diferents articles del llibre en què, a més, s'introdueixen alguns temes obviats als treballs, com, per exemple, l'evolució de les fonts d'energia o les telecomunicacions.

L'apartat I, «Elements de transformació de la societat agrària», és dividit en tres parts: «El creixement demogràfic», «Els canvis en l'agricultura» i «Les activitats no agràries dins la societat agrària». La primera part és coberta per l'article de Joaquín Recaño «Les primeres fases de la

1. Per tal de donar una idea de la llargada de cada treball, posarem entre parèntesi el número de la primera i la darrera pàgina de cadascun.

transició demogràfica al Baix Llobregat i a l'Hospitalet (1787-1936)» (pp. 45-105). Aquest text, que té el seu origen en un treball universitari de més abast, estudia tota la comarca i l'Hospitalet de Llobregat a partir de les dades demogràfiques disponibles. Divideix en quatre zones geogràfiques els diversos comportaments demogràfics i tracta separatament de cada indicador. Finalitza amb unes conclusions força aclaridores, tant pel que fa a la descripció com a la periodització de la transició demogràfica.

Es dediquen dos treballs a «Els canvis en l'agricultura». El primer, «El Baix Llobregat, 1750-1850: un segle transcendent» (pp. 109-148), de Jaume Codina i Vilà, torna a tractar de la «revolució demogràfica», amb un deteniment especial en l'excés de mà d'obra que provoca una proletarització amb una caiguda important dels jornals. El segon tema que desenvolupa Codina és la «revolució agrícola», dins del qual destaca l'extensió de conreus pel que fa a la vinya i la intensificació pel que fa als nous regadius. En aquesta part s'introdueix la qüestió de la importància de la gran propietat territorial en mans de l'elit barcelonina, que és el tema que desenvolupa a l'article següent Gemma Tribó i Traveria amb el títol «Burguesia barcelonina i gran propietat al Baix Llobregat (1850-1930)» (pp. 149-178), que ho estudia en un període posterior. En aquest treball, fet a partir de la tesi doctoral de l'autora, es demostra com ja al segle *xx* la propietat forana és majoritària a la val mitjana del Llobregat i al delta i pertany bàsicament a membres de la noblesa. El canvi principal que experimenta la gran propietat és el pas progressiu a les mans de la gran burgesia.

La tercera part de l'apartat I, dedicada a activitats no agràries, és formada per tres treballs sobre localitats concretes. El primer, «La indústria de la llana a Esparreguera i Olesa al segle *xviii*» (pp. 181-199), d'Assumpta Muset i Pons, aborda el tema de la indústria rural dispersa típica de l'Europa preindustrial exemplificat en el cas dels paraires d'aquestes dues viles. Relaciona la consolidació del gremi de paraires amb l'augment de la producció de draps i el creixement de la població, el de la producció agrícola i el de les vies de comercialització. Acaba amb unes hipòtesis sobre el fracàs posterior de la indústria llanera durant el segle *xix* en aquestes poblacions. El treball és una reelaboració de la tesina de l'autora i les seves aportacions són notables i ja contrastades.

«La indústria paperera a Martorell» (pp. 201-210), de Margarida Torras i Barriuso, és una investigació més modesta escrita per a aquest llibre. De fet, la indústria del paper a Martorell és quasi subsidiària de la de l'Anoia i el treball se centra a destacar aquestes connexions.

L'abast modest d'aquest article contrasta notablement amb el següent, «Aproximació a l'estructura socio-professional de Sant Feliu de Llobregat en el segle *xviii*» (pp. 211-337), de Jordi Cañameras i Gaya, el qual és un complet treball «microhistòric», com diu el mateix autor, que es podria definir com una monografia sobre la història socioeconòmica de Sant Feliu de Llobregat en el segle *xviii*. Hi analitza l'evolució de la població, la immigració i la seva estructura, la propietat i els seus sistemes de transmissió i s'acaba centrant en l'estructura socioprofessional del poble. En aquest punt hi estudia, per un costat, la societat, concretament els conreus, la propietat agrària i l'elit social, i, de l'altre, la composició socioprofessional de la població, dividida en pagesos (amb un tractament diferenciat de les diverses categories socials de la pagesia i de l'endeutament),

menestrals (tot diferenciant-hi sectors) i artistes. Així mateix, en dedica un espai a parlar de l'organització del treball, tant dels gremis com de la protoindústria, en què es destaca la filatura de seda per a teixidors barcelonins. En resum, s'hi aborda la realitat de Sant Feliu des de múltiples òptiques i s'hi remarquen especialment totes les relacions amb Barcelona que influeixen en la seva societat. És, per tant, una monografia completa i llarga que podrien haver-se publicat en un volum específic i les aportacions principals podrien ser resumides aquí. D'altra banda, no s'acaba d'entendre la seva inclusió a l'apartat d'«Activitats no agràries» en vista del seu ampli ventall temàtic.

El segon gran apartat, «La industrialització», és un dels eixos de l'obra. És partit en tres blocs: dos de sectorials dedicats al cotó i a la seda, i un tercer a les colònies industrials. El primer, «La primacia del cotó», és format per quatre monografies locals sobre Olesa de Montserrat, Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat i l'Hospitalet de Llobregat, que mantenen una certa homogeneïtat pel que fa al període estudiat i la font primària utilitzada: la contribució industrial.

A «Baix Llobregat Nord: el procés d'industrialització a la vila d'Olesa de Montserrat (1830-1930)» (pp. 343-375), de Josep Maria Cobos i Hernández, es destaca sobretot l'endarreriment relatiu d'aquesta vila respecte a unes altres de la comarca o del Vallès Occidental durant el segle XIX després d'un prometedor segle XVIII i amb uns certs avantatges de localització. A l'hora de valorar la modernització de la indústria s'hauria d'haver tractat separatament la mecanització de la filatura i la del tissatge, ja que funcionen amb lògiques prou diferents que no permeten comparacions.

Joan Anton Carbonell i Porro és el responsable dels dos treballs següents, que tenen el seu origen en un estudi comparatiu de la indústria tèxtil de Molins de Rei i de Sant Feliu de Llobregat. Aquesta comparació és un dels valors d'aquests treballs, que, a més, es beneficien de tenir un esquema semblant en què es tracta del sector tèxtil en conjunt i de les empreses i dels obrers separatament. A «Evolució de la indústria tèxtil a Molins de Rei (1840-1936)» (pp. 377-403) es veu la importància creixent del tèxtil cotoner en el context d'una vila bàsicament agrícola, iniciat amb la implantació d'una empresa forana. També s'hi estudien l'origen dels propietaris, el món dels obrers —amb una incursió interessant en la qüestió del treball femení— i l'associacionisme obrer. «Desenvolupament de la indústria tèxtil a Sant Feliu de Llobregat (1861-1923)» (pp. 405-425) també mostra la importància creixent del sector cotoner en l'economia de la localitat. La base d'aquesta industrialització és la instal·lació a Sant Feliu de dues grans empreses, de les quals s'estudia amb un cert deteniment el cas de la fàbrica Bertrand. A pesar de les aportacions d'aquest estudi, les explicacions sobre el predomini del tissatge davant la filatura (l'empresa Bertrand és l'única que integra tot el procés productiu) o sobre les fluctuacions de la indústria a causa de l'impacte de la Primera Guerra Mundial podrien ser més eficaces amb un esforç de situació dins del seu context.

El darrer text d'aquest bloc és «Industrialització a les portes de Barcelona: l'Hospitalet de Llobregat» (pp. 427-458), de Joan Casas i Fuster. Aquest treball conté aportacions interessants, com ara la relació entre el creixement urbà i la industrialització, amb dues zones diferenciades per la influència de Barcelona: la més propera és una prolongació del seu cinturó industrial, on s'instal·len empreses tèxtils i metal·lúrgiques, i la més llunyana s'assembla més al Baix Llobregat amb un ús del sòl bàsicament agrícola. També relaciona les diferents etapes de la industrialització

amb el seu context històric i social. El text, però, procedeix d'un treball anterior pensat probablement per a una altra mena de publicació ja que, d'una banda, no hi ha les útils citacions a peu de plana i, de l'altra, l'estil és àgil però amb algunes llicències, com ara «Reconec que el gust per la digressió em perd» (p. 440), en paraules del mateix autor. L'anàlisi detallada que s'hi fa de l'evolució de la indústria milloraria amb el buidatge de més anys de la contribució industrial —es fa sols cada deu anys— i amb la consulta de fonts més diversificades.

El segon bloc d'aquest apartat sobre la industrialització es titula «Continuïtat i ruptura: la seda» i és format per un sol treball: «Can Vilumara, una fàbrica de teixits de seda de l'Hospitalet» (pp. 461-500), de Montserrat Bofill i Coromines. Es tracta d'un estudi d'empresa centrat, d'una banda, en l'evolució del capital fix, amb apartats dedicats a l'arquitectura fabril i als canvis tecnològics —en maquinària, fonts d'energia i fibres emprades—, i, de l'altra, en l'organització del procés productiu, amb una anàlisi acurada de la divisió de les feines i dels salaris. El fet que es tracti d'una empresa barcelonina traslladada a l'Hospitalet no justifica la inclusió de l'estudi en aquesta obra.

El tercer bloc, «Indústria i fàbrica: les colònies industrials», inclou treballs monogràfics sobre la colònia Sedó d'Esparreguera i la colònia Güell de Santa Coloma de Cervelló. Ambdós tenen en comú la preocupació per aclarir les causes de construcció i de localització de les colònies, incidint especialment en les actuacions i en la ideologia dels seus empresaris. A «Esparreguera, o la industrialització vinguda de fora (1830-1936)» (pp. 503-536), Gràcia Dorel-Ferré aborda globalment la industrialització de la vila, en què destaca el cas de la colònia Sedó —com ja havia fet a la seva tesi doctoral. L'anàlisi comença abans de la implantació de la colònia, i això li permet aclarir els factors de localització que ofería Esparreguera. L'autora remarca tant les facilitats energètiques oferides pel riu Llobregat i per les vies de comunicació com les motivacions empresarials encaminades a millorar l'organització del treball i a reduir els conflictes laborals, que hi són examinats detingudament fins i tot amb l'arxiu personal dels patrons. També inclou un capítol sobre les difícils relacions entre la colònia i el municipi, tant per qüestions fiscals com per la incidència, a vegades negativa, de la colònia sobre l'economia de la vila. Cal destacar d'aquest treball la relació que s'hi estableix entre el moviment obrer i les entitats culturals i recreatives i també l'esforç per contextualitzar el tema comparant-lo amb uns altres casos europeus del mateix període.

«Fundació i inicis de la Colònia Güell» (pp. 537-602), de Josep Padró i Margó, és un treball més llarg que estudia la primera etapa de la colònia, des de la seva construcció fins a la Guerra Civil. La tesi que defensa l'autor és que Eusebi Güell i el seu col·laborador Ferran Alsina decidiren construir una colònia allunyada de la ciutat i en un entorn rural per lluitar contra la conflictivitat laboral que havia patit la seva anterior factoria d'El Vapor Vell de Sants. Es tracta d'un assaig d'harmonització de les relacions entre capital i treball basat en un catalanisme polític conservador, que preconitza la integració entre classes, i en la doctrina social de l'Església. En conjunt s'hi imposa un paternalisme patronal basat en coaccions fàctiques i en la política d'estímuls positius que es dona als obrers. Per demostrar aquesta explicació l'autor relata els conflictes del vapor vell, les dificultats per a la construcció de la colònia, els objectius del seu urbanisme, la ideologia de l'amo i del director i les seves relacions amb l'esmentat corrent social de l'Església. Especialment

interessant resulta el capítol dedicat a «L'aparell d'integració social», en què s'estudien els mecanismes de pacificació social per mitjà de l'associacionisme religiós i laic i de la política de personal de l'empresa emprant-hi fonts orals al costat de les documentals. Quant als factors de localització, l'autor segueix les tesis d'Ignasi Terradas —que insisteixen en el control social que permet una colònia—, però s'hauria de tenir en compte que el cas de la colònia Güell és de fundació molt tardana (del 1890), la qual cosa la fa poc comparable a unes altres, i que tampoc no es poden excloure els factors energètics en la seva localització, com Josep Ferret demostra en el treball següent del llibre en tractar de les aigües freàtiques que s'aprofiten per a les màquines de vapor de la colònia (pp. 619-620) i les facilitats del transport de carbó.

El tercer apartat del llibre, «Instruments de desenvolupament», es parteix en dues parts, l'una dedicada a l'energia i l'altra al ferrocarril. La primera, «Energia i industrialització: la disponibilitat d'aigua», que ja havia estat encetada a la introducció, consta de dos treballs dedicats als usos industrials de l'aigua. El primer, «Les aigües en el procés d'industrialització de la comarca del Baix Llobregat» (pp. 607-627), de Josep Ferret i Pujol, és força innovador perquè remarca el paper de les aigües freàtiques tant del delta com d'uns altres indrets del Llobregat. Hi sistematitza els diferents aprofitaments dels pous, especialment per a les màquines de vapor, per al regadiu i per al proveïment d'aigua potable a la pla de Barcelona.

Antoni Romeu i Alemany a «L'aprofitament industrial del Canal de la Infanta» (pp. 629-649) detalla la història de la construcció del canal i la dels diversos usos que ha anat tenint, tant agrícoles com industrials, i fa una descripció del seu estat actual. Cal destacar-ne l'anàlisi individualitzada de l'ús industrial de cadascun dels salts bastits per salvar els desnivells del terreny.

La segona meitat d'aquest apartat, «El ferrocarril», és integrat per un treball d'Àngel Calvo i Calvo titulat «Les transformacions del sistema de transport al Baix Llobregat (segles XVIII-XIX)» (pp. 653-678). L'article comença amb la descripció del sistema de transport al Baix Llobregat abans de l'arribada del ferrocarril per tal de contextualitzar la construcció de la línia de Barcelona a Martorell, iniciada el 1850. Els diversos capítols tracten de la constitució de la companyia, l'inici i el desenvolupament dels treballs, la tecnologia, els interessos que despertà, el capital humà que participà en la construcció i les repercussions econòmiques del ferrocarril. Les fonts bàsiques són els expedients dels arxius de l'administració. La part més destacada del treball són les aportacions sobre la incidència de les institucions públiques en les opcions tecnològiques, la relació d'aquestes amb l'organització del treball i el joc d'interessos que s'amagà darrere la companyia concessionària.

Clou l'obra l'apartat IV, «La dinàmica social», integrat per l'article col·lectiu «Aproximació a les formes i evolució de l'associacionisme al Baix Llobregat, en el marc de les transformacions socio-econòmiques i polítiques de l'època, segle XIX-1930» (pp. 681-731), de Joan Anton Carbonell i Porro, Maribel Ollé i Torrent, Mercè Renom i Pulit, Carles Santacana i Torres i Gemma Tribó i Traveria. Sota aquest títol, innecessàriament llarg, hi ha una de les millors aportacions de l'obra. Tot reunint el resultat de publicacions anteriors amb el de noves recerques, els autors han aconseguit un treball sòlid sobre el difícil món de l'associacionisme. Amb una bona base teòrica, hi han recopilat el conjunt d'associacions conegudes sobre el qual fan un seguit de reflexions: interpretació de la seva evolució contextualitzada en una època de fortes transformacions econòmiques i en el marc de l'associacionisme català, classificació en tipologies i divisió en

períodes segons el context polític general. L'article matisa les seves conclusions amb la distinció entre associacionisme formal i informal. El treball es completa amb un cens exhaustiu d'associacions dividit en períodes i amb un conjunt de gràfics que exploten la informació seriada que s'ha obtingut.

En conjunt, doncs, es tracta d'una obra força ambiciosa tant pel nombre de pàgines com pel seu plantejament. Cal aclarir que la realització del llibre ha passat per diverses vicissituds que n'han condicionat un xic el resultat. Pel que es diu a la presentació, el seu inici es remunta a 1983, quan el Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat feia una convocatòria oberta per tal de recollir treballs sobre el tema. El resultat va semblar pobre aleshores i es va abandonar fins al 1988, quan Àngel Calvo es féu càrrec de la represa dels treballs. L'obra es tancà el 1992 i no s'ha pogut publicar fins ben entrat el 1995. Aquest sistema de suma de treballs solts ha provocat alguns desequilibris en el tractament dels municipis de la comarca ja que, per exemple, Pallegà, Sant Andreu de la Barca, Sant Vicenç dels Horts, Sant Boi de Llobregat, Cervelló, Corbera, Gavà, Viladecans o Cornellà de Llobregat no han rebut cap estudi específic mentre que uns altres com Sant Feliu de Llobregat i Olesa de Llobregat són els més estudiats, al costat de l'Hospitalet de Llobregat, el qual en realitat pertany al Barcelonès, que hi té un parell d'estudis monogràfics. Els casos de la industrialització a Olesa i Esparreguera s'hi podrien haver estudiat conjuntament perquè la seva proximitat geogràfica fa que comparteixin el mateix mercat de treball. D'altra banda, alguns temes hi han rebut un tractament per duplicat, com per exemple la transició demogràfica, que s'explica de dues maneres diferents als dos primers treballs. La demora en la publicació ha envellit alguns articles, especialment els que estudien la industrialització, que no s'han pogut beneficiar de la bibliografia dels darrers temps.

La mateixa magnitud de l'obra també n'ha condicionat aspectes formals. El lloable esforç d'unificació de la bibliografia és relativitzat perquè no recull obres que se citen a les notes, que, altrament, es podrien haver simplificat amb un sistema de citacions del tipus autor/any que hauria agilitzat la consulta del llibre i n'hauria reduït l'extensió. Un apartat que també resulta de força interès és el recull fotogràfic que il·lustra uns quants treballs.

Metodològicament, l'obra es mou en una dialèctica entre la diversitat dels articles i l'afany unificador de la coordinació. Com que es tracta d'un recull complex de treballs, no cal cercar-hi unes conclusions tancades com les d'una tesi individual. Com a conjunt, ja té sentit per si sol, per molts desequilibris interns que pugui presentar, perquè reflecteix la diversitat inherent a la realitat dels centres d'estudis comarcals. El mateix lector és qui n'ha d'extreure conclusions, sense que això desmereixi en absolut la feina de coordinació. Justament per aquest motiu l'esperit unificador de la «Introducció» pot no tenir gaire sentit amb relació a la resta de l'obra.

El conjunt de treballs aporta una nova visió a l'estudi de la industrialització catalana, en què es remarquen les relacions entre Barcelona com a capital i focus de desenvolupament i una part important del seu *hinterland*. Aclareix un seguit de relacions econòmiques fins ara poc estudiades, i seria bo que es pogués fer amb unes altres comarques. També fa aportacions interessants a la història local d'uns quants municipis i alhora ha permès publicar conjuntament el resultat d'algunes investigacions que han reportat novetats gairebé a la totalitat dels temes de què s'ha tractat al llibre.

JOSEP BENET, *L'INTENT FRANQUISTA DE GENOCIDI CULTURAL CONTRA CATALUNYA*. BARCELONA, PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT, 1995, 536 PP. (BIBLIOTECA ABAT OLIBA, 150)

JORDI FIGUEROLA

L'obra de Josep Benet *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya* és un llibre d'història, però, alhora, és un llibre històric. De fet, és, amb modificacions importants i noves aportacions, el fill d'aquell famós llibre *Catalunya sota el règim franquista. Informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco*, publicat a París el 1973 per Edicions Catalanes de París, l'autor del qual era un inexistent Institut Català d'Estudis Polítics i Socials, nom que amagava, per raons òbvies de clandestinitat, el seu veritable autor.

Advocat, promotor de moviments antifranquistes i polític, la relació de Benet amb la història és de sempre. Va veure molt clar, des de molt aviat, que la reflexió sobre Catalunya i la política que calia fer durant el franquisme i posteriorment exigien un compromís cultural ferm amb el país i el coneixement de la seva història. Benet representaria la síntesi de l'home que reflexiona sobre el present i, amb profundes conviccions democràtiques, veu la necessitat d'actuar sobre aquest present amb l'acció cívica, tot plegat amb el suport de la investigació històrica. Benet és l'exemple del ciutadà compromès i del polític que no ha menystingut la preparació intel·lectual i la investigació seriosa. Els llibres *Maragall i la Setmana Tràgica* i, fet conjuntament amb Casimir Martí, *Barcelona a mitjans del segle xx. El moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856)* ens revelen la preocupació d'entendre les contradiccions de la societat catalana de mitjan xix i principi del xx i com no podia ser entesa pels governs de Madrid. Josep Benet ha centrat també els seus estudis sobre personatges clau de la història de Catalunya, com és el cas de Torras i Bages i el president Companys, entre altres. Tampoc no ha defugit endinsar-se en temes polèmics i difícils com és la relació entre el marxisme i la qüestió nacional o la figura del president Tarradellas.

El llibre *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya* explica com hom ha volgut esborrar del mapa la llengua i la cultura catalanes. És el producte d'un home que estima el seu país i la seva cultura i que ha lluitat per ella, que fa l'esforç intel·lectual de recollir els atacs que se li han fet perquè quedi demostrat que no som uns exagerats quan constatem de quina manera el franquisme va voler anihilar-nos culturalment.

Josep Benet enllaça una quantitat impressionant de documents perquè el lector s'adoni de per on anaven les coses. La profusió documental, en aquest cas, és del tot imprescindible perquè els originals són més eloqüents que la possible interpretació que se'n pugui fer. És un llibre fet per Benet però que s'acaba d'arrodonir quan és llegit; el lector és qui acaba el llibre.

L'obra comença amb una introducció històrica a partir del que significà la derrota de 1714 per a la llengua catalana i com es construeix l'entramat jurídic que tendia a marginar-la, amb unes clares intencions d'eliminar els vestigis d'una cultura pròpia dels ciutadans de Catalunya.

Després ve el gruix del llibre, quan s'endinsa en la problemàtica del català durant la República, la Guerra Civil i la postguerra, una vegada que el règim de Franco s'ha ben instal·lat.

Durant la República ja hi podem observar perfectament, per una banda, la voluntat de recuperar la plena normalització cultural i política del país i, per l'altra, la ferotge campanya que contra el catalanisme i l'autonomia de Catalunya es fa fora del Principat. I hi queda clar un fenomen que fa reflexionar molt i que pot ser útil avui: es tracta de com el sentiment anticalalà esdevé un recurs de mobilització política a la resta d'Espanya. Al llibre es veu perfectament com els atacs contra l'Estatut d'Autonomia republicà i la política lingüística servien per aglutinar sectors i mobilitzar-los políticament arreu d'Espanya. Un d'ells, el mateix feixisme espanyol. El fet que el moviment autonomista català constituïa un fre al moviment d'unitat nacional espanyola que propugnaven els feixistes, unitat del tot necessària per llançar-se cap a una aventura imperial, va afavorir que el problema català fos una preocupació constant per a aquests grups. Però és que les apreciacions feixistes eren compartides per molts més sectors. La dreta espanyola i un dels seus líders més representatius, Calvo Sotelo, van crear aquella famosa frase que tant d'èxit havia de tenir: «Antes una España roja, que rota». Era una mobilització anticalalana que s'anava vestint de tots els arguments que formaren part del concepte d'Espanya i de Catalunya durant el franquisme. Una Catalunya que havia de ser espanyola, d'una Espanya que s'identificava amb Castella i que tenia una voluntat imperial.

Durant la Guerra Civil, els revoltats tingueren molt presents, com és demostrat als documents que aporta Benet, els eixos bàsics següents: primer, la guerra contra Catalunya i Euskadi era una guerra de conquesta; segon, Catalunya seria espanyola, si no per amor, per la força; tercer, la identificació del concepte d'Espanya amb el de Castella; i quart, la identificació de l'ús de la llengua catalana en públic amb el separatisme. La guerra anà covant el sentiment i la convicció que es podria fer amb Catalunya el que es volgués pel simple dret de conquesta.

Un cop acabada la guerra i instal·lada la dictadura feixista de Franco, es va seguir fil per randa tot el programa d'anihilament de la llengua i la cultura catalanes. De fet, es tractava de portar a terme un veritable genocidi cultural contra el poble de Catalunya. La repressió fou el *leitmotiv* de les primeres actuacions del Servicio de Ocupación. Les persones, la llengua pròpia i els símbols de Catalunya van ésser en el punt de mira dels decrets i de la violència franquistes. «Si eres español, habla español» fou una de les frases més utilitzades per la propaganda del règim. i hagué prohibició de parlar en català en públic, a les institucions i a la ràdio i d'escriure-hi a la premsa; depuració de biblioteques, supressió de monuments, reconversió del Palau de la Música Catalana en *Palacio de la Música*; obligació de treure el nom de Catalunya de la denominació de les empreses; prohibició de rètols i d'anuncis en català; prohibició de l'ús del català en conferències; de donar noms catalans als vaixells; d'inscriure noms catalans al registre civil; de representar obres de teatre en català, fins i tot *Els pastoretz*; de fer cinema en català, etc.

L'escola fou un dels objectius principals del franquisme per aconseguir l'intent de genocidi cultural i nacional. Hi trobem depuració de mestres, prohibició de tot rastre de catalanitat i

obligació de portar a terme un ensenyament unificador en què una cultura espanyola rànica i imperial havia de prevaler.

La desaparició del rastres d'identitat catalana havien d'arribar fins a la quotidianitat. Els canvis de noms de carrers o la castellanització dels noms de pobles, a més de comportar veritables ridiculeses, volien amagar per sempre la tradició pròpia de casa nostra.

I l'Església no es va escapar de tot plegat. Josep Benet dedica tot un capítol a fer veure com, amb excepcions, la jerarquia eclesiàstica que comandava les diòcesis catalanes es posava al costat dels intents franquistes d'esborrar tots els rastres de la nostra personalitat cultural.

En resum, un llibre útil que per desgràcia, i això no és culpa de l'autor, potser llegirà la gent que ja ho sap, i no pas qui ho desconeix i hauria de saber-ho.

Ferran SOLDEVILA. *Pere el Gran*, primera part: l'infant; segona part: el regnat fins al 1282. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, 2 vols., 485 i 309 pp. (Memòries de la Secció Historicoarqueològica; XLVIII/1 i 2. Presentació de Maria Teresa Ferrer Mallol; prefaci de Ferran Soldevila.)

En l'any que ha significat per a molts i moltes de nosaltres «l'any Soldevila», el del just homenatge al centenari del naixement d'un dels més rellevants homes de la nostra terra catalana —per celebrar, òbviament, la seva gran aportació al conreu de la nostra història i alhora per recordar la seva important projecció politicocívica— les institucions s'han sumat a múltiples commemoracions i iniciatives. L'Institut d'Estudis Catalans, del qual va ser membre, a més d'organitzar actes i conferències, va decidir reeditar una de les obres cabdals de Ferran Soldevila: *Pere el Gran*. El format dels dos volums, d'acurada presentació, és correcte i aplega els antics facsímils que formaven l'obra de Soldevila. El primer, més voluminós (485 pàgines), tracta de la part dedicada a l'infant; el segon (309 pàgines), del regnat fins al 1282. Ambdós contenen apèndixs documentals i, el darrer, els índexs.

Aquest treball, en part publicat en vida, en part pòstum, reflecteix alguns (o molts) dels

trets personalíssims de l'home que el feu néixer. Esperit científic i rigorós, es copsa d'antuvi al seu propi prefaci on s'hi troba una acurada crítica dels estudis —nacionals i estrangers— que s'havien ocupat fins a la dècada dels 50 del tema que en aquells moments presentava, àdhuc del correctíssim tractament de les fonts emprades. Però no hi ha tan sols el bon saber de l'ofici. Rellegint les seves planes (ara a l'abast de tothom sense por a la resposta: «s'ha exhaurit»), és impossible no reconèixer pam a pam la immensa cultura que l'impregnava, el seu marcat nacionalisme i, de forma especial —d'on prové tantes vegades el gust de llegir-lo— l'extrem detallisme, l'amor a allò més particular i sensible. Segons la meua opinió, tots aquests factors transparenten, en aquests llibres i en altres obres seves, la passió per la feina que es porta a cap, és a dir, l'estima de la tasca que hom es proposa i a la qual un o una dedica un bocí, a voltes ben essencial, de la seva vida.

Com explica Maria Teresa Ferrer Mallol a la presentació d'aquesta nova edició, el segon volum, malauradament a causa de greu malaltia, no pogué enllestir-lo del tot. Cal agrair des d'aquestes línies el seriós treball dut a terme per Ferrer Mallol, tant per haver refet els capítols inacabats —mitjançant correspondència particular de Soldevila amb Miquel Coll i Alentorn, incloent un capítol redactat per aquest

darrer seguint les orientacions de Soldevila— redactant notes a peu de pàgina, emprant la bibliografia adient, revisant la col·lecció documental inèdita i dirigint la confecció dels índexs onomàstic i toponímic.

Què ens aporta enguany una reedició d'aquesta mena? Quin sentit pot tenir per al jovent que s'inicia en l'art de la història? És només un homenatge, amb tot el que comporta de feina tancada i ja vella, o pot ser també embrió d'iniciatives?

Com Soldevila comenta, «per una paradoxa gairebé inexplicable» un dels regnats més cabdals de la nostra història no havia rebut cap atenció, malgrat ser «assequible» (poc més de nou anys), potser eclipsat per dues grans altres figures: Jaume I i Pere III. L'avantatge de tractar un regnat de curta durada és, sens dubte, obvi. Res a veure amb l'intent de fer front el del Cerimoniós, que encara ha de veure la llum. Això no obstant, l'estudi de Pere el Gran és i ha estat un exemple a seguir. No tan sols en els aspectes pròpiament dinàstics (capítols I-III de la primera part) o polítics (capítols IV-VII i IV-XVI de la primera part), sinó també per l'atenció a les coses menudes reflectides en l'apartat VIII, quan parla de Constança de Sicília i la seva casa. Allà es troba molt del que avui, i des de fa anys, reivindiquem: l'interès per la vida quotidiana i pel que és més material i tangible. Fins i tot pel que fa a les qüestions més de caire tradicional, segurament n'hi haurà més d'un que podrà anar-hi a beure. En especial ara, quan els nous aires de la «novetat» historiogràfica apunten vers les biografies i el *revival* de la història política.

Segurament, si Soldevila hagués pogut, aquesta obra hauria estat encara més ambiciosa, hauria tocat altres aspectes i altres vessants. De tota manera, l'important per a totes i tots els

menestrals i aprenents de l'ofici avui és l'exemple d'allò que s'ha de fer quan s'aborda un regnat. Tal volta les tintes estan molt decantades per la història institucional o política, però aquest fet respon a les tendències del moment, per tant, poca cosa podem argüir. Des d'aquestes línies només ens resta fer un crit d'ànim a la joventut, a veure si, prenent exemple, n'hi ha que tinguin prou forces com per emprendre amb vàlua un regnat o un altre, dedicant l'esforç a fer —amb els mitjans d'avui, que no són pocs— la reconstrucció històrica dels esdeveniments i del tarannà de tots i cadascun dels nostres monarques, amb detall, nacionalisme ben entès i passió, com ho féu Soldevila.

CORAL CUADRADA

Cort General de Montsó, a cura d'Ignasi J. Baiges i Jardí, Anna Rubió i Rodon, Elisa Varela i Rodríguez. Coordinació: Josep M. Sans i Travé (col·lecció «Textos Jurídics Catalans». Lleis i Costums, II/1). Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat, 1993, XX + 294 pp.

Aquesta publicació, aixoplugada dins la prestigiosa col·lecció dels «Textos Jurídics Catalans», del Departament de Justícia de la Generalitat, inicia el projecte de completar l'edició dels processos de cort de Catalunya; cal recordar que, al segle XIX, la Real Academia de la Historia en va publicar vint-i-set volums sota la direcció de Benvingut Oliver i Fidel Fita; a més, cal anotar les publicacions aïllades de Pròsper de Bofarull i, molt més recentment, de Josep M. Pons Guri i Basili de Rubí.

És aquesta, doncs, una iniciativa que té molta importància per al coneixement de les fonts de la nostra tradició jurídica i, més concretament, dels textos aprovats per les Corts del Principat. Cal tenir en compte, a més, que les edicions de l'Academia de la Historia foren realitzades «amb excessiva pressa i pocs mitjans» i amb una «manca d'un pla general», tal com apunta a la presentació Josep M. Sans i Travé. Efectivament, tot i el mèrit d'aquelles edicions, cal felicitar-nos per l'inici d'aquest projecte, dut a terme amb criteris metodològics més coherents, tot aprofitant les catalogacions recents de les tipologies documentals dels processos de cort conservats.

En aquest volum —com en els que seguiran— es publiquen el procés de l'anomenat «protonotari», el procés «familiar general» i els corresponents a cadascun dels braços o estaments.

Els editors, a l'hora d'escollir entre els diversos manuscrits d'un mateix procés, han triat el que consideren de més vàlua legal, és a dir, el del protonotari (oficial creat per Pere III). Aquesta edició té, a més, el mèrit de fixar les diverses fases constitutives de la cort: convocatòria, celebració de l'assemblea, els capítols de cort i el llicenciament de la cort.

Els autors, que anoten les variants més significatives, i les incidències del text, amb el corresponent aparat crític, han tingut l'encert d'encapçalcar cada element constitutiu de la cort, amb la seva datació i amb un regest en català, per tal de fer més entenedor el text original llatí.

Cal recodar ací que aquesta cort general tenia com a objectiu reial obtenir un donatiu, per part dels estaments, per fer cara a la guerra de Sardenya. Un cop més, els fets militars condicionaren les relacions entre la monarquia i els braços, amb unes tensions que es fan evidents en aquest text.

D'aquest procés se'n conserven tres manuscrits. L'escollit per a la present edició és el custodiat a l'Arxiu Reial de Barcelona, elaborat pel protonotari i que es considera, doncs, l'original.

L'obra present, a més de la transcripció del text, és encapçalada amb una especificació de les normes d'edició i de transcripció i es clou amb un índex toponímic i antroponímic completíssim.

També cal assenyalar-hi algunes irregularitats quant a la correcció llatina dels textos que no són atribuïbles als transcriptors (experts paleògrafs, que han seguit fil per randa el manuscrit original, tal com marquen les metodologies actuals de l'edició de textos), sinó als defectes originals dels seus redactors.

En definitiva, hem de felicitar-nos per aquesta iniciativa, que encapçala el projecte,

abans esmentat, d'edició sistemàtica dels textos de les Corts del Principat de Catalunya, que seran de gran importància per al coneixement de la nostra història i de la nostra tradició jurídica emanada de la institució representativa de la Cort General de Catalunya.

GENER GONZALVO

Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Girona, Eumo Ed., Universitat de Girona, Estudis Universitaris de Vic, 1995, 147 pp.

El tema del naixement de la fiscalitat reial a la Catalunya medieval atreu actualment nombrosos historiadors, com demostren els diferents congressos celebrats recentment sobre aquesta matèria i també l'aparició d'aquest volum, gràcies a la ploma del professor Manuel Sánchez, que s'engloba dins un projecte d'investigació del CSIC. L'autor, en efecte, ens il·lustra l'evolució del finançament de la monarquia catalanoaragonesa des de l'època del comte Ramon Berenguer IV (per al segle XII, l'autor es forneix sobretot dels estudis previs del doctor Thomas Bisson) fins al període decisiu de Pere III, que culmina en l'estructuració sòlida de la fiscalitat reial, amb un aparell estatal ben definit, durant el període de 1350-1365.

En efecte, en els primers temps, la casa comtal catalana, dins un sistema de relacions feudals, va viure de les seves rendes i dels seus dominis senyorials; uns dominis que, al segle XII, són objecte de revisió i d'inventari per Ramon Berenguer IV i que, amb els primers comtes-reis (Alfons I i Pere I), signifiquen, d'antuvi, un afermament d'aquests dominis i passen després a l'establiment d'una primera fiscalitat extraordinària, conseqüència de la costosa i cada cop més complexa política exterior. Així, apareixen el bovatge (lligat a les resolucions de les assemblees de pau i treva) i el monedatge. També són estudiats al llarg del

treball uns altres impostos concrets, com la qüestia, el coronatge i el maridatge.

La complicació de les polítiques exteriors, amb la conquesta de Sicília, que donà molts maldecaps bèl·lics a Pere II i Jaume II, provocà que s'anessin fent els primers passos cap a una fiscalitat d'Estat. Així, van estructurant-se els «donatius», que els tres braços de les corts i parlaments hauran de concedir als monarques per les necessitats de la guerra. L'autor també hi estudia les noves apel·lacions a la fiscalitat extraordinària durant el govern d'Alfons III a causa, novament, dels conflictes armats; en aquest cas, a causa de les guerres amb Gènova i Granada. Ara, però, es tracta ja d'una aplicació fiscal general a tot el Principat, no solament al braç reial, com al segle XIII.

A mitjan segle XIV apareixen les «generalitats», el nou impost duaner, que ja marca definitivament tot un territori ben definit. Entorn del 1360, el sistema fiscal es fa, a més de general a tot Catalunya, amb un caràcter regular i permanent; una fiscalitat que fornirà la nova institució de la Diputació del General, a qui s'atorgaran importants atribucions en matèria política i militar en defensa dels interessos polítics del Principat.

El sistema fiscal resta així estructurat durant el regnat de Pere III dins un context de crisi econòmica i de la guerra important amb Castella. L'autor atura l'estudi amb el donatiu atorgat al rei per la cort de Tortosa-Barcelona de 1364-1365, però el seu treball té també l'interès d'estudiar unes altres qüestions primordials: per exemple, les fonts per a l'estudi del patrimoni reial o el tema dels municipis i dels inicis de l'endeutament censal a partir del període crucial de 1350-1360, quan el sistema de fiscalitat estatal s'estructura fortament.

Ens trobem, doncs, davant un veritable manual sobre aquest tema tan suggestiu avui

per als nostres estudiosos medievalistes i que, a més, té l'encert d'apuntar noves vies d'investigació, encara per encetar.

GENER GONZALVO

Dietaris de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994. Direcció: Josep M. Sans i Travé. Vol. I (anys 1411-1539): a cura de Lluïsa Cases i Loscos, Josep Fernández i Trabal i Laureà Pagarolas i Sabaté, 519 pp. Vol. II (anys 1539-1578): a cura de Lluïsa Cases i Loscos i Josep Fernández i Trabal, 642 pp.

L'inici de la publicació íntegra dels *Dietaris* de la Diputació del General constitueix tot un monument per a la història de les edicions de cròniques històriques catalanes. Sota la direcció del doctor Josep M. Sans i Travé, han aparegut els dos primers volums, que comprenen el període de 1411 a 1587. La col·lecció íntegra dels *Dietaris* comprendrà deu volums, fins a arribar a la data de 1714, és a dir, a la supressió de la institució per la monarquia borbònica.

Sens dubte, aquests dietaris, editats per un expert equip de paleògrafs, d'historiadors i d'arxivers, si bé eren ja coneguts en èpoques passades (Josep Coroleu en publicà un resum al final del segle passat), podran ara, amb la seva publicació completa, ésser una font importantíssima per a la història del Principat des de la darrerria de l'Edat Mitjana fins a la guerra de Successió i la supressió de les institucions pròpies del Principat de Catalunya.

Efectivament, els *Dietaris* són una radiografia dels fets històrics de Catalunya des de l'òptica del Palau de la Generalitat, una institució nascuda a mitjan segle xiv però que va rebre la seva organització definitiva amb les Corts de 1412-1413, amb atribucions financeres, polítiques i militars d'una gran importància. Precisament, l'aparell burocràtic del General va produir un corpus documental (conservat injustament a l'Arxiu de la Corona d'Aragó), del qual els *Dietaris* són un dels pilars fonamentals i que hem tingut la sort de conservar fins als nostres dies.

En un principi, els *Dietaris* serviren per a anotar el nom dels diputats, les dates de la seva defunció, les despeses que originaven, etc. És a dir, eren una eina principalment administrativa de la institució del General. Però, a poc a poc —i sobretot a partir de la direcció del registre per Jaume Safont, a mitjan segle xv—, els *Dietaris* s'anaren enriquint per convertir-se en una veritable crònica històrica de Barcelona i de tot el Principat català.

Així, els *Dietaris* anoten, per posar-ne alguns exemples, l'arribada a Barcelona de monarques, de jerarques eclesiàstics, d'ambaixadors, i les festes commemoratives; ens informen de la mort i les exèquies reials, de les festes del Corpus, de la construcció de nous temples, etc. També se'ns hi detallen qüestions econòmiques: moviments del port, preus o impostos. A l'apartat polític trobarem reflectits les lluites municipals entre la Biga i la Busca, la llarga i costosa guerra civil de 1462-1472, el problema remença i les idees polítiques dels dirigents de la Diputació, encaminades sempre a la defensa de la terra del Principat i de les seves lleis, dels seus privilegis i de les constitucions, enfront d'una monarquia sovint hostil als interessos de la Generalitat.

En resum, aquests *Dietaris* constitueixen una font preciosa per als historiadors no tan sols per conèixer la institució productora de la crònica, sinó també per pouar molts aspectes —sovint decisius— de l'evolució històrica del Principat de Catalunya durant prop de tres segles del nostre passat.

D'altra banda, hem de felicitar-nos per l'acurada transcripció dels textos —que tenen també un interès filològic evident pel que fa a l'estudi de la llengua catalana— enriquit amb profusió de notes crítiques i els índexs toponomàstics corresponents.

GENER GONZALVO

Constantin MARINESCU, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Historico-arqueològica, XLVI, 1994, XXVI + 256 pp.

Aquest és un llibre de tristos destins, que per desgràcia tampoc no foren estalviats al seu autor. De fet, és una publicació parcial que s'acaba al final d'un plec: és tot el que se n'ha conservat, que sembla correspondre aproximadament a dues terceres parts de l'obra original.

L'historiador romanès Marinescu es va sentir atret per temes catalans a partir del seu interès en l'expedició dels almogàvers i de la constatació que el català i el romanès eren unes llengües relativament pròximes. Tot i haver començat estudiant els anys del regnat de Jaume II, aviat es deixà fascinar per la política d'Alfons IV en el món oriental. El llibre va obtenir el 1928 el Premi Patxot i era en curs d'edició per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1936, però la Guerra Civil en devia interrompre la impressió. El fet és que després de la guerra els plecs impresos quedaren fora de l'abast de l'Institut, com tot el seu patrimoni. I, encara que el 1978 l'accés al magatzem on es trobaven va ser restituit, les caixes no foren obertes fins molt més tard.

Mentrestant, Marinescu hagué d'abandonar Romania el 1946, exiliat pel nou règim comunista, que li confiscà la casa i la biblioteca; segurament allí es perdé l'original. A París, acollit pel Centre National des Recherches Scientifiques, pogué continuar treballant, però sense l'empenta anterior. Ell mateix considerava

el seu llibre totalment perdut i sense esperances de refer-lo. L'edició dels plecs trobats és, per tant, un acte de justícia. Igualment és de justícia assenyalar el curós treball de M. Teresa Ferrer, que ha restablert la llista bibliogràfica a partir del que sovint eren simples indicacions del nom de l'autor i n'ha establert una altra amb els principals treballs publicats sobre el tema des que Marinescu deixà enllestit el seu llibre.

L'obra de Marinescu només era coneguda fins ara per alguns articles i per les referències que en féu Soldevila, que havia pogut veure les proves d'impremta. La part publicada es divideix en dues seccions, la primera de les quals fa referència a les relacions entre Alfons IV i els països d'Orient abans de la conquesta de Nàpols. Encara que la major part de la documentació fa referència a qüestions comercials o a problemes de corts, hi apareixen també l'intent d'aliança d'Alfons IV amb Etiòpia (el mític país del Preste Joan) i les seves ambaixades a Etiòpia i Constantinoble per la qüestió de la unió de les esglésies.

De tota manera les relacions d'Alfons IV amb Orient no van ser realment importants fins després de la conquesta de Nàpols, amb la participació de naus catalanes en la defensa de l'illa hospitalera de Rodas i sobretot amb els intents d'intervenir als Balcans, sense tenir en compte les pretensions als ducats d'Atenes i de Neopàtria (perduts feia menys de dues generacions) i fins i tot al tron d'Hongria. De fet es tractava d'una política amb més fantasia que no resultats, dependent d'unes aliances de fragilitat extrema i amb el somni d'una croada impossible a causa de la manca de mitjans i de les malfiances i els enfrontaments entre les potències cristianes. L'única cosa positiva fou l'actuació a Orient de l'almirall Bernat de Vilamarí, amb la fortificació de Caste Lòrizon

com a base naval a la zona. Però noves lluites a Itàlia provocaren que la flota de Vilamarí fos cridada cap a Nàpols el 1453: les declaracions d'Alfons IV a favor d'una croada per alliberar Constantinoble no eren més que paraules; la ciutat caigué el mateix any. La part conservada del llibre de Marinescu acaba pràcticament en aquest moment.

GASPAR FELIU

Carme SANMARTÍ I ROSET. *La pagesia benestant al Bages. El mas Sanmartí*, Manresa, Angle Editorial, 1995, 272 pp.

Aquesta publicació aplega bona part de la tesi doctoral de Carme Sanmartí, dirigida per Llorenç Ferrer. Es tracta d'una recerca emmarcada en els estudis d'història agrària, però oberta a camps complementaris com el dret, l'antropologia, la història de la dona o l'economia, als quals aporta els resultats de l'anàlisi d'un mas concret: el mas Sanmartí, al Bages. Gràcies a la vinculació familiar de l'autora amb el mas estudiat, ha estat possible fer una recopilació dels documents conservats d'una manera dispersa, com a la majoria de masos, i utilitzar informació rarament disponible. Malgrat els buits que presenten aquests tipus de fonts, el rigor metodològic emprat i la consulta de documentació complementària notarial i local han donat un bon resultat i han posat en relleu alguns aspectes de gran interès, poc o no gens estudiats fins ara.

L'obra té onze capítols, el primer i l'últim dels quals estan destinats a una introducció i unes conclusions, seguides d'una extensa relació de fonts i una bibliografia completa. Els capítols centrals analitzen uns quants aspectes de la vida del mas: la localització i la descripció geogràfica, l'evolució patrimonial, el règim senyorial, l'obtenció de la renda de la terra amb una atenció especial a les relacions contractuals, la producció agrícola, l'ús del capital, els impostos, les relacions familiars i l'evolució de les edificacions.

L'estudi de l'evolució patrimonial parteix de les fonts disponibles més antigues referents

a la quadra de Sant Martí de Serraïma (996) i a la família Sanmartí (1210). L'autora hi analitza l'expansió del mas i les seves causes. Als segles *xvi* i *xvii*, la política matrimonial duta a terme és fonamental; i al segle *xviii* pren importància la política de préstec a uns altres pagesos (censos i cartes de gràcia), els quals en alguns casos perderen la propietat en favor del prestador. Ambdós processos són estudiats amb detall, així com l'evolució d'algunes herències dels segles *xx* i *xx* i les connexions d'aquest patrimoni agrari amb les inversions industrials. D'altra banda, s'hi fa una aproximació a l'evolució dels béns mobles a partir dels inventaris conservats.

En capítols a part s'hi analitzen les relacions senyorials del mas fins a l'any 1872, quan els censos es van redimir. I, també, les relacions de treball, fent una interessant aportació relativa a «treballadors del mas» (mossos, traginers, porcaters, bovers, pastors, rabadans, criades, dides i altres; 219 persones en total entre 1835 i 1872, amb una mitjana d'una dotzena a l'any), atribucions, procedència, retribucions, forma de pagament, durada de les estades, etc. També s'hi analitzen contractes de masoveria i de vinya, les condicions establertes i la seva evolució entre el final del segle *xviii* i el principi del segle *xx*.

La producció agrícola s'hi estudia principalment per al segle *xix* a partir dels «amillaments» i dels inventaris (els capbreus anteriors no aportaven dades identificables). L'autora hi estableix l'evolució dels usos del sòl entre 1851 i 1872 i un mapa d'aquests que compara amb el geomorfològic. A més, hi analitza cada un dels conreus, l'utillatge agrícola, l'ús i les tècniques d'adobs, les instal·lacions, i en quantifica la producció anual i el rendiment en un ampli període del segle *xix*.

Al capítol on s'examina la destinació del capital acumulat, principalment a partir del principi del segle *xviii*, s'hi estudien, d'una banda, les operacions de compra i de crèdit, amb les quals s'estableix una xarxa complexa de relacions econòmiques entre masos de la zona; i, de l'altra, s'ofereix una exposició interessant i singular sobre les llegendes pagades als cabalers i a les cabaleres, aspecte estudiat tractat en un període llarg, a partir de finals del segle *xvi*. Finalment, s'hi examinen les inversions destinades a obres d'ampliació i de millora del mas, les quals són confirmades, més endavant, per un estudi precís de l'evolució de les edificacions.

Un altre capítol és dedicat a les relacions familiars, tot considerant les estratègies familiars com a forma d'ampliació del patrimoni i de resolució de les trajectòries individuals molt supeditades a aquest patrimoni. S'hi examinen les obligacions dels hereus; l'emancipació dels cabalers amb possibilitat d'invertir els drets legítims en negocis o estudis; els destins de les dones de la família: casament o convent, amb dot, o restar a la casa de l'hereu a compte d'aquest dot; l'atenció als vells; la situació de la dona vídua, etc. A partir dels casos concrets, s'hi aprofundeix en la lògica econòmica d'aquestes relacions familiars i els interessos en joc en cada cas hi prenen relleu.

Es tracta d'un estudi de gran interès per a enriquir el coneixement de la tipologia dels masos pròspers que s'estabilitzaren i s'engrandiren al segle *xviii* gràcies a un seguit de millores productives i a una política d'inversions favorable, diferenciant-se definitivament d'una sèrie d'altres masos que hagueren d'endeutar-se i, en alguns casos, acabaren essent absorbits pels primers.

Guerra napoleònica a Catalunya (1808-1814). Estudis i documents, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996.

Aquest llibre és el primer volum d'una sèrie de quatre que recullen les aportacions que van ser presentades en el «I Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana: Moviments Socials i Dinàmica Associativa (Lleida, 10 i 11 de novembre de 1994)». Concretament, tracta de la guerra napoleònica a Catalunya, també coneguda com a guerra del Francès. L'objectiu de l'obra és aprofundir el coneixement de la commoció social, el buit de poder, el pes de la fiscalitat, les formes de resistència popular i uns altres elements que permetin comprendre millor el significat d'aquest conflicte bèl·lic al marge dels seus aspectes més anecdòtics i descriptius.

La guerra del Francès ha estat envoltada de tòpics, com ara la batalla del Bruc o els setges de Girona i Tarragona, per posar els tres exemples més coneguts. Aquests tòpics par- teixen d'una visió simplista d'aquest esdeveniment, que el presenta només com una guerra contra un invasor, envoltada d'un sentiment patriòtic que va servir per crear uns mites que ens ajuden poc a comprendre aquell esdeveniment cabdal en la nostra història contemporània. La guerra napoleònica a Catalunya va ser alguna cosa més que uns fets militars, tal com apunta Josep Fontana al llibre: va ser una etapa crucial de la història de la Catalunya contemporània, uns anys en què el vell edifici social va començar a trontollar i a esquarterar-se. En aquesta direcció apunta aquest llibre.

Actualment, encara estem força lluny de poder obtenir una síntesi de la guerra napoleònica que tingui en compte tota la complexitat del tema. Les visions de conjunt que hi ha són del segle passat, com les que van publicar Adolf Blanch (1861) i Antoni de Bofarull (1886-1887), totes les quals la presenten sota l'òptica d'un esdeveniment estrictament bèl·lic i de caràcter patriòtic.

Aquest llibre no és la síntesi que encara resta per fer, però sí que té una orientació global que li dóna un gran interès perquè aporta unes reflexions, uns estudis i unes referències documentals que preparen el camí per poder aconseguir una interpretació de conjunt que tingui en compte la nombrosa documentació existent, molta de la qual no ha estat prou explotada.

La carta entranyable de Pierre Vilar que obre el llibre serveix perfectament de pròleg, encara que no va ser escrita amb aquesta intenció. En parlar del desig de precisar conceptes, Pierre Vilar hi avança l'esperit de síntesi que té l'obra. També apunta sobre la complexitat del tema de la guerra del Francès quan hi destaca la voluntat de trobar la relació entre la societat i la comunitat en el marc d'una guerra d'independència.

Amb una visió de conjunt, hi ha les reflexions inicials de Josep Fontana i Esteban Canales. Josep Fontana hi fa un estat de la qüestió sobre el tema, on analitza el tractament que ha rebut la guerra del Francès i apunta les línies d'investigació que cal aprofundir. A partir de les aportacions que van ser presentades en el congrés, Esteban Canales hi fa unes consideracions sobre aspectes més concrets com la resistència armada, els costos de la guerra i els comportaments socials.

El llibre conté també quatre estudis sobre aspectes més concrets de la guerra del Francès.

Maties Ramisa hi tracta del departament de les Boques de l'Ebre; Pere Roca, dels efectes de la guerra sobre la dotació de força de tir a les masies del Vallès Occidental; Robert Vallverdú, de la milícia urbana de Tarragona; i Agustí M. Vilà, de la marina mercant de cabotatge de Lloret. Són quatre estudis específics que ajuden a interpretar diferents aspectes relacionats amb el període de la guerra del Francès i que cobreixen en part l'escassetat d'investigacions que hi ha sobre el tema.

Finalment, el llibre conté informació sobre documentació relacionada amb la guerra del Francès. Hi ha el treball de Marc Torras, centrat exclusivament en la rica documentació del corregiment de Manresa. Maties Ramisa hi exposa una recopilació dels fons documentals per a l'estudi de la guerra del Francès a Catalunya, que és el resultat d'un projecte que va portar a terme la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana en col·laboració amb l'Associació d'Arxivers de Catalunya. Tota una documentació ordenada que ha de facilitar la labor als investigadors de la guerra esmentada.

En resum, totes aquestes aportacions són elements que serveixen per aprofundir el coneixement d'aquesta qüestió cabdal de la història contemporània de Catalunya com va ser la guerra del Francès, que, ara per ara, continua essent força desconeguda. Que, amb la perspectiva de la commemoració d'aquí a pocs anys del segon centenari de l'esdeveniment, aquest llibre, i uns altres que han aparegut recentment sobre la guerra del Francès, serveixin per aprofundir-ne el coneixement.

JOSEP CASANOVAS I PRAT

Judith SUBIRACHS I BURGAYA, *L'escultura del segle XIX a Catalunya*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, 394 pp. i 48 lám. (Biblioteca Abat Oliba, 146).

Aquest llibre constitueix una síntesi de la tesi doctoral de l'autora sobre un tema oblidat pels historiadors de l'art com és l'escultura en el període que abraça des del final del Neoclassicisme fins a la Restauració. Si bé aquest període, que queda comprès entre la guerra del Francès i l'Exposició Universal de 1888, ha estat negligit pels historiadors de l'art, ha estat objecte d'un major interès historiogràfic des del punt de vista literari i també polític pel fet de coincidir amb la Reinaxença.

A l'hora d'historiar el fet artístic, l'autora posa en relleu els factors socials, polítics i econòmics que intervenen en l'evolució de l'art sense menystenir, però, la interpretació de l'obra des d'una òptica formal. Aquest rerefons, marcat per la Revolució Industrial i l'hegemonia de la classe burgesa, fenòmens que propiciaren el desenvolupament de les ciutats, és clau per entendre el gran impuls dels programes iconogràfics públics i la seva funció propagandística, així com el paper de les institucions artístiques en la formació dels escultors i la difusió de les seves obres.

És remarcable l'assaig de sistematització que fa l'autora dels diferents corrents estètics que confluïren en aquest període cronològic, assaig que està en una revisió dels conceptes *classicisme*, *romanticisme* i *realisme* en tota la seva complexitat, més enllà de paràmetres formals. Aquesta complexitat es posa de

manifest en constatar la pervivència, la juxtaposició i la successió dels diversos corrents estètics en un mateix període i en una mateixa obra. Bé que aquesta delimitació dels termes resulta complexa, més difícil resulta aplicar-los a l'escultura atès que segueix unes pautes pròpies que no ens permeten establir paral·lelismes amb la pintura (per exemple: no s'hi pot parlar d'una escola romàntica com en pintura). Segons l'autora, els escultors no són figures intel·lectualment rellevants. El seu marge de llibertat és estret ja que el seu treball està molt condicionat pels clients, per les classes d'encàrrecs i pels arquitectes. No tenen interessos més enllà com passa amb l'escola pictòrica dels puristes. En canvi, cal destacar en conjunt la gran qualitat tècnica de les obres.

Aquest treball de sistematització dels diferents corrents estètics en l'escultura, treball que l'autora realitza amb gran cura i precisió, ens permet observar la confluència de l'academicisme i l'historicisme romàntic en l'obra de Josep Bover així com el romanticisme embrionari en l'obra de dos escultors considerats els màxims representants del neoclassicisme com són Damià Campeny i Antoni Solà, i també el romanticisme historicista en l'obra d'escultors de formació acadèmica com ara Andreu Aleu i Rosend Nobas dins una època en què domina el realisme, corrent que arriba amb els germans Venanci i Agapit Vallmitjana al seu màxim nivell de concreció.

En conclusió, es tracta d'un treball d'un gran rigor acadèmic fonamentat en un recull abundant de notes bibliogràfiques que deixa el terreny assaonat per a treballs posteriors. Com assenyala l'autora, cal avançar en les catalogacions raonades i els estudis monogràfics per tenir un panorama complet de l'escultura vuit-centista catalana.

MARIONA COMPANYYS

Armand DE FLUVIÀ I ESCORSA. *A la recerca dels avantpassats. Manual de genealogia*, Barcelona, Curial, 1995, 237 pp. i 48 làm. (Manuals Curial, 12).

Aquest llibre és un autèntic manual d'iniciació per als qui es volen llançar a la investigació del seu llinatge familiar i emprendre estudis genealògics orientats de manera segura i fiable. La finalitat del llibre, com declara bé el títol, és servir de guia metodològica rigorosa i crítica. En aquest sentit, es tracta d'una obra pionera en la bibliografia catalana i espanyola que es proposa combatre el descrèdit en què havien caigut la genealogia i l'heràldica a causa d'instrusismes i de comercialitzacions, i retornar-los el prestigi de l'erudició servint-se del rigor i de la metodologia sòlida. El seu autor és prou conegut —i reconegut— per la seva autoritat i la seva experiència en els estudis genealògics catalans. Des de la Societat Catalana de Genealogia, Heràldica, Sigil·lografia i Vexil·lologia —que ell fundà l'any 1983— ha impartit nombrosos cursos d'iniciació en aquestes ciències, sempre amb l'afany de prestigiar-les i d'estendre'n el conreu amb rigor i serietat. La seva obra escrita, sempre fonamentada en la documentació, dóna fe de l'exercici precís del seu treball.

El contingut del llibre es descabdella en onze capítols en els quals l'autor va entrant en matèria gradualment, començant amb la definició de la genealogia per passar tot seguit a examinar-ne l'evolució històrica des dels seus orígens remots fins a l'aparició dels mètodes crítics, tot assenyalant els testimoniatges més

importants de cada període. Després hi remarca el caràcter interdisciplinari de la genealogia i la considera com una ciència auxiliar de moltes més ciències: la biologia, la genètica, la demografia i l'estadística, entre altres.

Precedits per unes breus nocions sobre l'origen, el significat i la formació dels noms i dels cognoms, s'hi presenten al lector una sèrie de conceptes i definicions terminològiques indispensables i previs a la confecció d'una genealogia i que sovint són usats en un sentit equivocat. S'hi examinen els diversos tipus de parentiu i els procediments per calcular-los.

Una genealogia —ja sigui ascendent o descendent— es pot representar gràficament de moltes maneres. L'autor hi descriu mètodes diferents de representar una taula genealògica segons la informació que hom hi vulgui encabir.

Els capítols següents volen orientar el genealogista en la recerca de les fonts d'informació, per una banda, i en el tractament de la documentació recollida i degudament contrastada, per l'altra. Les recomanacions que hi dóna l'autor són de caràcter molt pràctic atenent la variada tipologia de les fonts escrites, sense oblidar els testimoniatges orals. Són molt útils les indicacions per a l'elaboració de fitxes genealògiques: de naixement o baptisme, de casament, de testament, de defunció, de cognoms, etc. Unes altres qüestions de què hi tracta l'autor poden proporcionar a l'investigador informació complementària o posar-lo sobre la pista correcta en situacions de confusió: la mobilitat geogràfica i social dels individus i dels grups, la grafia variable dels cognoms, els sistemes d'aliances matrimonials i l'auxili de l'onomàstica (sobretot de l'antroponímia).

Finalment, el llibre es tanca amb uns quants annexos d'una gran utilitat per a l'investigador genealogista: abreviatures i signes

convencionals usals en genealogia, còmputs cronològics emprats a Catalunya durant l'Edat Mitjana, bibliografia i adreces dels arxius catalans més importants.

MANUEL ROVIRA I SOLÀ

Manel RISQUES I CORBELLA. *El govern civil de Barcelona al segle XIX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, 676 pp. (Biblioteca Abat Oliba, 162).

El govern civil provincial és una institució configurada al segle XIX com una peça clau en el projecte de contrucció de l'Estat liberal centralista espanyol. Essent una institució fonamental, el govern civil de Barcelona no disposava fins ara de cap estudi que pogués permetre de conèixer el seu paper en l'evolució particular de la societat catalana moderna i que mostrés fins a quin punt va ser capaç d'exercir com a interlocutor governamental i de suscitar el consens de la societat civil. I no pas per manca d'interès dels investigadors, sinó perquè aquesta institució i algunes altres també de molt decisives no han posat els seus arxius a disposició de la història fins molt recentment —i algunes, no encara.

Manel Risques va tenir l'ocasió de trencar el secretisme de l'arxiu del govern civil de Barcelona a mitjan anys vuitanta i va aconseguir d'aplegar documentació fins a aquell moment inaccessible als investigadors, no organitzada per a la seva consulta i dispersa en tres espais diferents. Paral·lelament, va recórrer a uns altres arxius institucionals i va tenir accés a algun fons documental privat de gran interès. Amb tot això, la recerca inicial, limitada a oferir una visió general de la institució, s'ha convertit, finalment, en la seva tesi doctoral, dirigida per Borja de Riquer. I aquest volum que ara presentem n'és només una part.

El llibre té dos blocs. El primer és destinat a analitzar els orígens de la institució en els dos breus parèntesis constitucionals del principi

del segle XIX: els anys de vigència de la Constitució de 1812 (1812-1814) i els de l'anomenat Trienni Liberal (1820-1823). El segon bloc, dedicat al període 1833-1868, analitza la recuperació, la consolidació i els límits de la institució governativa civil que a partir de 1849 s'anomenà govern civil.

Si bé el projecte governamental pretenia poder disposar a cada província d'un agent amb funcions d'articulació política i de col·laboració en el foment econòmic, aquest plantejament va entrar en conflicte amb els interessos militars, als quals va acabar supeditant-se, tot convertint l'ordre públic en eix vertebrador de la seva actuació i decantant-se a la duresa del recurs als estats d'excepcionalitat política i constitucional (de setge, de guerra o d'excepció). Risques hi posa de manifest aquesta distància entre el projecte teòric i l'actuació pràctica d'aquesta institució i de quina manera l'opció per l'ordre públic com a eix de l'actuació de l'agent governamental va conduir al seu distanciament de la base social de la província, a la feble participació de la burgesia barcelonina en la governabilitat espanyola i a la inoperància de la via repressiva envers la conflictivitat social. El civilisme i el consens deixaren pas al militarisme, a l'autoritarisme i a l'exclusió social.

Risques hi analitza aquest procés i les conseqüències específiques que tingué a la província de Barcelona, més notables pel fet de la industrialització. Els governadors civils no van tenir capacitat de cohesionar el consens social necessari per enfortir el projecte «nacional» que s'intentava construir a causa dels insuficients mitjans materials i humans disponibles, però sobretot per la orientació centralista i repressiva que la institució va prendre, independentment de les competències previstes atorgades per la legislació.

El que Risques anomena «la fallida del civilisme» constitueix una de les imatges de síntesi més ben formulades i un dels eixos més interessants de les reflexions de l'obra. Risques hi planteja aquestes propostes innovadores a partir d'unes anàlisis aprofundides i minucioses de cada un dels elements del procés, dels debats coetanis generats, de les atribucions i de l'acció governativa de cada un dels titulars del càrrec. Això li permet també posar de manifest la base del poder civil i militar provincial i els mecanismes de control polític sobre els representants locals.

La forma particular en què es va organitzar l'Estat liberal espanyol a partir del segon terç del segle XIX ha condicionat les relacions entre Catalunya i l'Estat espanyol fins als nostres dies. La investigació de Manel Risques aporta informació i hipòtesis de gran interès per reflexionar sobre aquest aspecte fonamental de la nostra història justament ara, quan es planteja una reconversió dels governs civils en el marc d'un model d'Estat diferent del que els va generar: l'Estat de les autonomies.

La investigació de Manel Risques sobre el govern civil de Barcelona constitueix, doncs, una gran novetat i una aportació important al coneixement de la nostra història política recent.

MERCÈ RENOM

Pierre VILAR. *Pensar històricament*. Edició preparada i anotada per Rosa Congost. València. Eliseu Climent ed. Sèrie «La unitat», núm. 156, 1995, 337 pp.

A Pierre Vilar li ha agradat sempre de recordar tant el joc històric de les estructures i les conjuntures com el paper de les seves circumstàncies personals en la seva formació i la seva obra. Aquest llibre és una bona mostra d'ambdues coses, amanides amb la seva escrutadora manera de mirar-ho to intel·ligentment, amb la seva immensa capacitat de suggestió. Cal afegir-hi el curós treball de guia que s'ha imposat Rosa Congost mitjançant una anotació que dóna totes les pistes necessàries per aprofitar al màxim les observacions de Vilar.

De fet, l'operació era arriscada: recuperar uns capítols d'un llibre que no podrà ser acabat com a punt de partida d'unes memòries que, a la vegada, són el retrat d'una època i un magnífic llibre de consells sobre la feina d'historiador. No pas consells directes, sinó per mitjà de l'exemple que resulta de la narració de les experiències, les sensacions i les emocions de l'autor.

La primera part, a partir d'una interrogació sobre el significat i l'ús de paraules com *país*, *poble*, *pàtria*, *nació*, *estat*, *imperi* o *potència*, conté, basant-se en l'obra sociològica de Durkheim, en l'anàlisi de l'èxit de la mediocre obra de Gustave Le Bon i en la poesia i les novel·les de Jules Romains, un conjunt de reflexions sobre «el sagrat» i sobre el doble procés paral·lel de laïcització religiosa i

sacralització de la pàtria com a expressió de la consciència col·lectiva del grup, amb contagis evidents entre deures religiosos i patriòtics que Vilar destil·la de l'observació de les cançons d'escola i d'església de la seva infantesa; com també la constatació de la dicotomia socialment normalitzada de l'església per als dèbils (dones i nens) i la caserna com a signe de virilitat. Aquestes reflexions li permeten explicar l'obediència cega que porta milers d'homes a morir en nom de la pàtria: en realitat, a morir per no transgredir la consciència col·lectiva del grup.

Les memòries pròpiament dites comencen just amb la presa de consciència de l'aberració d'aquest sacrifici pel jove Vilar, estudiant a Montpeller, que el porta al pacifisme i aviat a l'afició per la lectura de *L'Humanité*. No es tracta ara de seguir la trajectòria vital de Vilar: els anys de l'École Normale Supérieure, la primera visita a Barcelona com a geògraf, la seva estada més llarga durant els anys de la República mentre es decantava cap a la història, la terrible experiència de la Segona Guerra Mundial i la presó relativament daurada dels camps de concentració per a oficials; les memòries s'acaben tot just amb el seu alliberament i el retorn a Barcelona l'any 1946.

Vilar raona sobre els fets d'aquells anys i les persones que conegué, des dels grans personatges fins a humils quiosquers, porteres i minyones, sempre atent a les lliçons que ofereixen els esdeveniments i a les pulsacions psicològiques de les multituds, utilitzant tant la història per entendre el present com el present per entendre la història, intentant comprendre-ho tot, però sense jutjar ningú, a partir d'unes conviccions ideològiques tan fermes que li permeten una llibertat total a l'hora de tractar la gent i de jutjar-la, i fins i tot a l'hora de fer els seus «sants»: els comunistes Benigno

Rodríguez i Pierre Clauzet, però també mossèn Tarré, sempre fidel al seu consell que, «si bé tot dogmatisme ha de ser criticat, cal també evitar el dogmatisme en la crítica».

Vilar clou les seves memòries reprenent el tema inicial, la pertinença, conscient o inconscient, a classes i grups socials, la correspondència o no entre les adscripcions i els sentiments, les solidaritats ideològiques, el paper dels imperis i de les potències i el sentiment de comunitat: Vilar acaba comparant el cas occità del seu origen familiar amb el cas català per indicar que la clau no és pas la llengua, sinó la consciència política; els seus avis i el seu pare parlaven occità, però el consideraven un *patois* per tant, a ell ja no li va arribar.

Finalment, el volum inclou unes «Notes addicionals» de Rosa Congost, bona mostra del seu afany per documentar-se a l'hora d'emprendre la traducció i l'anotació de l'obra i dels problemes que una cosa i una altra comporten, però que, tot i la seva correcció, em sembla que resulten redundants i que no calia donar a l'impremta.

GASPAR FELIU

Antoni SIMON I TARRÉS. *Aproximació al pensament demogràfic a Catalunya*, Barcelona, Editorial Curial, Edicions Catalanes, Biblioteca de Cultura Catalana, núm. 80, 1995, 172 pp.

L'obra que comentem no és gaire extensa: no arriba a les 150 pàgines de text. Tanmateix, és el fruit d'una reflexió continuada, realitzada sobre l'obra d'autors molt variats. El període històric estudiat comprèn vora 250 anys: des de les acaballes del segle XVII fins a la Guerra Civil. Simon Tarrés hi ha dut a terme un repàs de les anàlisis que sobre els problemes demogràfics de Catalunya han fet autors diversos. La tasca no és gaire fàcil perquè, sobretot en les etapes inicials, no es troben pensadors que abordin el tema demogràfic d'una manera específica. Cal cercar les idees sobre la població a les obres de projectistes econòmics, com Narcís Feliu de la Penya i Francesc Romà Rossell; d'historiadors de l'economia, com Antoni de Capmany; de pensadors econòmics, com Eudald Jaumandreu; i de polítics, com Jaume Balmes. En una segona línia s'hi analitza el pensament de metges i d'higienistes: del segle XVIII, com Bonells i Masdevall; i del segle XIX, com Monlau; o bé d'urbanistes, com Ildefons Cerdà. Lògicament, a mesura que anem avançant en el temps, la nòmina d'autors estudiats augmenta, i també la complexitat del seu plantejament. Metges i també polítics s'ocupen de qüestions socials amb incidència demogràfica: les condicions de vida dels obrers, i sobretot de les obreres, la prostitució, la situació de la infància, etc. Naturalment, hi ha diversitat d'enfocaments ideològics i polítics.

Són diferents els plantejaments, els diagnòstics i les conseqüències de continuadors i crítics de Malthus, de catòlics i de conservadors, per una banda, i d'anarquistes, per l'altra. Durant el primer terç del segle XX, el problema demogràfic s'hi planteja en clau nacional, quan la caiguda de la natalitat és acompanyada per una forta immigració. Les posicions de Rossell i Vidal i de Rafael Campalans o la importància de l'obra de Josep Antoni Vandellòs ja ens eren conegudes en línies generals. El darrer capítol del llibre analitza el paper dels precursors de la demografia històrica.

El lector hi troba una mena d'antologia comentada, però no pas construïda d'una manera mecànica, sinó organitzada segons uns criteris ben establerts. La presentació de les biografies de l'autor pot ser necessària en molts casos i ens dirà poca cosa en uns altres, per exemple en el cas de Balmes. De tota manera, sempre se'ns hi donen les referències bibliogràfiques actualitzades. El comentari de les idees exposades s'hi fa per mitjà de fragments extensos de les obres originals. El possible excés de descripció, segurament inevitable, no impedeix que en unes conclusions ben articulades l'autor ens mostri el seu coneixement del tema i presenti les característiques fonamentals del pensament demogràfic català.

PERE MOLAS